

ISSN 2524-0129

*Збірник наукових праць
Юридичного факультету
Тернопільського національного економічного
університету*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

**Випуск 2 (10)
2017**

-
1. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень. Філософія права.
 2. Конституційне право. Адміністративне право і процес. Фінансове право. Інформаційне право. Міжнародне право.
 3. Цивільне право і цивільний процес. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Господарське право. Господарсько-процесуальне право.
 4. Кримінальне право та криминологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика. Судова експертиза. Оперативно-розшукова діяльність. Судоустрій. Прокуратура та адвокатура.
 5. Трибуна молодого вченого.
 6. Психологія та соціологія для юриста.
 7. Гість номера.

Тернопіль – ТНЕУ – 2017

*Збірник наукових праць
Юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету
у співпраці з НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

Засноване у 2011 році
Виходить 4 рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу інформації
КВ № 1784106691 від 17.03.2011р.

ISSN 2524-0129

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

Випуск 2 (10)
2017

Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук Наказом МОН України від 10.05.2017р. № 693 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 року»

Засновник та видавець Тернопільський національний економічний університет

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол № 12 від 27.06.2017 р.)

Головний редактор

Гречанюк Сергій Костянтинович, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Тернопільського національного економічного університету

Заступник головного редактора

Калаур Іван Романович, завідувач кафедри цивільного права і процесу ТНЕУ, доктор юридичних наук, доцент

Редакційна колегія:

Крупчан Олександр Дмитрович, директор Інституту НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
Галантич Микола Костянтинович, заступник директора з наукової роботи НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор
Галай Андрій Олександрович, професор кафедри цивільного права і процесу ТНЕУ, доктор юридичних наук, доцент

Кіндюк Борис Володимирович, професор кафедри теорії та історії держави і права ТНЕУ, доктор юридичних наук, професор

Литвак Олег Михайлович, радник ректора ТНЕУ, доктор юридичних наук, професор, Член-кореспондент НАПрН України

Стефанчук Руслан Олександрович, Голова ГО «Ліга професорів права», доктор юридичних наук, професор, Член-кореспондент НАПрН України

Рибалка Наталія Олегівна, проректор з навчальної роботи Національної академії прокуратури України, доктор юридичних наук, доцент

Волошин Юрій Олександрович, завідувач відділу теорії та практики законотворчої діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор

Янчук Артем Олександрович, заступник директора Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор

Пузирний В'ячеслав Феодосійович, професор кафедри трудового права, адміністративного права та процесу Чернігівського національного технологічного університету, доктор юридичних наук, доцент

Сердюк Павло Павлович, науковий співробітник науково-методичного забезпечення організації роботи та управління в органах прокуратури Національної академії прокуратури України, доктор юридичних наук, професор

Соболь Євген Юрійович, завідувач кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор юридичних наук, доцент

Банах Сергій Володимирович, декан юридичного факультету ТНЕУ, кандидат юридичних наук

Слома Валентина Миколаївна, заступник декана юридичного факультету ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Кравчук Микола Володимирович, завідувач кафедри теорії та історії держави і права ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Рогатинська Ніна Зіновіївна, завідувач кафедри кримінального права та процесу ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Жукорська Ярина Михайлівна, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, кандидат юридичних наук

Іноземні члени редакційної колегії

Цоль Фредерік (Польща), dr. hab

Флогатіс Спірідон (Греція), dr. hab

Відповідальний за випуск Жукорська Ярина Михайлівна

Адреса редакції: 46400 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
E-mail: zbirnyktneu@ukr.net
www.tneu.ua
www.app.tneu.edu.ua

ЗМІСТ

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА.

Братасюк Марія, Росоляк Оксана

Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права5

Ухач Василь

Проблема легітимізації повстанської влади на контрольованих ГК УПА українських територіях (др. пол. 1943 – поч. 1945 рр.): історіографічний аспект 11

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО.

Гречанюк Роксолана

Поняття, ознаки та система спеціальних антикорупційних органів України 17

Миколенко Віктор

Конституціоналізм як теоретико-методологічна засада реформування прокуратури у сучасній правовій державі.....22

Мігалчан Аліса-Тетяна

Аналіз позитивного міжнародного досвіду у боротьбі із торгівлею людьми за допомогою інструменту грета.....27

Розвадовський Володимир

Окремі аспекти судового контролю в конституційному провадженні: теорія та практика 32

Струкова Крістіна

Особливості організації надання безоплатної правової допомоги недержавними суб'єктами.....36

Терехов Віталій

Адміністративно-правові засади системи оцінювання діяльності органів місцевого самоврядування у безпековому напрямі41

Христинченко Надія

Міжнародно-правовий аспект розвитку наукової діяльності в зарубіжних країнах46

Цимбалістий Тарас

Інститут імпідменту в системі конституційно-правової відповідальності.....51

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО.

Бутрин-Бока Наталія

Щодо питання про прийомну сім'ю: деякі правові аспекти.....56

Длугопольська Тетяна

Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян.....63

Микитин Віталій

Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт, та дітей позбавлених батьківського піклування.....69

Паславська Ольга

Особливості спільної власності на землю за законодавством України74

Слома Валентина Елементи цивільно-правового зобов'язання	79
--	----

Труфанова Юлія Окремі питання розірвання договору оренди (найму) майна.....	83
---	----

**4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА.**

Vivchar Oksana Contemporary pragmatics and vectors of combating cybercrime in the context of information and economic security strengthening.....	86
---	----

Гуменний Петро Розмір майнової шкоди і майнового становища потерпілого при кваліфікації малозначності діяння як межа між злочинною та формально злочинною поведінкою	92
--	----

Зливко Станіслав Керівник правоохоронного органу: концептуальні засади, питання теорії	98
--	----

Марків Сергій Історико-правовий аспект кібертероризму	103
---	-----

Олійничук Роман Відмінності між груповим порушенням громадського порядку та закликами до вчинення дій, що загрожують громадському порядку.....	107
--	-----

Рогатинська Ніна Деякі особливості застосування взяття під варту як запобіжний захід в кримінальному провадженні.....	112
---	-----

Терещук Галина Зарубіжний досвід функціонування основних моделей ювенальної юстиції.....	116
--	-----

5. ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Пластун Михайло Глава держави як суб'єкт протидії корупції: порівняльно-правовий аналіз	121
---	-----

6. ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ДЛЯ ЮРИСТА

Бригадир Марія Шизофренія: міф чи реальність?	125
---	-----

Надвинична Тетяна Підготовка ефективного соціального працівника сьогодні: виклики та реалії.....	131
--	-----

7. ГІСТЬ НОМЕРА

Хондогій Ірина Система безоплатної правової допомоги як реалізація конституційного права громадян України на професійну правничу допомогу	138
---	-----

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА.

УДК 340.12

Марія Братасюк,

доктор філософських наук, професор
Львівського національного університету ім. І. Франка

Оксана Росоляк,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного, адміністративного
та фінансового права
Тернопільського національного
економічного університету

ПРИНЦИПИ ТА НОРМИ ПРАВА В КОНТЕКСТІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ-ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА

Висвітлено роль та значимість принципів та норм права в контексті самовизначення людини як суб'єкта права. Підкреслено, що принципи права визначальним способом впливають на формування особистості як реального повноцінного суб'єкта права.

Ключові слова: суб'єкт права, принципи права, норми права, легістська доктрина права, юснатуралістична доктрина права, людина-особистість, свобода, права людини, природне право, мораль права, стандарти права, європейський правовий простір.

Братасюк М., Росоляк О.

Принципы и нормы права в контексте самоопределения человека-личности как субъекта права

Раскрыто роль и значение принципов и норм права в контексте самоопределения человека как субъекта права. Подчеркнуто, что принципы права определяющим образом влияют на формирование личности как реального полноценного субъекта права.

Ключевые слова: субъект права, принципы права, нормы права, легистская доктрина права, юснатуралистическая доктрина права, личность, свобода, права человека, естественное право, мораль права, стандарты права, европейское правовое пространство.

Bratasyuck M., Rosolyak O.

Principles and norms of law in the context of self-determination of a human-person as a subject of law

The article highlights the role and importance of the principles and rules of law in the context of self-determination as a human entity. Emphasized that the principles of determining the right way to influence the formation of the individual as a complete real entity.

Keywords: subject of law, principles of law, law, state law doctrine, natural law doctrine, human-person, freedom, human rights, natural law, moral rights law standards, European legal space.

Сучасна Україна прагне реалізувати свої євроінтеграційні прагнення, для цього українцям треба зробити низку глибоких реформ, зокрема у правовій сфері, оскільки приєднатися до європейського правового простору із пережитками старої тоталітарної псевдоправової спадщини, яка досі часто спостерігається в нинішній Україні, нелогічно і неможливо. Подолання стереотипів та кодів псевдоправового мислення та поведінки, мабуть, складніша проблема, аніж проведення інституційних реформ чи зміна законодавства, оскільки вимагає зусиль кожного суб'єкта права, законодавця, суб'єктів правозастосування тощо та тривалого часу, адже глибокі зміни в мисленні та свідомості не відбуваються враз.

© Марія Братасюк, Оксана Росоляк, 2017

До проблеми правового реформування в нинішній Україні, зокрема формування сучасного правового мислення, зверталися такі правознавці, як: С. Головатий [1], В. Братасюк [2], Д. Гудима [3], М. Патеї-Братасюк [4], А. Кравченко [5], В. Селіванов [6], С. Погрібняк [7], С. Шевчук [8] та ін.

Зокрема, в контексті зазначеної проблеми вимагає переосмислення такий аспект, як роль та значимість в правовому розвитку принципів права, їх співвідношення з правовими нормами, принципи та норми права в контексті самовизначення суб'єкта права.

Європейський правовий простір сформувався органічно як результат європейської конвергенції, становлення якої відбулося з утворенням ЄС, європейського права, прийняттям країнами-членами ЄС фундаментальних спільних цінностей та принципів, що їх стверджують, закріплюють і являють собою основу державного-політичного життя. Європейська правова конвергенція – це зближення, сходження до єдиного центру національних правових систем країн-членів ЄС. Фундаментальні цінності та принципи, стандарти, що є основою розвитку національних правових систем, формують цей єдиний центр. Особливо значимим для ЄПП є ціннісний вимір правового розвитку. Науковці зазначають, що європейський метаятнос ґрунтує свою правову сферу на спільних демократичних європейських цінностях і спрямовує її на їх захист і розвиток [9]. Для правової сфери ЄС ствердження та захист прав людини не є декларативним гаслом, а реалізовується в реальному житті через ефективну систему правового захисту.

Загалом проблема приведення прав людини у відповідність зі стандартами прав людини – це проблема якості національного правового простору. Стандарти прав людини закріплюють правила поведінки з людиною держави, її органів та посадових осіб, публічної адміністрації, всіх органів та посадових осіб, що представляють її. Ці стандарти мають виразне гуманістичне наповнення і є кульмінацією духовно-культурного загальнолюдського досвіду.

Як правова категорія в контексті європейської правової доктрини європейський правовий простір містить низку елементів, якісні властивості яких зумовлені покладеними на них спеціальними функціями та завданнями в системі європейського права. Серед цих елементів – принципи та стандарти, правові норми, правові традиції національних держав, що входять в Європейський Союз, соціальні та культурні цінності європейських країн. Національні правові традиції та соціокультурні цінності країн-членів ЄС – це те підґрунтя, яке дозволило європейцям відмовитися від штучного конструювання ЄПП і віддало перевагу органічному еволюційному поширенню та інституціалізації формалізованих та неформалізованих правил, процедур, моделей державної політики, способів реалізації її, спільних цінностей, переконань і норм, які консолідовано на європейському рівні, та які проявляються у логіці правового діалогу, виробленні правової політики у державах на національному рівні [9].

Науковці слушно підкреслюють, що стандарти прав людини – це найперше принципи права, що втілюють та виражають загальнолюдські та європейські цінності [3; 6; 7; 8; 9]. Принципи права в силу цього є своєрідними взірцями-вимогами, які органічно сформувалися в результаті духовно-культурної еволюції людства загалом та європейського метаятносу зокрема, і з яким мають бути увідповіднені всі прояви правової реальності: правова ідеологія, нормативно-знакова реальність, правозастосовна діяльність. «Вміння відчувати та аналізувати принципи є одним з кількох основних путівників, без котрого ані дослідників, ані суб'єктам застосування європейського права неможливо існувати у лабіринті комунітарних ідей, інтересів, течій та політик», – справедливо наголошується в наукових джерелах [10]. В ЄКПЛ наголошується, що загальнолюдських цінностях, які лежать в основі людського буття, стверджуються принципи права, які складають сутнісні риси верховенства права, що є своєрідною Європейською конституцією прав людини [11].

Низка нинішніх українських правознавців, зокрема тих, що є представниками юснатуралістичного підходу до права, слушно вважають, що у принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід людської цивілізації, тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії. Вони трактують принципи права як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. На їх думку, принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у його формуванні, відображають сутнісні характеристики права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. Принципи права слід відрізнити від норм-принципів, тобто принципів, які прямо закріплені у нормах права та являють собою внутрішній зміст цих норм [12, с. 221].

Насправді існують відмінності в поглядах на принципи права в контексті законницького (легістського) та юридичного (природно-правового) підходу.

В контексті (легістської) законницької доктрини витікає ідея ототожнення принципів права та норм. Право – це сукупність норм, які створює держава в особі законодавця, а тому нормативність – це

невід’ємна риса принципів права. Принцип – це норма як загальнообов’язкове правило поведінки, створене державою і закріплене в нормативному акті. В існуючій теоретико-нормативістській літературі установлено є думка про «два способи виразу принципів права: безпосереднє формулювання їх в нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення)» [13, с. 18–19]. Зрозуміло, що оскільки нормативісти визнають лише писане (позитивне) право (закони), то ті положення, які вони називають принципами, повинні мати теж лише письмовий характер, інших, на їх погляд, не буває.

На думку нормативістів, керівні положення принципів права зводяться до допоміжних елементів, призначених винятково для обслуговування потреб, пов’язаних зі створенням і використанням нормативного масиву й не прилаштованих для безпосереднього регулювання суспільних відносин [14, с. 115–118]. Оскільки принципи не придатні для безпосереднього регулювання правовідносин, то норми права (закону), очевидно, є ціннішими за принципи і важливішими елементами правового регулювання [13].

Представники нормативізму не можуть допустити вивищення принципів як вихідних ідей, положень над нормами, оскільки це руйнує його засади. Принцип як ідея в силу своєї абстрактності, загальності, певної невизначеності зумовлює варіативність поведінки суб’єкта права. Принцип поступається нормі в конкретності, схематичності, жорсткості тощо.

Нормативізм – це репресивна ідеологія і практика, за допомогою якої державна влада принижує людину-особистість і вивищує власний інтерес і волю, а тому допустити ситуацію вищості, більшої важливості, значущості, визначальності, первинності принципу супроти норми, нормативісти не можуть, оскільки це привносить елементи варіативності у волевиявлення учасників правовідносин (законовідносин), збільшує обсяг їх свободи, а свобода – це фундаментальна засада людського буття, безумовна підстава становлення людини-особистості. Згадаймо, що ще Дж. Лок у XVII ст. назвав свободу як природне невідчужуване право базовою фундаментальною підставою людського буття [15].

«Політичне право в силу своєї відчуженості від людини прагне добитися того, щоб його нормативність стала універсальною, всезагальною, тим самим зумовлюючи індивідуальність і всіляку правову суб’єктивність», – зазначає С. Архіпов [16, с. 82–83]. Але зумовленість державною нормативністю індивідуальності людини може звести її свободу до мінімуму, тим самим знищуючи людину як особистість і суб’єкт права.

«Підґрунтя права, – писав Гегель, – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим то її субстанцію й визначення становить свобода; система права – це царство здійсненої свободи, світ Духа, породжений ним самим» [17, с. 24]. Свобода – це таке ж визначення волі, як вага – визначення тіла, – писав Гегель. Воля без свободи – це порожнє місце, так само, як і свобода дійсна лише як воля, як суб’єкт, – наголошував мислитель. Він визначав волю як особливе мислення, що переводить себе в буття як прагнення надати собі буття. Кожна людина – це «я», що прагне перейти від позбавленої відмінностей невизначеності до розрізнення, відмінності, визначеності стосовно всього іншого. Суб’єктивна воля – це повернена до загальності одиничність, особливість самовизначення «я». Кожна людина це і є одиничність, самовизначеність, що водночас залишається в своїй тотожності з собою й у загальності. Свобода полягає в тому, щоб хотіти визначення, але в цій визначеності бути в собі й знову повертатися в загальне.

В. Гумбольдт висловив стосовно цього наступну думку: «Ніщо не сприяє в такій мірі досягненню зрілості, необхідної для свободи, як сама свобода. Це твердження заперечать, звичайно, ті, хто так часто користувався нестачею зрілості в якості пропозиції для того, щоб продовжувати гноблення. Але мені здається, що дане твердження, безумовно, витікає із самої природи людини. Нестача зрілості, необхідної для отримання свободи, може витікати тільки із нестачі інтелектуальних і моральних сил... це вимагає роботи, а робота – свободи, що пробуджує самодіяльність» [18, с. 137]. Аналогічно мислили Д. Юм, А. Сміт, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й. Г. Фіхте, Дж. Мілль та ін.

Окремо варто наголосити на тому, що прогрес права як форми буття свободи безпосередньо залежить від стану розвитку особистісного начала в історії – там, де є вільні, незалежні індивіди, тобто суб’єкти права, там і стверджено свободу у формі права. І навпаки, якщо таких індивідів в суспільстві небагато, або взагалі немає, то й немає підстав говорити про правове життя, бо воно там неможливе [4].

«Людська свобода не може бути безмежною, вона має бути розумною, моральною, тобто обмеженою в ім’я загального блага», – наголошує М. Патеї-Братасюк [4]. А тому В. С. Нерсисянц підкреслює, що свобода не приходить до людей оголеною, такою нам вона лише видається, а «...насправді свобода приходить в світ і стверджується в ньому в невидимому, але міцному одязі права. Це, звичайно, більш нудна матерія – правопорядок, дозволи і заборони, правопорушення, відповідальність і т. п. Але такою є дійсність

свободи» [19, с. 24]. Право – це форма буття і вираження свободи. «Де стверджено вільне суспільство, що неминуче складається з вільних громадян, особистостей, там стверджено, отже, право, правове життя. Право – це простір свободи як обмеженої волі, рівного її масштабу і міри. І навпаки, неправо – це заперечення вільної волі, відсутність рівної міри свободи у суспільних стосунках. Отже, свобода складає сутнісну рису права, в умовах її відсутності право руйнується як таке» [4].

Р. Алексі вважає, що права людини мають структуру принципів права [20]. Природні права людини – це принципи права, що знаходять своє здійснення в індивідуальному вимірі. Право як сукупність принципів, що закріплюють, втілюють і виражають загальнолюдські цінності, реалізовується через діяльну природу людини, через її поведінку та вчинки. Воно «посіюється» крізь сито її потреб та інтересів, пронизується, «зважається» її власними, особистими цінностями, її прагненнями, цілями, порівнюється з ними, і в результаті з'являється індивідуальна міра свободи та справедливості, що увідповіднена «загальному закону свободи» (І. Кант), реалізовується індивідуальне право як розумна і моральна свобода, моральне волевиявлення особистості. Цей морально-правовий вибір – це є самовизначення і водночас самоздійснення людини-особистості.

Цілком підтримуємо позицію Б. Чічеріна, який писав, що істинно вільне самовизначення людини є там, де в основу суспільного життя покладено принцип гуманізму. Чимало народів пронизали цим принципом свій громадянський порядок. «У нас цей великий крок здійснено пізніше, – наголошував Б. Чічерін, – ніж у інших європейських народів, і це служить безсумнівним свідченням нашої відсталості не тільки в розумовому, але й у громадянському відношенні; а оскільки визнання в людині людської особистості є також і моральною вимогою, то і з цього боку нам нічого величатися перед іншими» [21, с. 107]. Це Б. Чічерін пише про сучасну йому Росію, в якій через століття після Б. Чічеріна, здається, в цьому плані нічого не змінилося.

Норма – це усталена, раз і назавжди дана догма, наказ, веління, нормативні міркування законодавця. Вона – предметно-чуттєва, емпірично дана, писана, чітко окреслена. Г. Шершеневич вважав норму велінням, наказом влади. Це – витвір держави, а державна влада є «...той першопочатковий факт, із якого виходять, чіпляючись одна за одну, норми права» [22, с. 281]. «Право, – писав Г. Кельзен, – складає цінність якраз тому, що воно є норма» [23, с. 93]. В легізмі право розглядається як суто емпіричне, матеріальне, інструментальне, державно-політичне явище, тобто як закон (сукупність чи система норм), який мислиться самодостатнім, як і держава. З позицій легізму право виконує найперше кратичну, тобто примусову функцію, норми права (закону) є цінними тому, що вони втілюють владно-державне веління. Жодної уваги до того, наскільки правовим, а, отже, гуманістичним є зміст державно-владного нормативного акту, легісти не виявляють.

Принцип тотожності права та закону зумовлює виправдання узаконеного неправу, тобто будь-якого насильство влади над людиною. Легізм є ідеологією і практикою, особливо у такій формі як нормативізм, що може обслуговувати недемократичні режими, яким необхідний тотальний контроль за поведінкою індивідів. Норми і нормативні акти, створені недемократичною владою, законодавцем, є засобами підкорення поведінки індивідів цій владі. Відхилення від норм та цілих актів, створених законодавцем, не допускається, оскільки, як відомо, з позицій легістського (законницького) підходу до права норми, нормативні акти безвідносно до того, правові вони чи неправові, є загальнообов'язковими для виконання. Норма – це своєрідне знаряддя державної влади для захисту своїх інтересів, досягнення своїх цілей, зброя супроти свободи індивіда, особливо норми імперативного плану. Норма велить, наказує, особа виконує, оскільки за невиконання наказу їй загрожує притягнення до відповідальності. Звісно, мовиться про норми, що мають довільно-свавільний, неправовий характер, бо правові, тобто наповнені правовим змістом норми, працюють на благо особи.

Науковці зазначають, що принципи права як втілення пануючих у суспільстві ідей про певні цінності є вираженням системи імперативних вимог, що характеризуються нормативністю й найвищою стабільністю, високим рівнем узагальнення й абстрагування, фундаментальністю й забезпечуються через систему матеріальних і процедурних гарантій. Ці риси дозволяють принципам права виконувати регулятивну, системоутворюючу, інформаційну, правовиховну, пізнавальну й ціннісну функції [24, с. 220]. Не усвідомлюючи в повній мірі природи правових принципів, а саме акумуляції та відображення ними фундаментальних, глибинних зв'язків людського буття, ствердження і захисту ними загальнолюдських цінностей, теоретики права нерідко не бачать такої функції правових принципів, як програмно-орієнтаційна. Саме в силу такої природи правові принципи можуть відігравати роль програмних орієнтирів у суспільному розвитку. Хочемо підкреслити, що програмно-орієнтаційну функцію принципи права відіграють не лише в державно-владній нормотворчості, а й в індивідуальній діяльності і поведінці людини, формуючи тим самим повноцінного суб'єкта права, здатного творити, стверджувати і захищати право.

Радянський тоталітаризм, використавши легізм як державоцентричну репресивну ідеологію, яка заперечувала загальнолюдські принципи права, знищив можливість автономного самовизначення людини, а, отже, і людину як автономну особистість, а без такої особистості право не може існувати і, тим паче, розвиватися. Заперечивши природні права людини як вільне волевиявлення індивідуума на засадах принципу правової рівності і, найперше, природні права людини на свободу та приватну власність, радянський тоталітаризм знищив фактично суб'єкт права, перетворивши його в об'єкт законницького впливу держави.

Тут слушно цитувати думку В. С. Нерсисянца, який цілком правильно стверджує наступне, аналізуючи зв'язок права як сукупності загальнолюдських принципів, які відображають фундаментальні засади буття та особистості: «Визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є *вільна особа як необхідна основа правоздатності та правосуб'єктності*. Вільні індивіди – носії, сенс і суть права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних формах суспільно-політичного життя» [19, с. 489]. Отже, там, де знищено вільну особистість, там не може бути правової здатності та суб'єкта права. Там можуть бути об'єкти законницького впливу держави, якими є поневолені, економічно залежні люди. Людина-особистість здатна бути автономним суб'єктом права, який завдяки своїй раціоналістичній природі, здатності до розумного мислення з моральним виміром, спроможний бути джерелом права. Витоки права – в людині, яка створює його, спираючись на принципи, завдяки своїй морально-раціональній природі мислення.

Підсумовуючи, можемо наголосити, що принципи права – це універсальні, фундаментальні, базові положення, ідеї, що відображають глибинні засади людського буття, загальні зв'язки, що утворюються учасниками правовідносин в результаті спільної взаємодії і є засадами для правового розвитку. Оскільки вони втілюють і виражають загальнолюдські цінності, в силу цього їм властивий потужний гуманістичний вимір. На протигагу нормам права, які носять конкретний характер, є продуктом розсудкового мислення, які деталізують, чітко визначають і обмежують діяльність суб'єкта права, принципи права в силу своєї загальності і гуманістичного наповнення сприяють самовизначенню суб'єкта права, розширюючи обсяг його свободи, сприяючи його самоздійсненню, становленню як особистості і повноцінного суб'єкта права.

Список використаної літератури

1. Головатий С. П. *Верховенство права : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий.* – К., 2009. – 44 с.
2. Братасюк В. М. *Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матер. романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / Віктор Миколайович Братасюк.* – К., 2005. – 20 с.
3. Гудима Д. *Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д. Гудима // Проблеми філософії права.* – 2003. – Т. 1. – с. 122–124.
4. Патей-Братасюк М. Г. *Антропоцентрична теорія права / М. Г. Патей-Братасюк.* – К., 2010. – 395 с.
5. Кравченко А. П. *Антропологічний принцип у філософії права : дис. ...канд. юрид. наук. : 12.00.12 / Алла Петрівна Кравченко.* – Х., 2008. – 216 с.
6. Селіванов В. *Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти / В. М. Селіванов.* – К. : Видавничий дім, 2002. – 723 с.
7. Погребняк С. *Основоположні принципи права: автореф. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук [Електронний ресурс] / С. Погребняк.* – Харків. – 2009. – Режим доступу : <http://bihun.in.ua/ua/jushits/jurhit/article/680/>.
8. Шевчук С. В. *Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. / С. Шевчук – К. : Реферат, 2006. – С. 39–58.*
9. Гнатовський М. М. *Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11 «Міжнародне право» / М. М. Гнатовський – К., 2002. – 22 с.*
10. Мельник Р. *Система адміністративного права та євроінтеграція України / Р. Мельник.* – 2010. – № 8. – С.116–121.
11. Багрій Т. *Змістовно-сміслові характеристики верховенства права / Т. Багрій // Наукові записки НАВС.* – К., 2011. – №4. – С. 38–47.
12. Колодій А. М. *Конституція і розвиток принципів права України : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. / А. М. Колодій.* – К., 1999.

13. Селіванов В. М. *Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти* / В. М. Селіванов. – К. : Видавничий дім, 2002. – 723 с.
14. Слинко Т. М. *Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні* / Т. М. Слинко, О. Г. Кушніренко. – Х. : Арсис ЛТД, 1998. – 176 с.
15. Дж. Лок. *Два трактати про врядування* / Дж. Лок – К., 2002.
16. Архипов С. И. *Субъект права: теоретическое исследование* / С. И. Архипов. – СПб : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 469 с.
17. Гегель Г–В. *Основи філософії права або природне право і державознавство*. – К. : Юніверс, 2000 – 329 с.
18. Гумбольдт В. *Язык и философия культуры* / В. Гумбольдт. – М., 1985. – С. 137.
19. Нерсесянц В. С. *Философия права* / В. С. Нерсесянц. – М., 1998. – 647 с.
20. Алексі Р. *Існування прав людини* / Р. Алексі. – *Право України*. – 2011. – №8. – С. 121–130.
21. Чичерин Б. *Философия права* / Б. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. – 656 с.
22. Шершеневич Г. *Философия права* / Г. Шершеневич. – М., 1911. – 235 с.
23. *Чистое учение о праве Ганса Кельзена*. – Вып. 2. ИНИОН АН СССР, 1988.
24. Уварова О. О. *Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права* / О. Уварова // *Філософія права Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*, 2007, № 2. – с. 219.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2017.

Василь Ухач,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Тернопільського
національного економічного університету

ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ВЛАДИ НА КОНТРОЛЬОВАНИХ ГК УПА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (ДР. ПОЛ. 1943 – ПОЧ. 1945 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснено сучасний історіографічний аналіз проблеми легітимізації повстанської влади на контрольованих Головною Командою УПА територіях у період др. пол. 1943–поч. 1945 рр. Розкрито стан вивчення «повстанських республік» – своєрідних українських «протодержав» в рамках українського повстанського заплілля. Визначено перелік подальших наукових досліджень.

Ключові слова: легітимізація, українське повстанське заплілля, українська адміністрація, «повстанські республіки», ОУН(б), Головна Команда УПА, сучасна історіографія.

Ухач В. З.

Проблема легитимизации повстанческой власти на контролируемых ГК УПА украинских территориях (вт. пол. 1943 – нач. 1945 гг.): историографический аспект

Осуществлен современный историографический анализ проблемы легитимизации повстанческой власти на контролируемых Главной Командой УПА территориях в период вт. пол. 1943–нач. 1945 гг. Раскрыто состояние изучения «повстанческих республик» – своеобразных украинских «протогосударств» в рамках украинского повстанческого заплілля. Определен перечень дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: легитимизация, украинское повстанческое заплілля, украинская администрация, «повстанческие республики», ОУН(б), Главная Команда УПА, современная историография.

Uhach V.

The problem of legitimizing rebel authorities on controlled MC UPA Ukrainian territories (sec. half 1943-early 1945): historiographic aspect

Modern historiographical analysis the problem of legitimizing rebel authorities controlled the Main Command of the UPA territories in the period sec/ half 1943-early 1945 is implemented. Open state of study «the rebel republics» – a kind of Ukrainian «protogovern» in the framework of the Ukrainian insurgent Zapillya. The list for further research is defined.

Keywords: Legitimation, the Ukrainian insurgent Zapillya, the Ukrainian administration, «the rebel republic», OUN(b), the Main Command of the UPA, modern historiography.

Постановка проблеми. На різних етапах українського національно-визвольного руху боротьба за здобуття незалежної Української держави була його магістральною ідеєю. Змінювалися форми та методи боротьби, мета ж залишалася незмінною. Цьогоріч Україна на державному рівні відзначає 100-річчя Української революції 1917–1920 рр. [1]. Є підстави говорити про солідну історіографічну базу збройного чину українства цього періоду [2]. У 1940–1950-х рр. ХХ століття нове покоління борців (в особі суб'єктів національного руху Опору – ОУН(б), ОУН(м), «Поліської Січі»–УПА(Б–Б)–УНРА Т. Бульби–Боровця, УПА – Авт.) продовжило звитяжну боротьбу за незалежну Україну.

Сучасні дослідники українського національно-визвольного руху все ж віддають перевагу вивченню військових, політичних, ідеологічних сегментів діяльності українських самостійницьких сил. І лише останні 10–15 років помітне зростання уваги вітчизняних дослідників до такої важливої наукової проблеми – організаційне оформлення та діяльність повстанського заплілля як «структурного елементу цілісної системи національного руху Опору» [3, с. 7], поза сумнівом унікальної системи забезпечення повстанською армією своїх дій [4, с. 5], якою не може похвалитися жоден інший з європейських національних рухів Опору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна історіографія фактично до 2006 р. (у цьому році в наукових світ вийшла монографія тернопільської дослідниці Галини Стародубець «Українське повстанське заплілля (др. пол. 1943 – поч. 1946 рр.)» – Авт.) не могла похвалитися наявністю хоча б одного системного наукового дослідження, де б комплексно висвітлювалася діяльність українського повстанського

запілля. Фактично в науковому просторі проблеми українського національно-визвольного руху, зокрема діяльності його збройної сили – Української повстанської армії, випадав вкрай важливий сегмент, який не дозволяв у повноті підтвердити цілком пануючий, об'єктивний висновок більшості досліджень – за рахунок яких чинників «армія без держави», без будь-якої внутрішньодержавної та зовнішньої підтримки протягом тривалого часу чинила гідний спротив нацистському та більшовицькому тоталітарним режимам. Дослідження Г. Стародубець виступило своєрідним детонатором для цілого ряду наукових розвідок фахівців, в яких помітним було використання як понятійно-термінологічного апарату повстанського замілля, так і зростання наукового інтересу до вивчення окремих його сегментів, своєрідних «допоміжних повстанських структур» [5, с. 38].

З-поміж когорти вітчизняних дослідників, які присвятили власні наукові праці проблемі українського повстанського замілля, слід виокремити праці В. Ковальчука [6], Р. Забілого [4], В. Ільницького [7], О. Ленартовича [8], Г. Папакіна [9], О. Стасюк [10], А. Сухих [11], С. Стельниковича [12], В. Ухача [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розкриття сутнісних характеристик повстанського замілля як важливого структурного елементу українського національно-визвольного руху в окреслений період зумовлює необхідність вирішення наступних завдань: розкриття феномену та основних характеристик повстанського замілля, де одним з ключових питань є пошук Головною Командою (далі – ГК) УПА шляхів легітимізації повстанської влади; функціонування важливих структурних елементів замілля – діяльності господарської, організаційно-мобілізаційної реферантур, військової діяльності, політико-пропагандистської та агітаційної роботи тощо.

Метою статті є історіографічний аналіз сучасними вітчизняними науковцями важливого структурного сегменту у функціонуванні українського повстанського замілля, а саме шляхів легітимізації повстанської влади та функціонування «повстанських республік».

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні науковці роблять об'єктивний наголос на тому, що територіальне окреслення повстанського замілля вповні перебувало в залежності від збройної спроможності УПА. Тому, як правило, умовно-адміністративні межі повстанського замілля збігалися з територією підконтрольною УПА [3]. Дослідники наголошують, що керівництво фронтом і заміллям на Північно-західних українських землях, тобто всією військово-адміністративною діяльністю ОУН(СД), здійснювало ГК УПА [14, с. 195], яке протягом другої половини 1943 р. «розглядало повстанське замілля як територію своєрідної української протодержави» [15, с. 338]. На думку Г. Стародубець, ГК УПА поставила завдання заповнити замілля новою якістю [16, с. 240], а тому державотворчі зусилля її керівництва фокусувалися у двох паралельних площинах: з одного боку, необхідно було організувати різні сектори громадського життя на звільнених від німців територіях, тобто налагодити реальне функціонування цивільної влади [16, с. 240], а з другого – «формування мережі оунівського підпілля як реальної військово-політичної влади на місцевому рівні» [15, с. 339]. На думку Г. Стародубець, саме оунівське бандерівське підпілля як «активна меншина» [17, с. 8] перебрало на себе обов'язок координувати діяльність УПА і замілля, «виступала ядром, рушійною силою замілля та, водночас, ідентифікувалося населенням з повстанською владою» [17, с. 8].

Вітчизняними науковцями наголошується, що поява документа «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України» від 1 вересня 1943 р. стало «своєрідною точкою відліку побудови (хай і на теоретичному рівні) нової конструкції влади» [16, с. 240], «встановленням адміністративної влади» [14, с. 196], «утворенням цивільної адміністрації на підконтрольній УПА території» [10]. Вереснево-жовтневий 1943 р. пік адміністративно-територіального структурування українського повстанського замілля на волинських землях [3, с. 63] стимулював керівництво українського національно-визвольного руху вирішити одне з тогочасних пріоритетних завдань – «забезпечити визнання повстанської влади з боку широких мас населення краю» [15, с. 339].

Питання легітимності повстанської влади на контрольованих ГК УПА територіях, окрім праць Г. Стародубець, практично не піднімалися вітчизняними вченими. Наголосимо, що тут своє вагоме слово мали би сказати історики держави і права. Легітимація – це процедура визнання якоїсь дії, події або факту, політичної участі населення без примусу, або ж, якщо цього не досягається, – виправданням такого силового примусу. Під легітимністю (наголосимо на необхідності чіткої інституційної визначеності співвідношення понять «легітимність», «легальність» та «легалізація» – Авт.) розуміється «певний порядок походження і функціонування влади, який робить можливим досягнення згоди у владних структурах і в їх взаємодії з суспільством на базі соціально значущих норм» [18, с. 8]. Власне відсутність легально узаконених методів впливу на місцеве населення із метою організації насамперед матеріально-технічної, кадрової допомоги УПА стимулювало повстанське керівництво прикласти зусиль до налагодження

діяльності різних ділянок державного життя [3, с. 129]. Через відповідні накази, інструкції, розпорядження ГК УПА «опосередковано намагалася легітимізувати своє право на здійснення політико-економічної влади в рамках повстанського запілля» [3, с. 204]. Тобто сподіватися на максимально всебічну можливу підтримку населення, командування повстанської армії в запілля могло лише у випадку її добровільного визнання з боку місцевих громад [19, с. 35]. У контексті реалізації мети ефективним видався шлях максимального залучення населення до діяльності усіх підпільних реферантур, а, відповідно, покладало на її учасників обов'язок бути творцями нової реальності, а не пасивними спостерігачами. Дослідники українського визвольного руху (Г. Стародубець, В. Ковальчук, І. Патриляк та ін.) акцентують увагу на збереженні єдності УПА та народу. Історики вказують на намагання керівництва українського визвольного руху «вибудувати єдину конструкцію – «народ» і «влада», надавши їй виразно національної сутності, що за їхнім задумом, з одного боку, сприяло б максимальній гармонізації інтересів народу і влади, а з другого – окреслило б перспективи загальносуспільної інтеграції, яка в одному зі своїх вимірів виступає як становлення політичної нації на засадах громадянства» [19, с. 36]. Г. Стародубець зазначає, що у другій половині 1943 р. українська влада в особі ГК УПА в рамках повстанського запілля діяла як легітимна [15, с. 339].

Однією з ефективних форм функціонування запілля від кінця 1943 р. і аж до 1945 р. в основних епіцентрах повстанського руху [3, с. 77] виразно виділялась діяльність так званих «повстанських республік» [15, с. 339]. У сучасній українській історіографії в контексті дослідження повстанського запілля ця тема чи не найкраще опрацьована. Спостерігається певна поліфонія підходів науковців до їх назв: «повстанська республіка» (Г. Стародубець) [20], (В. Ухач) [13]), «підпільна республіка» (Г. Папакін) [9], «наша республіка» (С. Лис) [21], «самостійна міні-державка» (Г. Квінто) [22], «повстанська республіка – твердиня УПА» (Н. Мизак) [5, с. 29].

Аналіз праць сучасних вітчизняних науковців дає підстави до ряду узагальнюючих тез: 1) витоки становлення «повстанських республік» виходять з весни 1943 р. з території Волині, а оскільки «республіки» виконували функції тилового забезпечення УПА, то є підстави «класифікувати їх як одні із форм повстанського запілля» [3, с. 77]; 2) специфічною рисою «підпільних республік» була «повна відсутність контролю над ними з боку окупаційних органів влади» [20, с. 182]; 3) основною ознакою «повстанських республік» – твердинь УПА» [5, с. 29] була наявність (у межах певної території) своєрідного «суверенітету», що виявлялося у «безроздільному пануванні української влади у вигляді УПА» [23] та незалежності від зовнішніх чинників (зокрема німецької окупаційної влади) [17, с. 9]; 4) попри недостатню спрацьованість сучасними вченими причин їх виникнення та функціонування [3, с. 77], все ж таки можна виокремити щонайменше дві: перша пов'язана з необхідністю налагодження ефективної роботи усіх реферантур повстанського запілля; друга – з нагальною потребою захисту місцевого населення від терору та визиску нацистських окупантів [20, с. 185]. «Повстанські республіки» розглядалися місцевим населенням як держава в державі і уособлювали собою українську владу, яка спроможна їх захистити; 5) будучи адміністративним центром регіонального повстанського запілля [17, с. 9], «підпільні республіки» окрім все ж ключової функції кожної з них – матеріально-технічної допомоги УПА [20, с. 182] намагалися проводити активну просвітницько-пропагандистську діяльність, що мало на меті залучити місцеве населення до національно-визвольної боротьби, спрямовувалася і на формування морально-психологічного клімату. Революційне підпілля ГК УПА акцентувало увагу на національно-патріотичному вихованні, національній освіті, розуміючи, «що боротьба за навчання і виховання є боротьбою за державність» [24, с. 24–25]. У своїх інструкціях, зазначає В. Ухач, керівництво повстанської армії надавало важливого значення організації навчання українських дітей в національній школі на звільнених від нацистів землях [25, с. 98]. «Наявність таких «острівців української влади» вселяла в українське населення віру у непереможність повстанської армії, підтримувала його моральний дух» [20, с. 184]; 6) «повстанські республіки» часто «виконували роль координуючого центру військового, економічного, політичного життя цього регіону» [3, с. 86].

У працях вітчизняних істориків (О. Ленартовича, О. Никончука, І. Ольховського, С. Лиса, Г. Стародубець, С. Стельниковича, Р. Янкеля, В. Ухача) помітна активізація уваги до функціонування окремих повстанських республік. Так, ще навесні 1943 р. на Волині з ініціативи окремих загонів УПА утворюється Колківська республіка, в якій на прилеглій з Колками селах розміщувався штаб відомого командира Північної групи УПА Івана Литвинчука «Дубового» [3, с. 78]. Була встановлена українська адміністрація [26], діяв революційний суд. У Колках розташовувалася чи не єдина в УПА військова школа кіннотників, школи артилеристів та мінерів, курси самооборонної, кінної розвідки та політосвіти [21]. У селі Рудня функціонувала

старшинська школа [27, с. 33], а в селі Старосілля діяв видавничий осередок [21]. Як зазначають луцькі науковці О. Никончук та О. Ленартович, в районі містечка було сконцентровано більше 3 тисяч повстанських вояків [8]. Український Червоний Хрест (далі – УЧХ) організував санітарні курси, діяв польовий шпиталь.

Слід наголосити, що в наукових дослідженнях цілком об'єктивно підкреслюється ефективність «повстанських республік» як військово-адміністративних одиниць на зламі 1943–1944 рр. в період зміни військово-політичної ситуації на ПЗУЗ. Саме в цей період «підпільні республіки» відіграли важливу роль в діяльності як «лісу» (УПА) та «села» («запілля»), оскільки дозволили продовжити вишколи, організувати відплатні акції на ворожі випадки, були більш-менш надійним місцем дислокації упівських збройних відділів [3, с. 81].

Ситуація для «повстанських республік» кардинально зміниться в умовах переміщення фронту на захід і повернення радянської державної та карально-репресивної системи. Особливостями політики радянської влади буде рішуче намагання встановити тотальний контроль над усіма сферами життєдіяльності західноукраїнського суспільства, використання неправових засобів та масового терору проти людності у спробах удруге легітимізуватися у регіоні [3, с. 82]. Цілком зрозуміло, що в контексті такої політики беззаконня комуністична влада одним із «пріоритетів» ставила безжальне фізичне знищення цілих «острівків» «націоналістичних столиць». Так, на Шумщині була стерта з лиця землі не тільки «Антонівецька республіка» (існувала з весни 1943 – до весни 1944 рр.), а й вщент знищено саме село Антонівці, на місці якого було висаджено ліс [17, с. 9–10].

Ліквідація «повстанських республік» в тих чи інших контрольованих УПА регіонах дестабілізувала національно-визвольний рух, проте не означала його цілковитого розгрому, що пояснюється насамперед підтримкою національно-патріотично налаштованої частини населення, специфічними географічними умовами гірських регіонів та їх господарського укладу.

У період з осені 1943 р. до пізньої весни 1944 р. проіснувала «зимова республіка» в Галицькому районі між Дністром і Лімницею [3, с. 85]. Лише в зимові місяці 1945 р. загони НКВД розгромили на Коломищині (Прикарпаття) «республіку» гордих гуцулів» [28, с. 142].

На думку вітчизняних науковців, рішення керівництва національно-визвольного руху «негайно ліквідувати «республіки», переходити на роботу чисто конспіративно» [20, с. 186] було зумовлено активною фазою чергової хвилі терору радянських спецорганів у відношенні до українського населення, а враховуючи трагічний «досвід» окремих «повстанських республік» (зокрема Антонівецької. – Авт.), – це прирікало окремі регіони на цілковите зникнення [3, с. 86].

Поділяємо думку дослідників (Р. Забілого, О. Ленартовича, Н. Мизака, Г. Стародубець, О. Стасюк, В. Ухача ін.), які оцінюючи функціонування «повстанських республік», підкреслюють реальні спроби УПА займатися справою державотворення в роки війни, нехай на обмежених територіях та із специфічними формами [10] та «здатність українського народу до високого рівня самоорганізації у критичні періоди історії» [20, с. 186].

Висновки та пропозиції. Вищевикладене дає підстави для наступних узагальнень. По-перше, до виходу в науковий світ узагальнюючих праць Г. Стародубець в українській історіографії було відсутнє як теоретичне обґрунтування самого терміну запілля, так і системного вивчення його структурних складових. Тернопільська дослідниця досить повно охарактеризувала особливості роботи цивільно-адміністративної влади повстанського запілля, функціонування т. зв. «повстанських республік» тощо. По-друге, повстанське запілля, поряд з оунівською підпільною мережею та УПА, розглядається як третя складова в структурі українського повстанського руху окресленого періоду. По-третє, вітчизняними науковцями об'єктивно зроблено наголос на тому, що організація української цивільної адміністрації на контрольованих повстанською армією територіях, ефективне функціонування «повстанських республік» (як однієї із ефективних форм запілля) дає підстави говорити про спроби розгорнути державне будівництво, існування своєрідних українських протодержав. По-четверте, функціонування українського повстанського запілля як структурної складової (в означений період – Авт.) українського самостійницького руху 1940–1950-х рр. XX століття свідчив про високий рівень «...потенційної спроможності української нації до об'єднання...» [15, с. 342], самоорганізації в критичні періоди боротьби за свободу та справедливість.

Подальших дослідницьких зусиль науковців потребує комплексне дослідження діяльності «повстанських республік», функціонування окремих реферантур запілля. У контексті нових методологічних підходів актуальним видається дослідження історії українського національно-визвольного руху і, зокрема, українського повстанського запілля на мікрорівні.

Список використаної літератури

1. Указ Президента України № 17 від 22.01.2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>.
2. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-z-vidznachennya-100-richchya-podii-ukrainskoi-revoljutsii-1917-19>.
3. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. : моногр. Історико-правове дослідження. / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ: Вид. «Плай». – Коломия: видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 1997. – 292 с.
4. Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра. істор. наук : 07.00.01. «Історія України» / В. Є. Голубко; Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича. – Львів: [б.в.], 1998. – 34 с.
5. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
6. Забілий Р. В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942–1949 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. – «Історія України» / Р. В. Забілий ; НАН України, Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів : [б.в.], 2015. – 20 с.
7. Мизак Н. С. Боротьба УПА – «Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942–1960 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. іст. наук: 07.00.01 – «Історія України» / Н. С. Мак. – Чернівці, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2011. – 38 с.
8. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). / В. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://krytyka.com.ua/reviews/diyalnist-ounb-i-zapillya-ura-na-volyni-y-pivdennoti-polissi-1941-1944-rta-in>.
9. Льницький В. Український національно-визвольний рух у Карпатському краї ОУН (1945–1954): історіографія проблеми / В. Льницький / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...2...
10. Ленартович О. Ю. Збройна боротьба УПА: волинсько-поліський період (березень – грудень 1943 р.) / О. Ю. Ленартович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/1723/3/vup3.pdf>.
11. Папакін Г. В. Особливості герменевтичного аналізу джерел з історії ОУН і УПА / Г. В. Папакін // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № 12–13. – С. 7–19.
12. Стасюк О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в контексті українського державотворення / О. Стасюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2014. – Вип. 23. – С. 3–15.
13. Сухих А. Ю. Боротьба за продовольство як форма протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизанами у 1943 – на поч. 1944 рр. (на прикладі військової округи КПА «Заграва») [Електронний ресурс] / А. Ю. Сухих. – Режим доступу : <http://www.asv.gov.ua/content/nauka/editions/24/2015-24/60.pdf>.
14. Стельникович С. Соціально-економічне та культурне життя Олевської республіки (21.08.1941 р. – 15.11.1941 р.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки. – 2010. – Том 4. – С. 30–36.
15. Ухач В. З. Український самостійницький рух в боротьбі за Українську державу [Електронний ресурс] / В. З. Ухач. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=493%3A201212-10&catid=53%3A1-1212&Itemid=67&lang=ru.
16. Ухач В. З. Антонівецька повстанська республіка організаційно-правовий аспект діяльності [Електронний ресурс] / В. З. Ухач. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=401.
17. Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 195–196.
18. Стародубець Г. М. Генеза українського повстанського запілля: моногр. / Г. М. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – С. 338.

19. Стародубець Г. Становлення та функціонування повстанського заплілля на Волині в умовах німецької окупації (др. пол. 1943 р.) / Г. Стародубець // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей НАН України; Ін-т історії України*. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 240.
20. *Літопис УПА. Тернопільщина «Вісті з терену» та «Вістки з Тернопільщини» 1943 – 1950*. – Торонто – Львів : Вид-во «Літопис УПА» 2010. – Кн. 1. – Т. 49. – С. 8.
21. Коваль О. Я. Співвідношення понять «легітимність», «легальність» та «легалізація» / О. Я. Коваль // *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. – 2016. – № 6. – Т. 2. – С. 8.
22. Стародубець Г. М. Українське село як основа повстанського заплілля / Г. М. Стародубець // *Мандрівець*. – 2008. – № 6. – С. 35.
23. Стародубець Г. М. «Повстанські республіки» як одна із форм українського повстанського заплілля (1943–1945 рр.) / Г. М. Стародубець // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 181–186. – (Сер. – «Історія»).
24. Лис С. У квітні 2013-го – 70 років «Колківській республіці» [Електронний ресурс] / С. Лис. – Режим доступу : http://kraeznavchiy.blogspot.com/2013_04_01_archive.html.
25. Квінто Г. Розгром Колківської республіки [Електронний ресурс] / Генріх Квінто. – Режим доступу : <http://urb-a.livejournal.com/4414022.html/>.
26. Ухач В. З. «Антонівецька повстанська республіка»: організаційно-правовий аспект діяльності [Електронний ресурс] / В. З. Ухач. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=401.
27. Ухач В. З. Боротьба за національне навчання і виховання є боротьбою за державність (діяльність ОУН з організації навчання і національно-патріотичного виховання молоді) / В. З. Ухач // *Рідна школа*. – 1998. – № 2. – С. 24–25.
28. Ухач В. Культурно-освітня діяльність (1929–1944 рр.) / В. Ухач. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 98.
29. Ухач В. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20–40 роки ХХст.) : моногр. / В. Ухач. – Тернопіль, 2011. – 220 с.
30. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі). [Електронний ресурс] / В. В'ятрович. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayinska_druga_svitova_v_kolori.html.
31. Маршрутами поколінь:путівник героїчними стежками УПА на Волині; за ред. Л. Бондарук : Вид-во «Волинська мистецька агенція «Терен», Луцьк, 2003. – 43 с.
32. Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажені» / Р. Забілий // *Український визвольний рух*. – Зб. 1. – Львів, 2003. – С. 142.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2017.

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО.

УДК 342.9

Роксолана Гречанюк,

головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення прокурорської діяльності у сфері запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, кандидат юридичних наук

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СИСТЕМА СПЕЦІАЛЬНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, які регулюють питання створення та діяльності спеціальних антикорупційних органів та визначають основні вимоги, яким мають відповідати такі інституції. На основі цього аналізу дано авторське визначення поняттю спеціальний антикорупційний орган та охарактеризовано його основні ознаки. Визначено перелік органів, що становлять систему спеціальних антикорупційних органів України.

Ключові слова: спеціальний антикорупційний орган, ознаки спеціальних антикорупційних органів, система спеціальних антикорупційних органів України.

Гречанюк Р.

Понятие, признаки и система специальных антикоррупционных органов Украины

Проанализированы международные нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы создания и деятельности специальных антикоррупционных органов и определяющие основные требования, которым должны соответствовать такие институции. На основании этого анализа дано авторское определение понятия специальный антикоррупционный орган и охарактеризованы его основные признаки. Определен перечень органов, составляющих систему специальных антикоррупционных органов Украины.

Ключевые слова: специальный антикоррупционный орган, признаки специальных антикоррупционных органов, система специальных антикоррупционных органов Украины.

Hrechaniuk R.

Concept, characteristics and system of special anti-corruption bodies of Ukraine

The article analyzes the international legal acts that govern the establishment and activities of special anti-corruption bodies and determine the basic requirements to be met by such institutions. Based on this analysis, given the author's definition of special anti-corruption body and described its main features. Defined the list of bodies that make up the system of special anti-corruption bodies of Ukraine.

Keywords: special anti-corruption body, features of special anti-corruption bodies, the system of special anti-corruption bodies of Ukraine.

Актуальність дослідження. Боротьба з корупцією в Україні сьогодні набуває все більшої актуальності та стає результативнішою. Однією із причин такої ефективної протидії корупції стало створення в Україні системи спеціальних антикорупційних органів, основними завданнями яких є запобігання та протидія корупційним проявам. Однак на сьогоднішній день в українському законодавстві існують певні прогалини

© Роксолана Гречанюк, 2017

у визначенні поняття спеціального антикорупційного органу, а також системи цих органів. Окрім цього, відсутній чіткий перелік інституцій, що утворюють систему спеціальних антикорупційних органів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання створення та діяльності системи спеціальних антикорупційних органів в Україні у своїх працях вивчали такі науковці, як: М. В. Грищенко, О. О. Дульський, О. З. Жовнір, Д. Г. Заброта, З. А. Загинеї, Д. І. Йосифович, О. Г. Кальман, Б. В. Романюк, Т. І. Чернявська та ін.

Метою статті (завданням) є на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів і наукових публікацій у сфері протидії корупції дати визначення поняттю спеціальний антикорупційний орган та виділити основні ознаки цих інституцій. Визначити систему спеціальних антикорупційних органів України, враховуючи ознаки, яким мають відповідати такі органи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування системи спеціальних антикорупційних органів України на виконання її міжнародних зобов'язань розпочалося ще у 2014 р. з прийняттям нового антикорупційного законодавства. Однак до сьогодні в нормативно-правових актах нашої держави відсутнє визначення поняття спеціального антикорупційного органу та перелік таких органів. У ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначені лише спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, до яких належать: органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції.[1] Однак для того, щоб визначити, чи всі вищеперелічені суб'єкти входять до системи спеціальних антикорупційних органів України, необхідно проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють питання створення та діяльності таких органів та виділити ознаки антикорупційних інституцій.

У п. 2 ст. 6, ст. 36 Конвенції ООН проти корупції та ст. 20 Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією передбачено, що кожна держава-учасниця повинна забезпечити, відповідно до основоположних принципів своєї правової системи, наявність органу чи органів або осіб, які спеціалізуються на боротьбі з корупцією. Такому органу чи органам забезпечується необхідна самостійність та незалежність, відповідно до основоположних принципів правової системи держави-учасниці, щоб вони могли виконувати свої функції ефективно й без будь-якого неналежного впливу. Також слід забезпечити необхідні матеріальні ресурси та спеціалізований персонал, а також таку підготовку персоналу, яка може бути потрібна для виконання покладених на нього функцій [2, 3].

Враховуючи вимоги міжнародних нормативно-правових актів щодо створення та діяльності спеціальних антикорупційних органів, можна виділити такі ознаки цих інституцій:

1) інституційна самостійність, що виражається у створенні окремого монофункціонального органу, спрямованого на запобігання та протидію корупції. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції ООН проти корупції, кожна держава-учасниця забезпечує, згідно з основоположними принципами своєї правової системи, наявність органу або у належних випадках органів, які здійснюють запобігання корупції [2]. На сьогодні не існує єдиної моделі такого спеціального антикорупційного органу. Кожна держава утворює його відповідно до принципів своєї правової системи та потреб. Усі існуючі антикорупційні інституції прийнято класифікувати за трьома моделями (типами): багатоцільові спеціалізовані органи, спеціальні підрозділи в структурі поліції або органів прокуратури, інституції із виключно превентивними функціями [4]. Однак незалежно від моделі, до якої належить той чи інший спеціальний антикорупційний орган, це завжди організаційно та функціонально самостійна і автономна інституція, основною функцією якої є протидія корупції;

2) незалежність від політичного та будь-якого іншого неналежного впливу. Незалежність спеціального антикорупційного органу є однією з основних його ознак та критерієм ефективності і прозорості його діяльності.

Рівень незалежності спеціального антикорупційного органу зумовлений декількома чинниками. Зокрема, він прямо залежить від рівня корупції в країні, якості державного управління, дотримання принципу верховенства права і ефективності існуючих державних інституцій [5].

Незалежність спеціального антикорупційного органу насамперед має виражатися у його політичній самостійності (незалежність від усіх гілок влади) та можливості приймати рішення в межах своєї компетенції без будь-якого неналежного зовнішнього втручання.

Ще одним критерієм незалежності такого органу є спеціальна процедура підбору та призначення його керівництва. В міжнародній практиці найбільш поширеним способом є незалежний конкурсний відбір, що мінімізує лобіювання інтересів будь-яких політичних сил. Процес відбору керівника має не лише відрізнятися прозорістю, а й відповідно до Джакартських принципів («призначення», «звільнення») забезпечувати його аполітичність, неупередженість, нейтралітет, чесність та компетентність [6].

Не менш важливим критерієм незалежності спеціального антикорупційного органу є самостійність у прийнятті рішень його посадовими особами. Адже лише незалежна від будь-яких зовнішніх впливів та неупереджена робота такого органу дозволить досягти ефективних результатів у боротьбі з корупцією. Однак незважаючи на широку автономію та незалежність, спеціальний антикорупційний орган має залишатися підзвітним органам державної влади та громадському суспільству про свою діяльність та результати своєї роботи. Він має здійснювати боротьбу з корупцією відкрито та прозоро, з дотриманням принципів верховенства права та прав людини і громадянина;

3) наявність достатніх повноважень для належного виконання покладених функцій. Для ефективної роботи спеціального антикорупційного органу усі його повноваження мають бути чітко визначені, насамперед, у статусному законодавчому акті, та передбачені у інших нормативно-правових актах, що регулюють суспільні відносини, які входять у сферу діяльності спеціального антикорупційного органу. Повноваження спеціального антикорупційного органу визначаються відповідно до мети його створення та завдань і функцій, які на нього покладаються. Кожна держава наділяє свої антикорупційні інституції тими повноваженнями, які необхідні для протидії корупції в конкретних суспільних умовах. Тому коло повноважень залежить від рівня корумпованості в державі, індексу сприйняття корупції, наявності політичної волі до боротьби з корупцією та інших критеріїв. Як уже зазначалося вище, деякі антикорупційні органи наділяються правоохоронними повноваженнями, інші – лише превентивними. Однак в більшості країн діють багатоцільові спеціальні антикорупційні органи, які наділені широким колом повноважень щодо запобігання та кримінального переслідування проявів корупції. Оскільки спільною функцією для усіх цих інституцій є боротьба з корупцією, то перелік їх повноважень залежить лише від форми і методів здійснення цієї функції.

Насамперед спеціальний антикорупційний орган має бути наділений загальними повноваженнями щодо виявлення та припинення фактів корупції та запобігання вчиненню нових. Однак враховуючи специфіку антикорупційних правопорушень та складність їх виявлення і доказування, спеціальний антикорупційний орган повинен мати і достатні особливі повноваження: право на застосування спеціальних слідчих заходів і збирання доказів; право на ведення прихованого спостереження, перехоплення інформації, розслідування під прикриттям, доступ до фінансових даних та інформаційних систем, відстеження фінансових операцій, заморожування банківських рахунків та захист свідків. Однак право здійснювати зазначені широкі повноваження має підлягати належній системі стримувань і противаг та підлягати зовнішньому контролю у світлі міжнародних стандартів прав людини [6];

4) спеціальна підготовка та ретельний підбір персоналу. До роботи у спеціальному антикорупційному органі мають залучатися висококваліфіковані добросовісні працівники. Процедура підбору і призначення персоналу має відрізнятися прозорістю, об'єктивністю і базуватися на професійних та особистих якостях кандидатів із можливістю використання поглибленої їх перевірки, а їх заробітна плата – відображати ступінь ризику і відповідальності роботи, яку вони виконують [7, ст. 34]. У такому випадку найбільш оптимальним та неупередженим способом є відкритий конкурсний відбір. Така процедура забезпечує відбір найбільш кваліфікованих спеціалістів та мінімізує лобіювання інтересів та будь-який зовнішній вплив на призначення персоналу.

Наступним не менш важливим етапом є спеціальна підготовка підбраного персоналу. Адже виявлення та викриття фактів корупції потребує не лише загальноюридичної підготовки. Персонал антикорупційного органу повинен володіти спеціальними оперативно-розшуковими та оперативно-технічними знаннями, аналітичними здібностями, мати достатні знання в галузі економіки, фінансів, аудиту тощо. Також кадровому складу цих органів необхідно підтримувати належну фізичну підготовку та вміти користуватися засобами спеціальної техніки, окремим особам – табельною вогнепальною зброєю.

Важливими аспектами забезпечення високого рівня професійної підготовки працівників спеціального антикорупційного органу є також запровадження у його діяльність відповідних систем доброчесності та неупередженості працівників [6]. В свою чергу якісним показником підбору та підготовки цих працівників повинна бути ефективна діяльність спеціального антикорупційного органу та довіра громадян до цієї інституції;

5) наявність достатніх фінансових та матеріально-технічних ресурсів. Оскільки спеціальний антикорупційний орган виконує державні функції, то його важливою ознакою є належне та стабільне фінансування, що має здійснюватися за рахунок державних коштів [6]. Враховуючи ступінь відповідальності та ризику, пов'язаного з роботою в такому органі, та з метою мінімізації підкупу посадових осіб, необхідно забезпечити кадровий склад антикорупційного органу високою заробітною платою та іншими соціальними гарантіями.

Також спеціальний антикорупційний орган має бути забезпечений усіма необхідними матеріальними та технічними ресурсами, в тому числі і спеціальними, для належного здійснення усіх повноважень щодо протидії корупції.

Отже, враховуючи вимоги міжнародних нормативно-правових актів та вищеперераховані ознаки, можна зробити висновок, що спеціальний антикорупційний орган – це незалежний, інституційно самостійний та автономний орган, наділений в установленому законом порядку необхідними державно-владними повноваженнями щодо здійснення функції боротьби з корупцією за допомогою спеціально підготовленого, висококваліфікованого кадрового складу та достатніх фінансових і матеріально-технічних ресурсів.

Для того, щоб визначити систему спеціальних антикорупційних органів України необхідно проаналізувати спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, визначені в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» в контексті їх відповідності ознакам, що притаманні спеціальним антикорупційним органам.

Законодавство визначає чотири спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції: органи прокуратури, Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції. Усі ці органи є незалежними та самостійними, забезпечені достатніми фінансовими та матеріально-технічними ресурсами, укомплектовані висококваліфікованим кадровим складом. Також ці інституції наділені певним колом повноважень у сфері протидії корупції.

Однак якщо ширше розглянути функції та повноваження цих органів, то можна зробити висновок, що Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції дійсно є інституційно самостійними монофункціональними органами, основним завданням та функцією яких є боротьба з корупцією за допомогою правоохоронних (Національне антикорупційне бюро України) та превентивних (Національне агентство з питань запобігання корупції) повноважень. В свою чергу, органи прокуратури та Національної поліції є поліфункціональними, оскільки сфера їх діяльності охоплює широке коло правовідносин та не обмежується лише антикорупційними заходами і функцією протидії корупції.

Проте у структурі Генеральної прокуратури України на правах самостійного структурного підрозділу діє Спеціалізована антикорупційна прокуратура, на яку покладаються виключно функції у сфері протидії корупції, а саме:

- 1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
- 2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;
- 3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених Законом України «Про прокуратуру» і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями.

Враховуючи організаційну самостійність та автономію Спеціальної антикорупційної прокуратури, а також її функціональне спрямування виключно на боротьбу з корупцією, цей структурний підрозділ органів прокуратури також варто віднести до системи спеціальних антикорупційних органів України.

Таким чином, система спеціальних антикорупційних органів України є вужчою від системи спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції та включає в себе Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції та Спеціальну антикорупційну прокуратуру.

Висновки. Отже, спеціальний антикорупційний орган – це незалежний, організаційно і функціонально самостійний та автономний орган, наділений в установленому законом порядку необхідними державно-владними повноваженнями щодо здійснення функції боротьби з корупцією за допомогою спеціально підготовленого, висококваліфікованого кадрового складу та достатніх фінансових і матеріально-технічних ресурсів.

Ознаками спеціального антикорупційного органу є: 1) інституційна самостійність, що виражається у створенні окремого монофункціонального органу, спрямованого на запобігання та протидію корупції; 2) незалежність від політичного та будь-якого іншого неналежного впливу; 3) наявність достатніх повноважень для належного виконання покладених функцій; 4) спеціальна підготовка та ретельний підбір персоналу; 5) наявність достатніх фінансових та матеріально-технічних ресурсів.

Враховуючи вищеперелічені ознаки, систему спеціальних антикорупційних органів України становлять Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції та Спеціальна антикорупційна прокуратура.

Список використаної літератури

1. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року: ратифікована Законом України № 251-V від 18 жовтня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
3. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 року. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією від 15 травня 2003 року: ратифіковано Законом України № 253-V від 18 жовтня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
4. Jesper Johnson How to monitor and evaluate anti-corruption agencies: Guidelines for agencies, donors, and evaluators // Jesper Johnson, Harald Mathisen, Hannes Hechler, Luis de Sousa [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.u4.no/publications/how-to-monitor-and-evaluate-anti-corruption-agencies-guidelines-for-agencies-donors-and-evaluators-2/>.
5. Клеменчич Г. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції. Огляд моделей [Електронний ресурс] / Г. Клеменчич, Я. Стусек, І. Гайка. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/39972270.pdf>.
6. Висновок ОБСЄ/БДППЛ щодо двох проектів антикорупційних законів від 18 липня 2014 р. № GEN -UKR/254/2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/121528?download=true>.
7. Зарубіжний досвід створення та діяльності спеціальних антикорупційних органів: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. першого заступника Генерального прокурора України В. П. Гузиря. – К. : Національна академія прокуратури України, 2015. – 313 с.
8. Про прокуратуру: Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/para1728#n1728>.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2017.

Віктор Миколенко,
кандидат юридичних наук, проректор
Східноєвропейського університету
економіки та менеджменту

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА РЕФОРМУВАННЯ ПРОКУРАТУРИ У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Досліджено конституційно-правові особливості впровадження європейських стандартів діяльності прокуратури як важливої складової загального реформування правоохоронної системи України. Проаналізовано функції та повноваження прокуратури у відповідності до європейських правових стандартів. На підставі проведеного аналізу систематизовано форми, методи та практичні аспекти організації та діяльності органів прокуратури у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. Наголошено, що побудова європейської моделі прокуратури є важливим напрямком діяльності держави та актуальним аспектом модернізації правоохоронної діяльності у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції та імплементації до українського законодавства європейських правових стандартів інституціонального та інструментального юридичного змісту.

Ключові слова: прокуратура, правоохоронна система, правоохоронна діяльність, європейські стандарти, конституційна модернізація.

Миколенко В.

Конституционализм как теоретико-методологическая основа реформирования прокуратуры в современном правовом государстве.

Исследовано конституционно-правовые особенности внедрения европейских стандартов деятельности прокуратуры как важной составляющей общего реформирования правоохранительной системы Украины. Проанализированы функции и полномочия прокуратуры в соответствии с европейскими правовыми стандартами. На основании проведенного анализа систематизированы формы, методы и практические аспекты организации и деятельности органов прокуратуры в современных условиях европейской межгосударственной интеграции. Отмечается, что построение европейской модели прокуратуры является важным направлением деятельности государства и актуальным аспектом модернизации правоохранительной деятельности в современных условиях европейской межгосударственной интеграции и имплементации в украинское законодательство европейских правовых стандартов институционального и инструментального юридического содержания.

Ключевые слова: прокуратура, правоохранительная система, правоохранительная деятельность, европейские стандарты, конституционная модернизация.

Mykolenko V.

Constitutionalism as a theoretical and methodological basis of the prosecutor's officereforming in the modern legal state.

The article investigates the constitutional and legal features the introduction of European standards of prosecution as an important component of the overall reform of the law enforcement system of Ukraine. Analyzed the functions and powers of the prosecution in accordance with European legal standards. Based on the analysis systematized forms, methods and practical aspects of the organization and activity of organs in modern conditions intergovernmental European integration. It is noted that the construction of the European model of prosecution is an important activity of the state and important aspect of the modernization of the enforcement activity in modern conditions of European integration and the implementation of the intergovernmental Ukrainian legislation to European legal standards, institutional and instrumental legal content.

Keywords: prosecutors, law enforcement system, law enforcement, the European standards, constitutional modernization.

Актуальність дослідження. Реформа правоохоронної системи є одним з найважливіших та визначальних напрямів сучасного конституційно-правового розвитку, оскільки спрямована на підвищення ефективності реалізації правоохоронної функції як іманентної характеристики демократичної, правової, соціальної держави за умови концептуального спрямування реалізації цієї функції на захист прав та свобод людини і громадянина як найвищої соціальної та конституційної цінності у контексті всебічного втілення у регулюванні суспільних відносин європейської правової традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що зазначена проблематика досить ретельно розглядається у вітчизняній конституційно-правовій та міжнародно-правовій літературі. Зокрема можна відзначити праці М. О. Баймуратова, Ю. О. Волошина, Л. Р. Грицаєнка, Ю. М. Грошевого, Л. М. Давиденка, В. В. Долежана, В. С. Зеленецького, П. М. Каркача, О. Р. Михайленка, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка та ін.

Водночас ще не вироблено концептуальних підходів до модернізації прокуратури України на тлі розуміння інструментальної та суспільної цінності ідеї конституціоналізму як основоположної засади функціонування сучасної правової держави з усталеною національною правовою системою. Зокрема ретельної розробки потребують форми та методи діяльності прокуратури у комплексному забезпеченні прав та свобод людини і громадянина як найважливішої соціальної цінності у сучасному європейському правовому просторі, що також впливає з цінностей конституціоналізму, які є спільними для усіх європейських держав, зважаючи на ті юридичні зобов'язання, що були ухвалені на міждержавному майданчику Ради Європи та наднаціональних інституцій Європейського Союзу.

Мета статті дослідити вплив загальноновизнаних світових ідей конституціоналізму на сучасне реформування конституційно-правового статусу прокуратури у контексті процесів європейської міждержавної інтеграції.

Виклад основного матеріалу. В першу чергу, слід зазначити, що питання про конституційно-правовий статус прокуратури, місце органів прокуратури в механізмі державної влади значною мірою визначається її функціями. Разом з тим, це питання має самостійне значення, і, в свою чергу, від місця знаходження прокуратури в системі державної влади залежить характер її функцій.

Водночас на теоретичному рівні, як і на практиці, це питання однозначного рішення не має. Будучи постійно дискусійним, воно набуло додаткової гостроти у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Декларації про державний суверенітет України [1], яка проголосила здійснення державного будівництва в Україні на основі принципу розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову [2, с. 40].

У свою чергу, теорія розподілу влади в своєму класичному вигляді була сформульована англійцем Джоном Локком (1632–1704 рр.) і французом Шарлем Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.).

Теорія розподілу влади в її початковому трактуванні була найбільш повно і послідовно реалізована в Конституції США 1787 р. Законодавчі повноваження були надані Конгресу. Виконавча влада ввірена Президенту, а судова влада – Верховному суду США, а також судам, що засновуються Конгресом.

З одного боку, для конституційного ладу США характерна ступінь організаційного відособлення. Так, Президент і члени його кабінету не мають права перебувати в палатах Конгресу. Президент не наділений правом законодавчої ініціативи. Конгрес і Президент обираються роздільно. Члени кабінету відповідалі тільки перед Президентом.

З іншого боку, діє система «стримань і противаг». Закони приймаються в Конгресі, але кожний законопроект заздалегідь представляється Президенту, який може його не підписати і повернути зі своїми запереченнями в ту палату, звідки вийшов законопроект. Остаточне слово належить Конгресу.

Система «стримань і противаг» – працюючий компонент конституційного ладу США. Він дає можливість взаємного контролю, створює умови для взаємодії влади.

Теорія розподілу влади сприйнята конституціями й інших країн, однак конкретні форми її реалізації різноманітні. У одних країнах поєднання одними і тими ж особами функцій в різній владі вважається недопустимим, в інших – укоренилися інші традиції, і міністри, як правило, є членами парламенту. У деяких державах виключається можливість наділення виконавчої влади правом видання закону. Але є країни, в яких при певних умовах допустимо як пряме, так і делеговане право видання законів з боку виконавчих структур (президент і уряд) [3, с. 20].

Водночас, на наш погляд, для найбільш повного з'ясування особливостей конституційно-правового статусу прокуратури, як і з будь-якого іншого правового питання інституціонально-інструментального характеру, необхідним та бажаним є врахування історико-правового досвіду як України, так й інших країн світу у реформування правоохоронної системи та, зокрема, прокуратури, а також визначити основні тенденції та передумови конституційно-правової модернізації державного апарату починаючи з часів первинного становлення конституційного етапу правового регулювання найважливіших суспільних відносин в історії людства.

Як логічно припустити, поява потреби у постійному удосконаленні конституційно-правових норм про правоохоронну діяльність в межах певної національної правової системи пов'язана з загальним становленням етапу конституціоналізму в історії права та прийняттям перших світових конституцій.

За влучним виразом професора А. Шайо, конституціоналізм являє собою сукупність принципів, порядок діяльності та інституційних механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади [4, с. 14]. Таким чином, конституціоналізм є комплексом ідей, принципів та порядку діяльності, в основі яких лежить проста концепція, що влада держави ґрунтується на праві (конституції) та одночасно нею обмежується.

Отже, конституціоналізм органічно пов'язаний з Основним Законом – Конституцією. Без конституціоналізму немає реально чинної конституції, про що свідчить сумний досвід тоталітарних країн, але конституціоналізм може існувати і без писаного Основного Закону. З позицій конституціоналізму Конституція ніколи не розглядається тільки як система позитивних норм або як «мапа влади» – її головна функція полягає в такій організації державної влади, яка унеможливує прояв державного свавілля, а також у зборі перетворення державної влади в інструмент пригнічення адресатів державно-владних приписів.

Традиція конституціоналізму, за слушною думкою С. Шевчука, має давню історію. Як зазначив американський дослідник Д. Білліас, «...конституціоналізм – це проблема, що турбувала уми людства з часів стародавньої Греції та Риму: як утворити державну владу, яка здатна підтримувати стабільність та порядок, що є необхідними для досягнення цілей громади, та одночасно визначати та структурувати таку владу у спосіб, який би не допускав тиранії» [5, с. 2]. Пошук вирішення цього питання – моделі обмеження державної влади та одночасно утвердження та гарантія основних прав та свобод, а також суспільної справедливості – ось так можна охарактеризувати всю історію європейського конституціоналізму та взагалі європейської політичної думки.

Таким чином, конституціоналізм як філософсько-правове явище має два виміри: описовий (descriptive) та приписовий (prescriptive). «В описовому сенсі, – пише професор Г. Каспер, – він переважно стосується історичної боротьби за конституційне визнання права народу на те, що він має конституційні права, свободи та привілеї ... В приписовому сенсі ... його значення включає всі ті характеристики організації державної влади, які розглядаються як невід'ємні елементи ... Конституції» [6, с. 24].

Таким чином, описовий вимір конституціоналізму стосується історичного контексту розвитку ідей обмеження державної влади. Саме конституційні права та свободи, а також конституційні принципи виступають надійним та ефективним механізмом обмеження державної влади. В цьому аспекті полягає зв'язок між конституційним нормативізмом як системою конституційних норм і принципів найвищої юридичної сили та легітимністю як політико-правовою та моральною категорією.

Легітимність у цьому сенсі означає не просто відповідність певних дій держави, втілених у правову форму, конституційним нормам та принципам, а відповідність основоположним цінностям правової системи та демократичного суспільства, які можуть і не бути чітко сформульовані у конституційному тексті, а походити від історичного досвіду народу або цивілізації, а також походити від конституційного духу. Це означає, що сучасний конституціоналізм не залишає місця правовій «містечковості», а пов'язаний з загальнолюдськими політичними та правовими цінностями.

Історичний та історико-правовий вимір конституціоналізму вимагає звернення до цивілізаційних цінностей і традицій, укорінених у правовій свідомості та суспільних цінностях, до сприйняття діалогу між конституційними суддями та іншими практичними працівниками, які покликані охороняти та плекати конституційні цінності у тих країнах, що належать до однієї цивілізаційної традиції. Це легітимізує широке використання конституційної доктрини та практики судів інших європейських держав у практиці Конституційного Суду України та практики Європейського суду з прав людини, яка уособлює квінтесенцію європейського конституціоналізму.

Приписовий вимір конституціоналізму фактично являє собою ідеальну модель побудови держави і суспільства на ліберальних засадах, закладену у Конституції. Як вказав канадський філософ У. Валучов, цей вимір втілює «...ідею... що державна влада може і повинна бути юридично обмеженою у своїх повноваженнях та її існування залежить від дотримання цих меж» [7].

В цьому вимірі розкривається головний аспект конституціоналізму – юридична легітимність будь-якої дії державної влади, вимірювана відповідно до конституційних цінностей, втілених у букві та дусі норм та принципів Конституції.

Слід зазначити, що фундаментальні права та свободи, що закріплювались в цих конституціях, також залишались номінальними, тобто були нереальними в юридичному сенсі. Стабільність радянського суспільства та ефективність державного механізму підтримувались здебільшого у позаправовий спосіб у той час, коли радянські конституції виконували політико-ідеологічну, «тотемну» роль та намагались створити пристойний зовнішній та внутрішній імідж радянській державі. Проте призначення конституції у

сучасних західних суспільствах полягає в обмеженні державної влади в інтересах суспільного спокою та стабільності, до того ж це обмеження не може загрожувати зниженню ефективності виконання державних функцій. У цьому випадку можемо говорити про загальну колізію національної радянської правової системи між цілим текстом конституції та реальними правовідносинами у суспільстві, включаючи наявність чи відсутність правових та позаправових механізмів забезпечення тієї чи іншої поведінки суб'єктів конституційного права та суспільства загалом.

Іншими словами, конституція та конституційна юстиція намагаються забезпечити баланс між двома основними суспільними пріоритетами або цінностями демократичного суспільства: свободою, сферу якої складають конституційні права, свободи та конституційні принципи, та порядком, який ґрунтується на принципі законності (режимі точного та неухильного виконання всіма суб'єктами права законів та підзаконних актів, які не суперечать законам).

У свою чергу, свободу як специфічний стан суспільства не можна забезпечити тільки шляхом видання державною владою нормативних приписів та забезпечення їх точного, суворого та неухильного виконання всіма суб'єктами права, оскільки будь-який правовий акт держави, зокрема закон, потенційно може бути свавільним та спрямованим на знищення свободи. Тому природа конституційного права не може розглядатися винятково з позицій правового позитивізму. Таким чином, на погляд С. Шевчука, конституційна держава визнає не тільки верховенство конституції над правовими актами держави; будь-яким діям такої держави надається легітимна сила, якщо вони уповноважуються конституцією [8]. У цій державі права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст та спрямованість її діяльності; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (прикладом може слугувати ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Сучасний конституціоналізм може бути певним чином ототожненим з ідеологією лібералізму, яка набула широкого розвитку у сучасних країнах західних демократій. Вона наполягає на тому, що «...вільні від природи, аполітичні та, будучи носіями фундаментальних прав, індивіди потребують, й тому створюють державу, яку вони можуть та повинні контролювати. Цей контроль є необхідним, оскільки історичний досвід свідчить про те, що є постійна тенденція перетворення держави у свавільну та деспотичну; тенденція, що походить від людської природи та є наслідком незмінної логіки діяльності державних інститутів» [9, с. 21].

Саме для унеможливлення свавілля державної влади та її носіїв виникла ідея конституції у письмовій формі як засобу захисту також й від авторитарної та необмеженої державної влади, яка втілює ідею «обмеженого правління» на практиці та забезпечує юридичні гарантії. У цьому сенсі вже згадана Конституція США 1787 р. і є вдалим прикладом практичного втілення зазначеної ідеї. Більше того, як вбачається, не в останню чергу саме реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» допомагало протягом чинності Конституції США уникати серйозних колізій конституційно-правових норм, особливо в тій частині, що стосується врегулювання політико-правових (владних) відносин у державі, а тому цей документ змінювався поправками лише 27 разів в історії США [10, с. 207], будучи сталим, стабільним та фактично забезпеченим дієвим інструментом конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин у державі.

Висновки. Таким чином, у результаті наукового аналізу історико-правових аспектів конституційно-правового визначення місця та ролі конкретних державних органів у процесі становлення та розвитку світового конституціоналізму можна дійти до наступних загальних висновків, що відображають мету дослідження в частині його основних теоретико-методологічних домінант: а) виникнення потреби у постійному удосконаленні правоохоронної діяльності та правоохоронної системи держави пов'язано з загальним процесом становлення конституціоналізму як теорії, втіленої на державному рівні, починаючи з прийняття перших світових конституцій наприкінці XVIII ст., основний юридичний зміст якої полягає у введенні «обмеженого правління» на основі суспільно-політичного принципу розподілу влади в державі на три основні гілки, що, у свою чергу, породжує можливість втілення положень, що суперечать один одному, в актах різних гілок влади, виданих в межах своєї компетенції, які одночасно визнаються джерелами конституційного права, втілюючи у тому числі відповідні політичні інтереси різних державних органів та вищих посадових осіб; б) історичні та історико-правові передумови виникнення конституційно-правового інституту прокуратури як наглядового органу з'явилися ще у XIII ст., коли у Великій Британії абсолютна влада монарха була обмежена аристократичним прообразом парламенту та було прийнято Велику хартію вольностей як перший офіційний обмежувальний правовий акт, добровільно визнаний на державному рівні абсолютним монархом; в) протягом історії конституціоналізму уникати великої кількості конституційно-правових су-

перечностей між конституційними повноваженнями окремих державних органів в деяких країнах світу (наприклад, США) допомагало реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» (на відміну від тоталітарних режимів, таких, як правова система СРСР, де норми конституції практично у повному обсязі в частині регулювання політико-правових відносин вступали у суперечність з реальним наповненням відповідних правовідносин та конституційно-правовими та позаправовими механізмами їх здійснення, що знаходило своє безпосереднє відображення у створенні своєрідної моделі прокуратури як карального державного органу загального, тотального, необмеженого нагляду за суспільним життям в абсолютному різномаятті його практичних проявів).

Список використаної літератури

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 червня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
2. Бандурка О. М. Прокуратура: думки про її реорганізацію / О. М. Бандурка // Право України. – 1995. – № 8. – С. 40–43.
3. Галкін О. Яким має бути статус прокуратури / О. Галкін // Вісник прокуратури – 2006. – № 11. – С. 19–24.
4. Sajo A. *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism* / A. Sajo. – Budapest : CEU Press, 1999. – 300 p.
5. Billias G. *Introduction* // *American Constitutionalism Abroad: Selected Essays in Comparative Constitutional History* / G. Billias; ed. George Athan Billias. – New York : Greenwood Press, 1990. – 268 p.
6. Casper G. *Constitutionalism* / G. Casper // *Encyclopedia of the American Constitution*, L. Levy and others eds. – Vol. 2. – New York, London : Macmillan. – 1986. – 860 p.
7. Waluchow W. *Constitutionalism* / W. Waluchow // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mespom.eu/taxonomy/term/2636?page=399>.
8. Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого письма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму [Електронний ресурс] / С. Шевчук // Юстиніан. – 2008. – № 10. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3040>.
9. Хайєк Ф. А. *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3-х т. Т. 3: Політичний устрій вільного народу: пер. з англ / Ф. А. Хайєк.* – К. : Сфера, 2000. – 420 с.
10. Лафитский В. И. *Конституционный строй США* / В. И. Лафитский. – М. : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2007. – 320 с.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2017.

*Аліса-Тетяна Мігалчан,
аспірантка відділу міжнародного права
та порівняльного правознавства Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького*

АНАЛІЗ ПОЗИТИВНОГО МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ У БОРОТЬБІ ІЗ ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНСТРУМЕНТУ ГРЕТА

Представлено результати аналізу досвіду Румунії та Молдови у боротьбі із торгівлею людьми, який було висвітлено у довіднику ГРЕТА – моніторинговому органі Ради Європи, що покликаний сприяти державам у боротьбі із торгівлею людьми. Україна вже не перший рік перебуває під особливим наглядом цієї організації, особливо зважаючи на політично-економічний стан нашої держави. Наголошено, що ГРЕТА здійснює візити до держав-членів Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми та оцінює стан та заходи, вжиті державами для запобігання торгівлі людьми. Вказано, що аналіз кращих практик дає змогу визначити сфери боротьби із злочином торгівлі людьми, які потребують удосконалення в Україні шляхом внесення змін до чинного національного законодавства або покращення адміністративної практики органів державної влади.

Ключові слова: довідник, ГРЕТА (група експертів із заходів стосовно протидії торгівлі людьми), торгівля людьми (трафікінг), профілактика, захист жертв торгівлі людьми.

Мігалчан А.-Т. И.

Анализ позитивного международного опыта в борьбе с торговлей людьми с помощью инструмента ГРЕТА.

Предоставлено результаты анализа опыта Румынии и Молдавии в борьбе с торговлей людьми, который был освещен в справочнике ГРЕТА – мониторинговом органе Совета Европы, который призван способствовать государствам в борьбе с торговлей людьми. Украина уже не первый год находится под особенным контролем этой организации, особенно учитывая политико-экономическое положение нашего государства. Подчеркнуто, что ГРЕТА осуществляет визиты в государства-члены Конвенции Совета Европы о мерах по противодействию торговле людьми и оценивает состояние и меры, принятые государствами для предотвращения торговли людьми. Указано, что анализ лучших практик позволяет определить сферы в борьбе с преступлением торговли людьми, которые требуют совершенствования в Украине путем внесения изменений в действующее национальное законодательство или улучшения административной практики органов государственной власти.

Ключевые слова: справочник, ГРЕТА (группа экспертов по противодействию торговле людьми), торговля людьми (трафикинг), профилактика, защита жертв торговли людьми.

Migalchan A.-T.

Analysis of positive international experience in combating human trafficking with the help of the GRETA tool

The article presents results of an analysis of Romanian and Moldova experience in combating trafficking in human beings, which was covered in the GRETA's Compendium of good practices on the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings. GRETA is a Council of Europe monitoring body, designed to assist states in combating human trafficking. For some time now Ukraine is under special supervision of this organization, especially considering its political and economic situation. GRETA visits member states of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings and assesses the state of affairs and measures taken by States to prevent trafficking in human beings. The analysis of best practices allows to identify areas in the fight against the crime of trafficking in persons, which need improvement in Ukraine by amending the existing national legislation or improving administrative practices of public authorities.

Актуальність статті та постановка проблеми. Торгівля людьми і досі є нездоланим та складним явищем світового масштабу. Цей вид злочину охоплює велику кількість суспільних явищ, тому складно уявити з чого в першу чергу треба розпочати роботу для його подолання: з навчальних занять з дітьми як в загальноосвітніх, так і в школах-інтернатах; з вдосконалення національного законодавства щодо процедури перетину державного кордону; зосередити свої зусилля на боротьбі з порно-індустрією у глобальній мережі Інтернет; чи на створенні банку донорських органів для їх подальшої трансплантації.

Мета статті. Беручи до уваги рівень загрози, який несе у собі цей злочин міжнародного характеру, європейська спільнота дійшла згоди у необхідності підписання документу, який визначатиме як його

основні особливості, так і встановлюватиме обов'язки європейських держав для його подолання. Мова йде про Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (далі – Конвенція). Не так вже й давно, а саме з 16 травня 2005 р. Конвенція була відкрита для підписання та 1 лютого 2008 р. набула чинності. Станом на червень 2017 р. вона набрала чинності у 46 країнах-членах Ради Європи, а також у одній державі, яка не входить до цієї організації – Білорусь [1].

Конвенція визначає торгівлю людьми порушенням прав людини і посяганням на гідність та особисту недоторканість. Це означає, що органи державної влади несуть відповідальність за невиконання заходів щодо запобігання торгівлі людьми, захисту жертв та ефективного розслідування торгівлі людьми [2].

З метою здійснення моніторингу виконання положень Конвенції було створено механізм – ГРЕТА (групи експертів із заходів стосовно протидії торгівлі людьми). Її робота полягає у забезпеченні ефективної реалізації положень Конвенції шляхом здійснення відповідного аналізу у кожній країні та складання звіту із висвітленням найдієвішої практики, прогалин та надання рекомендацій для покращення виконання положень Конвенції [3].

Стан дослідження. На національному рівні проблему торгівлі людьми досліджують такі науковці, як: В. О. Іващенко, В. А. Козак, Я. Г. Лизогуб, К. Б. Левченко, А. М. Орлеан та ін. Міжнародно-правовий аспект боротьби із торгівлею людьми досліджують Г. Л. Кохан та Н. В. Плахотнюк. Серед іноземних науковців, які досліджували цю проблему, слід назвати В. Валкенбурга, Н. Гафізову, К. Джоунз-Паулі, Д. Кагілл, Л. Ледерер, Е. Ніснер, Дж. Оккіпінті, Р. Рамфа, Я. Рассам, В. Руджієро, К. Стірмен, М. Шейноста.

Проте різні аспекти цієї проблеми і досі залишаються невирішеними.

Виклад основного матеріалу. Цікавим є досвід усіх країн, проте особливу увагу хочеться зосередити на найкращій практиці країн-сусідів Молдови та Румунії, Україна не була представлена у цьому довіднику.

Румунія. Південний сусід України, яка вже 10 років є членом Європейського Союзу. Сьогодні Румунія досі перебуває у неоднозначному економічному та соціальному становищі. Зокрема, гострим для Румунії залишається питання боротьби з корупцією. Проте, відповідно до довідника та звітів ГРЕТА, Румунія вжила та проводить вживати ефективні заходи з метою боротьби із торгівлею людьми.

Так, у 2016 р. у Румунії було започатковано вжиття заходів превентивного характеру із врахуванням особливостей конкретної місцевості. Втілюються такі заходи як «класичними» (зустрічі, постери, флаєри, та аудіо-відеоматеріали та їх розповсюдження) способами, так і за допомогою мережі Інтернет (соціальна мережа фейсбук та інші). Було проведено дві оцінки щодо впливу таких кампаній з підвищення обізнаності про торгівлю людьми. Одна з них, підготовлена за допомогою Швейцарсько-Румунської програми співпраці, провела оцінку кампаній з підвищення обізнаності про трудову та сексуальну експлуатацію, що призводить до торгівлі людьми, а інша тільки щодо трудової експлуатації. У висновках до цих оцінок йшлося про доведення до відома великої кількості потенційних жертв про ризик потрапляння у тенета работоргівців.

Досвід є цікавим, адже не всі регіони розвиваються однаково і це є спільним для всіх країн. Разом із цим, необхідно співпрацювати із правоохоронними органами та іншими організаціями (наприклад, Міжнародною організацією з міграції), які володіють статистикою щодо кількості жертв торгівлі людьми. Це дозволить у подальшому зосередити свої зусилля на роботі із потенційною групою жертв торгівлі людьми у певній місцевості та попередити їх. Крім цього, особливо цікавими є механізми превентивної роботи у віддалених регіонах країни, оскільки не всі жителі таких районів, особливо сіл/селищ, мають доступ до мережі Інтернет, а кампанії із постерами та флаєрами просто не доїжджають туди. У цьому випадку саме правоохоронні органи є першими, на кому лежить відповідальність за попередження злочину торгівлі людьми.

Наступним важливим елементом є забезпечення ефективного розслідування та покарання за злочин торгівлі людьми. У своїх звітах за 2012 р. та 2016 р. Румунія повідомила про те, що Департамент з протидії торгівлі людьми Національної поліції та Управління з розслідування організованої злочинності та тероризму Генеральної прокуратури Румунії спеціалізуються на розслідуванні злочинів торгівлі людьми. Під час кримінальних розслідувань поліція систематично перевіряє фінансові ресурси та активи потенційних злочинців; будь-які ідентифіковані активи вилучаються з метою забезпечення їх подальшої конфіскації через суд. Інформацію щодо конфіскованих активів збирає Управління по поверненню активів Міністерства юстиції, яке діє з 2011 р. [4, 23].

Довідник ГРЕТА не розкриває більше інформації щодо роботи державних органів Румунії у цьому напрямку. В Україні питанням розслідування та покарання за такі злочини також опікується Національна поліція України, Генеральна прокуратура України тощо. І Національна поліція і органи прокуратури со-

годні перебувають у стадії реформування. Питання проведення ефективного розслідування є дуже далеким від міжнародних стандартів в Україні. Так, Європейський суд з прав людини у цілій низці справ проти України констатував порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, у зв'язку із непроведенням ефективного розслідування. Відповідно до його прецедентної практики, держава повинна забезпечувати «...певну форму ефективного офіційного розслідування (див. рішення у справі «Поживотко проти України» (Pozhyvotko v. Ukraine), заява № 42752/08, п. 38, від 17 жовтня 2013 року). Це не є обов'язком досягнення результату, але обов'язком вжиття заходів. Державні органи повинні вживати усіх обґрунтованих заходів для забезпечення доказів щодо події...» [5]. Беручи до уваги вітчизняну практику тривалих розслідувань, які не призводять до результату, та не можуть вважатися ефективними, громадяни України та інші особи втрачають віру у силу державного апарату та принцип правової держави як такої. У свою чергу, це негативно впливає на імідж України закордоном.

Поруч із необхідністю проведення ефективного розслідування стоїть також і захист жертв та свідків торгівлі людьми. У Румунії, якщо жертва торгівлі людьми співпрацює з органами влади як свідок, він або вона можуть скористатися спеціальним захистом відповідно до Закону Румунії «Про захист свідків», який включає в себе такі заходи, як зміна особистості і місця проживання (ст. 12 Закону) [6]. На додаток, відповідно до положень Закону Румунії «Про заборону торгівлі людьми», жертвам має бути гарантований фізичний захист на прохання судових органів, що має також поширюватися на групи та асоціації, які надають допомогу жертвам. Крім цього, розгляд справи може також проводитися за зачиненими дверима з метою захисту свідків, особливо дітей. Закон також передбачає при необхідності фізичне відокремлення злочинця та жертви під час слухань справи з метою захисту жертви, проте на практиці не всі зали судових засідань оснащені відповідним обладнанням [4, 24]. Такий механізм привертає до себе особливу увагу, адже потребує залучення додаткових людських та фінансових ресурсів держави. Таким чином, доволі часто він носить декларативний характер.

Практика захисту свідків та потерпілих від торгівлі людьми у кримінальному судочинстві розглядалась в Україні, серед іншого, представником міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна», І. А. Шваб. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» діє в Україні з 1997 р. Метою його діяльності є запобігання торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, ліквідації всіх форм дискримінації та насильства у суспільстві, сприяння дотриманню прав людини, гендерної рівності та захисту прав дітей [7]. У своїй статті автор говорить про «формальну» охорону безпеки свідків у відповідності до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (від 04.02.1994 р.) – єдиний документ, який регулює забезпечення безпеки учасникам будь-якого кримінального процесу. Ще на той час, у своїй статті у 2004 р. автор вказала на декларативний характер цього закону та відсутність механізму його застосування. Сьогодні цей закон є чинним, до нього було внесено чимало змін, проте ефективним він наразі так і не став [8, 177–180].

Молдова. У своєму довіднику ГРЕТА відзначила досвід Молдови, яка так як і Україна, не є членом Європейського союзу, проте отримала позитивний відгук у такому важливому документі.

ГРЕТА відзначила доволі сильний рівень Молдови у боротьбі із торгівлею дітьми, зокрема що стосується роботи із вразливою групою населення. Так, органи влади Молдови запустили програму для підтримки економічних прав і можливостей вразливих жінок, в тому числі жінок, які стали жертвами насильства в сім'ї, яким надають рекомендації і консультації та частково покривають витрати, пов'язані з професійною підготовкою і підтримкою для створення власного бізнесу. Крім цього, жертви домашнього насильства мають статус потенційних жертв торгівлі людьми та мають доступ до заходів забезпечення, які надаються у рамках Національного механізму перенаправлення.

Національний механізм перенаправлення жертв було започатковано Міністерством праці, соціального захисту та сім'ї Молдови та низкою мультидисциплінарних команд, які працюють на регіональних рівнях. До складу цих команд входять представники місцевих організацій, які надають соціальну допомогу та департаментів з допомоги сім'ям, медичного персоналу, працівників поліції, представників громадських організацій та інших органів. Мультидисциплінарні команди можуть ідентифікувати вразливих осіб, потенційних жертв торгівлі людьми та надати їм допомогу. Ідентифікація проводиться за співпраці таких команд з Національним координаційним підрозділом, який приймає рішення про подальше перенаправлення. Рекомендації щодо ідентифікації жертв та потенційних жертв торгівлі людьми були розроблені за допомогою МОМ та «Ла Страда» «Молдова» та є оперативним засобом встановлення заходів, яких необхідно вжити центральним та місцевим органам влади, громадським організаціям під час ідентифікації жертв [4, 14]. Органи влади Молдови створили декілька центрів соціально-психологічної реабілітації

жертв домашнього насильства по всій країні. У 2010–2015 рр. національний план Молдови щодо гендерної рівності передбачав посилення соціальних програм та заходів реабілітації, ресоціалізації жертв насильства та торгівлі людьми.

Україна також працює у напрямку гендерної рівності та протидії домашньому насильству. У нас діють відповідні центри допомоги жінкам та дітям. Проте їх фінансове забезпечення не досягає необхідного рівня.

У період з 2009 до 2011 рр. на замовлення Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні групою незалежних консультантів було проведено дослідження «Оцінка потреб національного механізму перенаправлення постраждалих від торгівлі людьми в Україні». За результатами дослідження, які були схвалені Міжвідомчою радою з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми, у 2009–2011 рр. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з Координатором проектів ОБСЄ в Україні, впроваджували пілотний проект «Розбудова національного механізму перенаправлення постраждалих від торгівлі людьми в Україні». В межах реалізації цього проекту у 2-х пілотних регіонах України – Донецькій та Чернівецькій областях – було відпрацьовано механізм міжвідомчої взаємодії організацій та установ щодо надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми як основи національного механізму перенаправлення (НМП). Таке пілотування було спрямоване на вироблення чіткої системи послуг з реабілітації та реінтеграції осіб постраждалих від торгівлі людьми в Україні; залучення потенціалу державних установ і неурядових організацій та оптимізацію фінансових ресурсів, що виділяються на такі цілі; створення умов для отримання більш точних даних стосовно обсягів цієї проблеми у державі. Результати пілотних компонентів проекту ОБСЄ застосовуватимуться для поширення найефективнішої моделі НМП на національному рівні [9, 4].

Сьогодні в Україні продовжено роботу в рамках проекту Координатора проектів ОБСЄ «Поширення Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні», що реалізується за фінансової підтримки урядів Канади та Німеччини [10].

Щодо захисту жертв торгівлі людьми, ще у своїх звітах за 2012 та 2016 рр. ГРЕТА відзначила Закон Молдови «Про протидію та боротьбу з торгівлею людьми», який визначив, що ідентифікація жертв торгівлі людьми має бути проведена компетентними органами влади за допомогою некомерційних організацій або такими організаціями, які мають достатньо вагомий підстави для того, щоб знати, що особа є жертвою торгівлі людьми (ст. 6 Закону) [11].

Національне агентство зайнятості населення Молдови вживає заходів для забезпечення жертвам торгівлі людьми доступу до ринку праці. Зокрема, жертви трафікінгу реєструються у центрах зайнятості, де вони забезпечуються роботою, консультаціями, навчанням, участю в ярмарках вакансій та отримують допомогу у професійній інтеграції або реінтеграції. У 2008–2009 рр. 40 жертв трафікінгу пройшли курси професійної підготовки, які були проведені регіональними центрами агентства [4, 16].

Щодо забезпечення проведення ефективного розслідування у Молдові (звіти за 2012 та 2016 рр.), у 2006 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено центр боротьби з торгівлею дітьми з метою вдосконалення розслідування і кримінального переслідування випадків торгівлі людьми. Центр є високоспеціалізованим багатопрофільним підрозділом, до складу якого входять посадові особи, призначені Міністерством внутрішніх справ, Генеральною прокуратурою, Митною службою, Національним бюро з міграції, Прикордонною службою, Служби з інформації і безпеки та Центру з боротьби з економічними злочинами і корупцією. У 2014 р. Центр було реструктуризовано для того, щоб зробити його ще більш оперативним.

Насамкінець, Молдова представила свій досвід щодо співпраці на національному та міжнародному рівнях у координації дій різних зацікавлених сторін у протидії торгівлі людьми та ідентифікації і захисті потерпілих. У Молдові (звіти за 2012 та 2016 рр.) у 2001 р. було створено Національний комітет з боротьби з торгівлею людьми як постійно діючий консультативний орган влади Молдови, метою якого є координація діяльності відповідних органів влади. Головою комітету є Віце-прем'єр-міністр, до його складу входять представники відповідних міністерств та інших державних органів. На місцевому рівні боротьба з торгівлею людьми координується територіальними комісіями у боротьбі з торгівлею людьми, які працюють у кожному регіоні та адміністративному районі Кишинєва. Вони підпорядковані Національному комітету та фінансуються з місцевих бюджетів. Комісії очолюють заступники голови місцевого органу влади та складаються з місцевих представників міністерств та інших державних органів, до компетенції яких входить попередження та боротьба з торгівлею людьми, а також і громадські організації, які працюють у цій сфері.

Висновки. Проаналізувавши довідник ГРЕТА, можна зробити висновок, що Конвенція є тим інструментом, за допомогою якого можливим є здійснення ідентифікації жертви злочину торгівлі людьми, надання допомоги та забезпечення інших гарантій жертвам, а також притягнення злочинців до відповідальності та сприяння міжнародній співпраці у цій сфері. Україна не була представлена у довіднику, відповідно рівень боротьби із цим злочином та надання допомоги жертвам вимагає посиленої уваги та дій від державних органів. Зокрема, на думку автора, варто звернути увагу на те, що більшість заходів, які вживаються з метою запобігання виникненню цього злочину, зводяться до суто формальних інформативних. Більше уваги слід приділити національному законодавству та адміністративній практиці.

Доцільним вбачається проведення експертизи Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» на предмет його ефективності та відповідності міжнародним стандартам. Зокрема, чи можливим на сьогодні є захист осіб, які стали жертвами торгівлі людьми за допомогою його положень.

Враховуючи наші слабкі сторони, варто звернутися до кращих практик Європейських країн та використовувати допомогу експертів Ради Європи, зокрема, для приведення норм національного законодавства у відповідність до норм міжнародного права. Разом із цим, особливу увагу слід зосередити на роботі із підвищенням професійного рівня працівників державного апарату безпосередньо відповідальних як і за розслідування злочину торгівлі людьми, так і за роботи щодо захисту жертв цього злочину.

Список використаної літератури

1. Бюро переводов Совета Европы. Конвенция Совета Европы о противодействии торговле людьми. Подробная информация о Договоре №197. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/197>.
2. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Механізм моніторингу / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/16805d58d2>.
3. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Права жертв / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/16805d421b>.
4. Compendium of good practices on the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings [Electronic resource]. – 2016. – page 23. – Access mode : <https://rm.coe.int/16806af624>.
5. Рішення Європейського суду у справі «Роженко проти України», (Заява № 55902/11, рішення від 30 липня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/974_a73.
6. Parlamentul României. Legea nr. 682/2002 privind protecția martorilor. Text publicat în M.Of. al României. În vigoare de la 27 ianuarie 2003. [Electronic resource]. – 2003. – Access mode : <https://lege5.ro/Gratuit/gm4tgnru/legea-nr-682-2002-privind-protectia-martorilor>.
7. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civicinaction.com/katalog/item/40-mizhnarodnyi-zhinochyi-pravozakhysnyi-tsentr-la-strada-ukraina>.
8. Шваб І. А. Захист свідків та потерпілих від торгівлі людьми в Україні: соціально-правовий аналіз / І. А. Шваб // Право і Безпека. – 2004. – Т. 3. – № 1. – С. 177–180. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2004_3_1_49.
9. Робочі матеріали пілотного компонента проекту «Розбудова національного механізму перенаправлення (НМП) в Україні». – 2009 – 2011 рр. – с. 4. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/93265?download=true>.
10. Протидія торгівлі людьми з метою трудової експлуатації – у фокусі міжнародної конференції, підтриманої ОБСЄ. – К., 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/328066>.
11. Закон Молдови о предупреждении и пресечении торговли людьми (№ 241, от 20.10.2005). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=313051&lang=2>.

Стаття надійшла до редакції 06.06.2017.

Володимир Розвадовський,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного права

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Досліджено проблеми суперечності Конституції України нормативно-правових актів, що є предметом конституційного контролю. Проаналізовано види (підходи) контролю, які здійснює Конституційний Суд України за нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, рішеннями референдумів.

Ключові слова: конституційний контроль, міжнародний договір, референдум, судовий контроль, парламент.

Розвадовский В.

Отдельные аспекты судебного контроля в конституционном производстве: теория и практика

Исследовано проблемы противоречия Конституции Украины нормативно-правовых актов, которые являются предметом конституционного контроля. Проанализировано виды (подходы) контроля, которые осуществляет Конституционный Суд Украины за нормативно-правовыми актами, между-народными договорами, решениями референдумов.

Ключевые слова: конституционный контроль, международный договор, референдум, судебный контроль, парламент.

Rozwadowski V.

Some aspects of judicial review in constitutional production Jenny: theory and practice.

The article examines the problems of the contradictions of the Constitution of Ukraine with legal acts that are the subject of constitutional control. The types (approaches) of control carried out by the Constitutional Court of Ukraine by normative legal acts, international agreements, decisions of referendums are analyzed.

Keywords: constitutional control, international treaty, referendum, judicial control, parliament.

Дослідження Конституційного Суду України щодо здійснення контролю нормативно-правових актів свідчить про необхідність визначення, чи підлягають контролю всі правові акти, які зазначено у п. 1. ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України», а чи тільки акти нормативного характеру [1].

На наш погляд, виникла потреба вирішення питання про конституційність актів правозастосування органів влади, зазначених у згаданому положенні Закону про Конституційний Суд України. Невирішення цієї проблеми може втягнути Конституційний Суд України у невластиву для нього діяльність, адже його функція – забезпечення верховенства Конституції як нормативно-правового акту найвищої юридичної сили. Конституційний Суд України у своїй діяльності формує доктрину відмови від розгляду ненормативних актів на предмет їх відповідності Конституції України. У справі про акти органів Верховної Ради України Конституційний Суд України поширив власну юрисдикцію на нормативно-правові акти парламенту і навів ознаки ненормативних правових актів [2]. Подібна проблема мала місце при формулюванні повноважень та в ході діяльності Конституційного Суду Російської Федерації [3]. За таких обставин Конституційний Суд України з метою раціоналізації своєї роботи та зменшення навантаження може не розглядати на предмет конституційності ненормативні правові акти, а вирішувати їх за процедурою розгляду спорів про компетенцію між органами влади.

Проведений аналіз конституційної юстиції щодо контролю за конституційністю нормативно-правових актів має складний характер і його не слід зводити до вирішення питання про їх суперечність Конституції України. Адже основним завданням Конституційного Суду є вирішення питання відповідності Конституції нормативно-правового акту. Поняття «відповідність нормативно-правового акту конституції» означає те, що такий акт повинен прийматися: а) на основі та у порядку, визначеному Конституцією; б) на реалізацію та конкретизацію її положень; в) узгоджуватися з її змістом та конституційними цінностями. Саме з цих засад можна вважати як правомірне визнання конституційними нормативно-правових актів, які хоча в деяких аспектах і суперечать конституції, однак вони відповідають її цілям, цінностям та основоположним принципам. Так, забезпечується єдність правотворчої політики в українській державі. Тому

© Володимир Розвадовський, 2017

інтерпретація норм конституції дозволяє органу конституційної юстиції узгодити зміст нормативних актів у відповідності до конституції шляхом вирішення питання про нечинність окремих положень такого правового акту.

Отже, суперечність Конституції України нормативно-правового акту, що є предметом конституційного контролю, визначається через інтелектуальну діяльність Конституційного Суду. Предметом визначення органу конституційної юстиції в цьому випадку є вирішення питання щодо узгодженості нормативно-правового акта із цілями, напрямками правового регулювання, основоположними принципами, визначеними Конституцією України.

Якщо захист Конституції України здійснюється всіма органами держави, то забезпечення її верховенства як головного джерела національного права – виключна прерогатива Конституційного Суду України. У країнах колишнього СРСР склалися два основні підходи щодо здійснення конституційними судами контролю за нормативно-правовими актами. В одній групі країн (Вірменія, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія та інших) вирішується питання виключно верховенства конституції. В інших країнах (Азербайджан, Білорусь, Латвія, Литва та Узбекистан) верховенство конституції забезпечується через принцип ієрархічності відповідних нормативно-правових актів, а саме через їх різновиди та юридичну силу [4]. Аналіз практики Конституційним Судом України дає змогу зробити висновок, що вирішення такого завдання здійснюється за першою моделлю.

Правова форма діяльності Конституційного Суду України полягає у розгляді спорів конституційно-правового характеру. У власній практиці Конституційний Суд України при здійсненні контролю за нормативно-правовими актами сформулював доктрину «політичної доцільності», а також стоїть на позиції відмови від заповнення прогалін у законодавстві. Така правова позиція Суду зумовлена його завданням забезпечувати верховенство Конституції України шляхом контролю над правом у відповідності до визначених законом процедур. Так, Конституційний Суд України не має права присвоювати повноваження щодо творення норм права, а лише визначати форми та конституційні межі їх прийняття компетентними органами державної влади.

Як орган конституційної юстиції Конституційний Суд України найбільшою мірою характеризує здійснення конституційного контролю за правовими актами парламенту, глави держави, уряду та представницького органу Автономної Республіки Крим. Розгляд правових актів цих державних органів здійснюється у формах превентивного та репресивного конституційного контролю. Відповідно до ст. 15 Закону про Конституційний Суд України, орган конституційної юстиції може прийняти рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах у випадку невідповідності їх Конституції, при порушенні встановленої Конституцією процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності та перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

Здійснюючи превентивний конституційний контроль за правовими актами вищих конституційних органів, Конституційний Суд України забезпечує стабільність Основного Закону та попереджує випадки порушення єдності змісту конституційних норм. Закріплена нормативно (ст. 159 Конституції) та підтверджена практикою Суду, така діяльність органу конституційної юстиції полягає у винесенні висновку про відповідність Основному Закону законопроекту про внесення змін до Конституції України перед внесенням його на розгляд Верховної Ради. Конституційний Суд у такому випадку дає висновок щодо збереження сутнісного змісту основних прав, територіальної цілісності та незалежності України, дотримання матеріальних та процесуальних обмежень по внесенню змін до Конституції.

При розгляді справи про внесення змін до ст. 46 Конституції України Конституційний Суд констатував порушення належної правової процедури розгляду конституційних законопроектів, невиконання попереднього рішення Конституційного Суду України, що стосувалося аналогічної правової справи [5], а також вимог ст. 159 Конституції про обов'язковість попереднього розгляду цього законопроекту Конституційним Судом перед внесенням його на розгляд у парламент [6].

Таким чином, здійснюючи попередній конституційний контроль, орган конституційної юстиції забезпечує належну правову процедуру внесення змін до Конституції України, відстоює основоположні принципи організації суспільства і держави, сутнісний зміст основних прав і свобод.

При здійсненні репресивного конституційного контролю за правовими актами вищих конституційних органів Конституційний Суд України забезпечує баланс між різними гілками влади, визначаючи їх компетенцію та засоби її реалізації. При реалізації такого повноваження конституційними судами не є прийнятним вирішення питання конституційності конституційних положень [7]. Конституційний суд, організація та діяльність якого встановлена конституцією, не може займати положення над конституцією, а володіє рівним статусом поряд з главою держави, парламентом та урядом, виконуючи специфічні функції.

Оскільки вищим конституційним органом влади виступає народ України, то конституційному контролю не підлягають закони про референдум, а їх відповідність Конституції забезпечується через інші процедури. Конституційний Суд України забезпечує верховенство Конституції в такому випадку шляхом контролю за додержанням належної правової процедури призначення референдуму та конституційності положень, що виносяться на розгляд народу. Таким чином, репресивний судовий конституційний контроль має більшу сферу застосування, ніж превентивний і він більшою мірою відповідає природі органу конституційної юрисдикції.

Превентивний та репресивний контроль виступає формами абстрактного конституційного контролю. В юридичній літературі також виділяється конкретний конституційний контроль, який реалізується конституційними судами при розгляді конституційних скарг. Опосередковано Конституційний Суд України здійснює його при наданні офіційного тлумачення Конституції і законів України.

Інцидентний конституційний контроль здійснюється Конституційним Судом України у випадку, якщо при вирішенні питання відповідності нормативного акту Конституції або офіційного тлумачення Конституції та законів України буде виявлено неконституційність інших нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 61 Закону «Про Конституційний Суд України»). Також така форма конституційного контролю застосовується, якщо у процесі розгляду справи судом загальної юрисдикції виникає спір щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, а суд звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який вносить відповідне конституційне подання до Конституційного Суду України.

Не менш важливим питанням в цьому напрямку є дослідження неконституційності законодавчого упущення. Так, відповідно до принципу відмови від заповнення прогалін у законодавстві, КСУ починає формулювати доктрину неконституційності законодавчого упущення. Саме на розсуд законодавця належить визначати сферу правового регулювання за колом осіб, у часі та просторі, визначати засади такого регулювання. Однак розсуд законодавця повинен відповідати програмним нормам Конституції України, конституційним принципам рівності, справедливості, недопущення обмеження обсягу та змісту (збереження сутнісного змісту) основних прав і свобод.

При законодавчому упущенні Конституційний Суд не має права відмовити заявникові у розгляді справи (ст. 55, ч. 2 ст. 124 Конституції), а вказати парламентові на легітимні, правові форми усунення законодавчого упущення [8]. За суттю при судовому конституційному контролі знімається проблема прогалін у праві, оскільки конституційні суди «відшукують» механізм дії права при законодавчому упущенні у конкретно-історичних умовах розвитку суспільства і держави.

Юрисдикція Конституційного Суду України при контролі за конституційністю нормативно-правових актів реалізується при зверненні Президента України, не менш, як 45 народних депутатів України, Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Приватні особи в рамках цієї процедури володіють правом безпосереднього подання судової скарги, ініціювати розгляд відповідних справ через Уповноваженого з прав людини або через загальні суди при розгляді справи, в якій виникає питання конституційності правових норм, тобто при інцидентному контролі норм.

Наступний контроль – це забезпечення механізму взаємодії норм та принципів міжнародного права і національного права, здійснюється насамперед через превентивний конституційний контроль за конституційністю схвалення міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ратифікацією міжнародних договорів). Така форма контролю забезпечує правовий механізм виконання Україною міжнародних договорів у відповідності до Конституції України. Розгляд справ здійснюється за конституційним поданням Президента України та Кабінету Міністрів України до прийняття парламентом відповідного закону. Одночасно Конституційний Суд України зупиняє розгляд Верховною Радою питання щодо ратифікації міжнародного договору.

Як правило, при укладанні міжнародних договорів воля сторін спрямована на досягнення міжнародного співробітництва у певних сферах суспільного життя, реформування суспільних та державних інститутів, створення нових форм інтегративних міждержавних чи регіональних утворень. Відповідно до доктрини «політичної доцільності», Конституційний Суд України може давати тільки правову оцінку трансформації таких міжнародних договорів у вітчизняну правову систему і вказати одночасно, які конкретно їх положення не відповідають Конституції України. Таким чином, при реалізації такого повноваження орган конституційної юстиції здійснює двоєдину функцію – забезпечує верховенство Конституції щодо міжнародних договорів (тобто здійснює стримуючу функцію), а також вказує парламентові на ті положення Основного Закону, яким не відповідають положення міжнародного договору (тобто здійснює

стимулюючу функцію щодо законодавця). Тому справедливою буде думка, що в такому разі висновок Конституційний Суд України можна розглядати в сенсі ст. 159 Конституції як безпосередню підставу для внесення у парламент законопроекту про внесення відповідних змін до Основного Закону.

Попередній контроль за конституційністю міжнародних договорів попереджує випадки суперечності конституції тих міжнародних договорів, які є обов'язковими для держави. Ідея такого контролю полягає у визначенні правового механізму виконання міжнародних договорів, оскільки держава не може відмовитися від їх виконання на тій підставі, що вони суперечать національному праву (ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів). Механізм співвідпорядкування публічної влади у цьому контексті спрямовує її органи на належне виконання міжнародних угод, тобто на їх ратифікацію парламентом з наступною промульгацією Президентом України.

Репресивному конституційному контролю підлягають чинні міжнародні договори шляхом розгляду конституційності правових актів парламенту, глави держави, уряду про набрання їх чинності (імплементацию). Таке повноваження конституційних судів, як правило, обмежено тлумачиться [9]. Сумнівним є положення ч. 2 ст. 89 Закону про Конституційний Суд України про допустимість розгляду конституційності міжнародного договору, що набрав чинності.

Справа в тому, що питання про недійсність чинних міжнародних договорів вирішується тільки згідно з нормами міжнародного права (зокрема, зі згідно ст. 27, 46, 65, 66 та ін. Віденської конвенції про право міжнародних договорів). Конституційний Суд України уповноважений розглядати такі справи тільки в межах визначення конституційності укладення міжнародного договору відповідно до компетенції органу державної влади. Тому предметом контролю в цьому випадку буде не міжнародний договір, а правовий акт компетентного органу держави, відповідно до якого набуває чинності міжнародний договір у законодавстві України [10].

Невизначеною залишається проблема здійснення конституційного контролю при колізії норм та принципів міжнародного права з конституційними нормами. Мова йде про самовиконувані норми міжнародного права. Закон про Конституційний Суд України пов'язує розгляд таких спорів із виникненням правових колізій у сфері реалізації основних прав і свобод (глава 13). Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України, встановлено співвідпорядкування норм міжнародного права та норм законодавства України.

Висновок. З метою недопущення обмеження можливості використання основних прав і свобод, Конституційний Суд України має забезпечити конституційність розуміння застосування норм і принципів міжнародного права. Це узгоджується зі змістом принципу свободи держави визначати способи виконання міжнародних договорів у відповідності до внутрішнього законодавства. Таким чином, Конституційний Суд України має забезпечувати механізм взаємодії норм міжнародного права та національного права України.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про Конституційний Суд України» № 422/96-ВР від 16.10.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/pro_konstitutsijnij_sud_ukraini.htm.
2. Рішення КСУ від 23 червня 1997 р. № 2-зн // КСУ ВР. – 1:22.
3. Кряжков В. А. Конституционная юстиция в Российской Федерации / В. А. Кряжков, Л. В. Лазарев. – М., 1998. – С. 78–79.
4. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – М., 1998. – С. 51.
5. Рішення КСУ у справі щодо внесення змін до Конституції України (КСУ ВР. – 1:217).
6. Висновок КСУ № 2-в/99 від 2 червня 1999 року // КСУ ВР. – 1:387.
7. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – С. 57.
8. Сравнительное конституционное право. – С. 215.
9. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – С. 54–57.
10. Кросс Р. Прецедент в английском праве / Р. Кросс. – М. : Юридическая литература, 1985. – С. 59, 88–89.
11. Кряжков В. А. Конституционная юстиция в Российской Федерации / В. А. Кряжков, Л. В. Лазарев. – С. 84, 271–174, 274.
12. Савчин М. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини / М. Савчин. – С. 37.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2017.

Крістіна Струкова,
здобувач Міжрегіональної
Академії управління персоналом

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ НЕДЕРЖАВНИМИ СУБ'ЄКТАМИ

Розкрито адміністративно-правовий характер, юридичну природу, роль і місце системи безоплатної правової допомоги в системі захисту прав і свобод людини і громадянина, надано комплексну характеристику тих державних і суспільних інститутів, що покликані забезпечувати реалізацію даного права. Запропоновано проекти змін і доповнень до законодавства України за темою дослідження.

Ключові слова: захисник, право на безоплатну правову допомогу, суб'єкти надання безоплатної правової допомоги, суб'єкти отримання безоплатної правової допомоги, забезпечення права на захист.

Струкова К.

Особенности организации предоставления бесплатной правовой помощи негосударственными субъектами

Раскрыто административно-нормативный характер, юридическую природу, роль и место системы бесплатной правовой помощи в системе прав и свобод человека и гражданина, дана комплексная характеристика тех государственных и общественных институтов, которые призваны обеспечивать реализацию данного права. Предложены проекты изменений и дополнений к законодательству Украины по теме исследования.

Ключевые слова: защитник, право на бесплатную правовую помощь, субъекты предоставления бесплатной правовой помощи, субъекты получения бесплатной правовой помощи, обеспечение права на защиту.

Strukova K.

The features of the organization of providing free legal aid system by non-state actors

In the article administrative-normative nature, legal nature, role and place of the system of centers of free legal aid system of rights and freedoms of citizens, given the complex characteristics of the state and social institutions that should ensure the implementation of the right.

A draft amendments to the legislation of Ukraine on the study.

Keywords: defender of the right to legal aid, subjects of free legal aid, ensuring the right to protection.

Питання надання безоплатної правової допомоги багатоманітне і має свою тривалу історію існування в Україні, щоб розглядати цей феномен виключно в контексті системи структур міністерства юстиції. Якщо історичний аспект розкритий нами в іншому підрозділі, то багатоманітність системи суб'єктів надання правової допомоги в українському суспільстві стане предметом розгляду у цьому розділі. Зокрема його фокусом є участь у безоплатній правовій допомозі недержавних суб'єктів.

Отже, які підґрунтя надання правової допомоги на безоплатних засадах громадянським суспільством? Передусім, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» здавалось би, на методологічному рівні відмежовується від полісуб'єктності у правовій допомозі. Так, ст. 2 закону встановлює межі його правового регулювання: правовідносини у сфері надання безоплатної правової допомоги суб'єктам права на безоплатну первинну правову допомогу та суб'єктам права на безоплатну вторинну правову допомогу, що встановлені цим Законом. Порядок надання безоплатної правової допомоги фізичним особам на благодійних засадах фізичними та юридичними особами, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями, регулюється відповідним законодавством і статутами цих організацій [1]. Здавалося б, питання зняте, і правові послуги на безоплатній основі, що здійснюються різноманітними громадськими об'єднаннями, виключені зі сфери регулювання закону.

Але придивимось детальніше до його норм. Ст. 9 Закону визначає, що суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є:

- 1) органи виконавчої влади;
- 2) органи місцевого самоврядування;
- 3) фізичні та юридичні особи приватного права;
- 4) спеціалізовані установи [1].

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є:

- 1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу [1].

Як бачимо, зі вторинною правовою допомогою ситуація зрозуміла, її надають структури координованої юстицією безоплатної правової допомоги – центри і адвокати, що перебувають у реєстрі цих центрів.

Первинну ж правову допомогу, як би не бажали вписати розробники в закон, не змогли. Серед її суб'єктів владні суб'єкти (виконавча влада і місцеве самоврядування, спеціалізовані установи, інші суб'єкти). Незважаючи на широке коло органів виконавчої влади і місцевого самоврядування в Україні, їх об'єднує державовладний характер діяльності.

Спеціалізовані установи і їх діяльність з надання правової допомоги визначені ст. 12 Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Якщо коротко, це інституції, утворені місцевим самоврядуванням. Закон України «Про місцеве самоврядування» визначає серед повноважень місцевих рад створення відповідно за рахунок коштів місцевого бюджету установ з надання безоплатної первинної правової допомоги (п. 39-1 статті 26), а також випишує деталі їх існування у статті 38-1 [2].

Щодо фізичних і юридичних осіб, то не все так однозначно, адже ніхто не може оспорити факт існування розгалуженої системи безоплатної правової допомоги, що надається адвокатурою, нотаріатом, благодійними організаціями, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян. Вони існують абсолютно незалежно, без втручання державної влади чи місцевого самоврядування. Їх діяльність передбачає загалом відповідні, але не повністю тотожні системі визначеній Законом України «Про безоплатну правову допомогу» форми і методи адміністративної діяльності.

Здавалося б, зазначений закон поставив обмежувальні норми – зазначені вище ст. 12:

1) місцеве самоврядування може укласти з юридичними особами приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правову допомогу, договори про надання на постійній або тимчасовій основі первинної правової допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

2) порядок та критерії залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги затверджуються Міністерством юстиції України;

3) органи місцевого самоврядування можуть залучати до надання безоплатної первинної правової допомоги адвокатів або інших фахівців у відповідній галузі права;

а також непоширення норм Закону України «Про безоплатну правову допомогу» на надання безоплатної правової допомоги фізичним особам на благодійних засадах фізичними та юридичними особами, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями (ст. 2) [1].

Проте чи всі форми практикування юридичної допомоги охоплені цим формулюванням? На наш погляд, ні. У цьому визначенні наведено дві юридичні ознаки надання безоплатної правової допомоги:

- 1) в межах благодійної діяльності;
- 2) самостійно, або спільно з відповідними благодійними організаціями.

Як відомо, українське законодавство категорично відмовляється розглядати благодійну діяльність як ознаку всіх громадських інституцій:

– встановлює такі обмеження у ст. 2 Закону України «Про громадські об'єднання» [3];

– впроваджує велику групу спеціалізованих законів «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [4], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [5], «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» [6], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [7], «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» [8] та ін.

Тому спроба охопити всі різноманітні форми діяльності різноманітних громадських об'єднань благодійними засадами діяльності не витримує критики. Вона легко може бути заперечена формулюванням законодавчої казуїстики, що вони насправді діють не на благодійних засадах, а на неприбуткових засадах. І хоч це нонсенс, як зазначають окремі науковці, обґрунтовуючи потребу уніфікації діяльності громадських об'єднань [9, с. 27], законотворець продовжує їх вважати сутнісно різними. Тому, за суттю, в частині суб'єктів надання безоплатної правової допомоги недержавними суб'єктами, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» допускає недосконале регулювання: він не описує всіх форм надання безоплатної правової допомоги всіма видами юридичних осіб. І цей недолік не має бути виправлений більш якісним виключаючим формулюванням типу «...різними неприбутковими і підприємницькими недержав-

ними організаціями» (що дозволить охопити точніше громадські інституції та про-боно практику адвокатури та інших юридичних фірм).

Інший аргумент надання безоплатної правової допомоги громадськими інституціями полягає у їхньому праві це здійснювати, що склалося історично і засноване на праві на асоціації, яке є природним правом людини.

Передусім, ст. 36 Конституції України передбачено право на свободу асоціації (об'єднання). Громадяни України мають право на свободу об'єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [10]. Аналогічні норми стосуються профспілок як виду громадських об'єднань. Спеціалізовані норми окремо характеризують питання права на об'єднання у різні типи громадських об'єднань, які ми вже перераховували: громадські організації та спілки, молодіжні організації, профспілки, організації роботодавців та інвалідів тощо.

Отже, як проміжний висновок, відзначимо, що кожна сучасна держава поважає та підтримує реалізацію права на свободу асоціації, вважаючи його ключовим елементом демократії. І позиція обмежувального підходу у здійсненні в Україні безоплатної правової допомоги лише органами юстиції, виконавчої влади і місцевого самоврядування та залученими ними інституціями та особами є нічим іншим як незаконним обмеженням права на асоціації та свободу діяльності громадських об'єднань.

Спосіб виокремлення з числа багатоманітних громадських інституцій тих, які дотичні до безоплатної правової допомоги, ми відзначили у монографічному дослідженні А. О. Галає, який виділяє таку їх групу, що названа громадськими об'єднаннями юридичного спрямування. Належність громадського об'єднання до цієї групи засновується на співставленні організаційно-правової форми недержавної організації та її основних напрямів роботи (на основі аналізу статуту та повсякденної діяльності). Організація повинна мати статус невідповідної громадської організації різних організаційно-правових форм, серед головних завдань – діяльність, пов'язану із правами людини, та бути здатною забезпечити її на засадах якості [11, с. 107–109]. Співставлення існуючих даних про діяльність невідповідних громадських організацій юридичного спрямування дозволило зазначеному авторові оцінити їх кількість в Україні у близько 100 тис. [11, с. 5].

Отже, таке значне коло неврахованих інституцій, які займаються правозахистом на безоплатних засадах, не дозволяють нам визнати норми щодо суб'єктів безоплатної допомоги у відповідному законі досконалыми.

Усвідомивши вузькість підходу Закону України «Про безоплатну правову допомогу», важливо поглянути, як саме громадські об'єднання займаються правовою допомогою.

Передусім відзначимо, з усього переліку громадських об'єднань не всі займаються правозахистом. Представник громадського сектору А. Глуховський у своїй статті «Діяльність правозахисних організацій в Україні» зазначає, що безпосереднім правозахистом з усього числа громадських об'єднань в Україні займається не більше, ніж 20% [12].

У цьому зв'язку важливо, на наш погляд, чітко усвідомити, що саме вкладають у розуміння категорії «правозахист» громадські об'єднання, співставити це із передбаченими Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Послугуємось при цьому проведеними дослідженнями із класифікації форм правового захисту у діяльності громадського сектору, а також безпосереднім аналізом діяльності громадських інституцій.

Так, І. Т. Темех у своїй статті «Суспільно-правова природа правозахисних громадських організацій» виділяє два напрями їх здійснення правозахисної діяльності: відновлювальний правозахист та запобіжний правозахист. Відновлювальна правозахисна діяльність виникає у разі порушення певного конкретного права людини і громадянина у різних суспільних відносинах і здійснюється шляхом вчинення дій, спрямованих на реальне відновлення порушеного права та на усунення негативних наслідків цього порушення. Запобіжна ж правозахисна діяльність може виникати як наслідок відновлювальної правозахисної діяльності з метою недопущення усунених порушень в подальшому, а також у разі прийняття правової норми, яка в майбутньому може спричинити порушення права конкретної особи чи групи осіб, і здійснюється шляхом дослідження та аналізу законодавства (чи окремих нормативних актів) і внесення пропозицій щодо його вдосконалення [13, с. 84].

Ще більш детально характеризує форми і методи правозахисної діяльності А. О. Галай у своїй монографії «Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління»:

1. Підготовка консультацій та роз'яснень як індивідуалізованого характеру, так і системних, що стосуються повторюваних порушень прав людини та мають суспільне значення; написання позовних заяв, скарг, пропозицій, звернень; представництво інтересів громадян в судових, правоохоронних та перед іншими органами публічної влади.

2. Громадські розслідування фактів порушень прав людини.

3. Участь і контрольна діяльність недержавних організацій в громадських радах при органах публічної влади.

4. Підтримка інформаційних мереж, які функціонують для захисту прав людини, публікація висновків у медійних ресурсах.

5. Організація різноманітних публічних кампаній і акцій із метою утвердження прав людини, висвітлення осуду організаціям та посадовим особам, які порушують права людини, зокрема, проведення масових заходів протесту.

6. Звернення (від імені заявника або від свого імені) до міжнародних організацій як з метою широкого висвітлення ситуації з правами людини і громадянина, так і для захисту інтересів конкретних осіб у міжнародному арбітражі.

7. Налагодження взаємодії з державними установами та організаціями, які опікуються питаннями прав людини [11].

Виходячи із того, що сам вказаний автор наводить характеристику кожного із цих видів правозахисної діяльності, ми прийшли до висновку, що підхід розширювального тлумачення правозахисної діяльності у роботі громадських інституцій не відповідає критеріям форм роботи, що визначені у Законі України «Про безоплатну правову допомогу». З усього переліку названих форм громадського правозахисту на відповідність формам безоплатної правової допомоги може претендувати лише перший з названих прикладів. Проте відзначимо досить якісний його опис, який, за суттю, є відображенням того, що вкладається у звужувальне розуміння правової допомоги як лише одного із напрямів правозахисту.

Ще раз його відтворимо в якості переліку правової допомоги у діяльності громадських інституцій:

1) підготовка консультацій та роз'яснень індивідуалізованого характеру;

2) підготовка системних консультацій та роз'яснень, що стосуються повторюваних порушень прав людини та мають суспільне значення;

3) написання позовних заяв, скарг, пропозицій, звернень;

4) представництво інтересів громадян в судових, правоохоронних та перед іншими органами публічної влади.

Висновки.

1. Отже, аналіз правової допомоги громадських організацій дозволяє визнати, що правозахисна діяльність громадських організацій продемонструвала не менш потужні результати, ніж мережа державної правової допомоги.

2. Позиція обмежувального підходу у здійсненні в Україні безоплатної правової допомоги лише органами юстиції, виконавчої влади і місцевого самоврядування та залученими ними інституціями та особами є нічим іншим, як незаконним обмеженням права на асоціації та свободу діяльності громадських об'єднань.

3. Якщо ж характеризувати форми правової допомоги, що надаються громадськими організаціями, то вони значно різноманітніші, ніж визначені Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Так, Українська Гельсінська спілка з прав людини практикує робочі зустрічі та прес-конференції, подає заяви до Європейського суду. За її підтримки Української Гельсінської спілки з прав людини вдалося запобігти переміщенню дітей громадянки України до дитячого притулку в Польщі. Вдалося зламати негативну практику щодо порушення права вдів чорнобильців на пенсію. А також було отримано в першій інстанції позитивне рішення у справі проти Ощадбанку, працівники якого «обкрадали» клієнтів. Центр також розпочав боротьбу з рабською працею в колоніях. Юристи центру стратегічних справ на запит Конституційного Суду підготували експертні висновки стосовно відповідності Конституції та нормам міжнародного права окремих норм Закону «Про очищення влади» та положень ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» [14, с. 4–7]. Інші проаналізовані мережі мають власні приклади широкого спектру форм і методів правозахисної діяльності.

Список використаної літератури

1. Про безоплатну правову допомогу: Закон України № 3460-VI від 2 червня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3460-17/print1484220201545456>.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України № 280/97-ВР від 21 травня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/print1484059164763872>.
3. Про громадські об'єднання: Закон України № 4572-VI від 22.03.2012 р. // Офіційний вісник України від 27.04.2012 р. – 2012. – № 30. – с. 26, ст. 1097.
4. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05 липня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 25. – Ст. 252.
5. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України № 281-IV від 1 грудня 1998 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1999. – № 1. – Ст. 2.
6. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22 червня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 22. – Ст. 216.
7. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України № 554/97-ВР від 7 жовтня 1997 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1997. – № 52. – Ст. 312.
8. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України № 1045-IV від 15 вересня 1999 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1999. – № 45. – Ст. 397.
9. Галай А. О. Кодекс НГО як потенційне систематизоване джерело щодо адміністративно-правового регулювання діяльності недержавних організацій в Україні / Правові реформи в Україні: реалії сьогодення : тези VII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. Дню юриста України (Київ, 29 жовт. 2015 р.) : у 2 ч. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – Ч. 1. – С. 26–28.
10. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління / Андрій Олександрович Галай: моногр. – К. : КНТ, 2015. – 408 с.
12. Глуховський А. Діяльність правозахисних організацій в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://management.lviv.ua/ua/resources/library/analitichni_oglyadi.html.
13. Темех І. Т. Суспільно-правова природа правозахисних громадських організацій [Електронний ресурс] / І. Т. Темех // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2009. – Вип. 21. – С. 83–88. – Режим доступу : http://nbiv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_12.
14. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Річний звіт 2015 «Pacta Sunt Servanda» (2016). – Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 49 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/Prev_UGSPL_Year_Report_Ukr.pdf.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2017.

Віталій Терехов,
здобувач Міжрегіональної Академії
управління персоналом

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У БЕЗПЕКОВОМУ НАПРЯМІ

Досліджено правові засади оцінювання діяльності органів місцевого самоврядування у забезпеченні безпеки, підтримки громадського порядку, благоустрою місцевості, протидії надзвичайним ситуаціям та реалізації інших безпекових функцій. Надано визначення наступним термінам: «модель оцінювання системи органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку», «об'єкт оцінювання системи органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку». Піддано критиці положення чинного законодавства щодо територіальної організації влади та запропоновано зміни, які суттєвим чином удосконалюють можливість оцінки діяльності із забезпечення безпеки на місцях.

Ключові слова: муніципальна безпека, органи місцевого самоврядування, модель оцінювання, продукт (об'єкт) оцінювання, безпекові функції.

Терехов В.

Административно-правовые основы системы оценки деятельности органов местного управления в направлении безопасности

Исследовано правовые основы оценки деятельности органов местного самоуправления в обеспечении безопасности, поддержания общественного порядка, благоустройства местности, противодействия чрезвычайным ситуациями и реализации других функций безопасности. Дано определение следующим терминам: «модель оценки системы органов местного самоуправления в сфере безопасности», «объект оценки системы органов местного самоуправления в сфере безопасности». Подвергнуто критике положения действующего законодательства относительно территориальной организации власти и предложены изменения, которые существенным образом совершенствуют возможность оценки деятельности по обеспечению безопасности на местах.

Ключевые слова: муниципальная безопасность, органы местного самоуправления, модель оценивания, продукт (объект) оценивания, вопросы безопасности функции.

Terehov V.

Legal basic of the local Government activities in the safe directionship

In the article, the author researched the legal basis for assessment of the activities of local self-government bodies in providing security, public order support, landscaping, emergency response and other functions. The author defined the following terms: «assessment model of the local self-government bodies activities in the security sphere», «assessment object of the local self-government bodies activities in the security sphere». In the article, the author criticized the provisions of the current legislation and proposed changes that substantially improve the ability to assess the performance of security on the municipal security.

Keywords: municipal security, bodies of local self-government, model of evaluation, product (object) of evaluation, security functions.

Процеси формування правового суспільства в умовах сьогодення не можуть проходити осторонь комунікацій з громадськістю. Ідея побудови та удосконалення демократичних засад здійснення влади пронизана залученням та участю окремих громадян, громадських формувань, об'єднань у прийнятті ключових управлінських рішень на регіональному рівні. Передові практики громадських учасницьких моделей свідчать про те, що найефективнішими способами долучення до владних процесів є їх постійний контроль та оцінка якості. Перебування місцевої влади під моніторингом громадськості та можливість її критики забезпечує підтримку балансу спротиву-противага та прозорість управлінських рішень.

Оцінка діяльності щодо забезпечення безпеки є складовим елементом громадського контролю та невід'ємним атрибутом діяльності сучасного органу публічної влади. Створення стратегій та системи оцінки якості щодо практичного вирішення завдань із захисту місцевої території, її громади та майна – основне завдання концепції муніципальної безпеки загалом.

© Віталій Терехов, 2017

На сьогодні оцінка реалізації такої соціально-важливої функції як безпека не виглядає легким завданням в силу відсутності єдиного теоретико-методологічного підходу щодо механізму оцінювання безпекової діяльності як окремого виду адміністративно-правової діяльності та його режиму в чинному законодавстві України.

На теренах адміністративно-правової науки до оцінки в контексті діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування вдавалося багато вчених: В. Ткачук, В. Вакуленко, В. Кравченко, О. Сергєєва, Т. Крушельницька, В. Мамонова тощо. Але, тим не менш, єдиної правової конструкції застосування оцінювання немає і сьогодні.

На наш погляд, з позиції нормативно-функціонального підходу, оцінювання безпекової діяльності органів місцевого самоврядування, на відміну від інших видів компетенційної діяльності, видається більш складним завданням з огляду на наступне:

– органи місцевої влади не є фаховими суб'єктами у сфері забезпечення безпеки, на відміну від правоохоронних органів, служб порятунку та спеціалізованих установ, організацій, функції яких полягають у протидії надзвичайним ситуаціям та охороні громадського порядку;

– природа певних видів процедур забезпечення безпеки, а саме протидії загрозам та небезпекам, правопорушенням не дозволяє охопити весь комплекс циклу управлінських рішень суб'єктів забезпечення безпеки в силу наявності конфіденційного змісту, зокрема, це обмеження стосується і змісту тих рішень, які приймаються органами місцевої влади в ході реалізації заходів безпеки;

– оскільки головні завдання безпекової політики спрямовані на попередження виникнення небезпек (загроз), результати безпекової діяльності не завжди проявляються у конкретних «продуктах», які можливо виміряти (оцінити). А оцінка лише певної частки безпекової роботи не може достовірно свідчити про її ефективність чи неефективність загалом;

– природа виникнення небезпек, загроз, ризиків залежить від багатьох факторів, які, враховуючи масштаби території України, унеможливають вироблення єдиної класифікаційної системи оцінювання для роботи органів місцевого самоврядування;

– різнотривалий характер дії небезпек не дає можливості дослідити затрати на їх подолання із застосуванням єдиних критеріїв тощо.

Пошук оптимальної моделі оцінювання діяльності виконавчих та представницьких органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку повинен враховувати не тільки чинники, що пов'язані із природою безпекової діяльності, а й правове поле для цього. Тільки завдяки максимальному фокусуванню на об'єкті вивчення можна збудувати ідеальну модель оцінної діяльності.

У свою чергу, джерела (об'єкти) оцінювання є продуктом, кінцевим результатом діяльності системи органів місцевого самоврядування, який піддається об'єктивній верифікації через реалізацію ними своїх повноважень у сфері забезпечення муніципальної безпеки, протидії загрозам та захисту населення від надзвичайних ситуацій, а також забезпечення стабільності територіальної організації влади.

Проте не всі об'єкти можуть і мають бути оцінені. Оскільки оцінювання проводиться з метою підвищення ефективності та якості публічної діяльності органів місцевого самоврядування, об'єкти оцінювання повинні володіти певними атрибутами та визначатися за певними правилами. У випадку проведення оцінки усієї діяльності органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку, є ризик того, що обсяги ресурсів, залучених для оцінки, не будуть пропорційними тому ефекту, який бажається отримати від оцінювання.

Тому до обов'язкових атрибутів об'єкта оцінювання можна віднести: виключно ті результати безпекової діяльності, які можна якимось чином ідентифікувати, верифікувати на предмет реальності; оцінка має ґрунтуватися на фактах, статистиці, що можна порівняти із аналогічними; оцінка має здійснюватися виключно щодо адміністративної діяльності суб'єкта безпеки. За великим рахунком, це правило більше стосується правоохоронних органів, за причиною того, що методи та форми протидії правопорушенням та злочинам є за своєю природою відомостями, що не потребують розголошення. Але, на наш погляд, органи місцевої влади у деяких випадках можуть бути одними із учасників процедур протидії, розслідування, попередження правопорушень; об'єкти оцінки безпекової діяльності повинні мати гласне, публічне походження та не містити інформації, яка охороняється законом від несанкціонованого розголошення тощо; «продукти» безпекової діяльності муніципалітету, які можуть бути піддані оцінці, необхідно отримати у спосіб, а також у межах та за обсягом, що передбачені законом.

Щодо останнього пункту, то доречно виділити два основні способи отримання відомостей, які можуть бути оцінені. Перший спосіб (його доцільно назвати ініціативний) здійснюється за ініціативою гро-

мадськості, окремими фізичними та юридичними особами на підставі звернення для доступу до публічної інформації, або такі відомості можуть впливати із громадських скарг, повідомлень, зауважень та пропозицій щодо безпекової політики органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Другий, зобов'язальний, прямує від суб'єкта місцевого самоврядування в силу реалізації ним владних повноважень та своїх зобов'язань перед громадою. Згідно з ч. 1 ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування», органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами.

У контексті вітчизняної муніципальної практики, яку певним чином вдалося реалізувати в Законі України «Про місцеве самоврядування», не менш як два рази на рік органи місцевої влади інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, інших питань місцевого значення, а також питань благоустрою та безпеки [4]. Забезпечення звітності перед громадськістю здійснюється шляхом сприяння відкритості управлінських безпекових рішень та адміністративної політики безпеки, захисту та протидії загрозам; залучення фахівців у сфері безпеки для уточнення, перевірки інформації щодо забезпечення безпеки, яка оприлюднюється; надання громадянам можливості брати участь у процесі прийняття безпекових рішень на різноманітних слуханнях; унормування порядку, строків та визначення суб'єктів, які відповідальні за опублікування заходів безпеки, протидії загрозам та управління фінансовими ресурсами, що залучені на ліквідацію наслідків дії небезпек; невідворотного несення відповідальності за подання інформації, зокрема, щодо питань забезпечення безпеки; використання широких інструментів доведення актуальної звітної інформації до найбільшого кола осіб.

Зрозуміло, що наслідки такої публічно-звітної діяльності – це конкретні документи, узагальнюючі матеріали, що і уособлюють зовнішню форму «продукту», який є потенційним об'єктом оцінювання.

Модель оцінювання безпекової діяльності органів місцевого самоврядування – це органічне поєднання сукупності інструментів, засобів, методик та практик, які застосовуються суб'єктами оцінювання при здійсненні організаційної діяльності в межах правового поля щодо об'єкта оцінювання, а саме безпекової діяльності системи органів місцевого самоврядування.

Як зазначає І. Кравчук, у світі розроблено чисельну кількість моделей оцінювання, що використовуються у сфері державного управління, наприклад, Модель досконалості Європейської фундації якості управління (EFQM), загальна схема оцінювання (Common Assessment Framework), система збалансованих показників (Balanced ScoreCard). Усі перераховані моделі базуються на концепції загального управління якістю (Total Quality Management – TQM), у якій зосереджується увага на задоволенні потреб споживача та яка передбачає постійне вдосконалення робочих процесів за допомогою аналітичних інструментів та командної роботи із залученням усіх працівників [2, с. 8–9].

Серед проаналізованої сукупності теоретико-методологічних та практичних праць, автором запропоновано два найбільш оптимальні підходи щодо моделей оцінювання діяльності органів місцевого самоврядування з урахуванням національних адміністративно-правових особливостей безпекової діяльності та правового статусу суб'єктів територіальної організації влади. При цьому, нами було дотримано декілька стандартів, які у кінцевому результаті дозволять найбільш ефективно імплементувати зазначені моделі в діючу систему адміністративно-правового регулювання. Передбачається, що оцінка діяльності проходитиме із найменшими ресурсними та фінансовими затратами.

Перша модель – конкретизовано-безпекова. На сьогодні найбільш перевіреною та законодавчо регламентованою на предмет якості є оцінка повноважень із ознаками сервісності, тобто, діяльності, що носить характер послуг, які отримуються за зверненням та мають часові, кількісні та інші показники, що можна порівняти, виміряти.

Наразі забезпечення безпеки, тобто, адміністративна діяльність із протидії загроз, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, підтримки громадського порядку та благоустрою місцевості безпосередньо органами місцевого самоврядування здійснюється у досить неоднозначному правовому полі. Мається на увазі, що остаточне закріплення за органами місцевої влади «квазіправоохоронних» безпекових повноважень, на наш погляд, відбудеться після остаточного прийняття Закону України «Про муніципальну варту», створення якої передбачено у Плані заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 688-р від 22 вересня 2016 року [1].

Проектом Закону «Про муніципальну варту» № 2890 від 18.05.2015 р. подається визначення муніципальної варті як органу в системі місцевого самоврядування, що створюється з метою забезпечення на території, яка перебуває під юрисдикцією відповідної ради, охорони громадського порядку, законності,

прав, свобод і законних інтересів громадян та утримується за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету [5]. Використане словосполучення «орган в системі місцевого самоврядування» дає можливість встановити приналежність муніципальної варти до місцевого самоврядування, а тому оцінка його роботи в напрямку безпеки в більшій мірі тотожна оцінці правоохоронної безпекової функції.

Як задумувалося авторами законопроекту, створення муніципальної варти зумовлено потребою у розширенні правоохоронної функції, що якнайповніше кореспондується з очікуваннями населення, конкретних громад, а також удосконалення законодавства щодо підтримки належного рівня громадського порядку в рамках проведення реформи місцевого самоврядування і територіальної організації влади [3].

Проте в діючій редакції проекту Закону України «Про муніципальну варту» № 2890 від 18.05.2015 р. відсутні положення, які давали б підстави для оцінки дій працівників муніципальної варти у сфері реалізації «квазіправоохоронних» повноважень (послуг) у сфері безпеки. А тому пропонується внести зміни до проекту Закону України «Про муніципальну варту» № 2890 від 18.05.2015 р. шляхом корегування назви ст. 9 «Відповідальність, підзвітність і підконтрольність муніципальної варти» на «Відповідальність, підзвітність і підконтрольність муніципальної варти та оцінка їх діяльності». Також пропонується доповнити зміст нової статті ч. 3, у якій би деталізувався порядок оцінки діяльності системи органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку.

Загалом процес оцінювання є добровільною процедурою, який може відбуватися у формі заповнення анкети щодо оцінювання якості наданих послуг працівниками муніципальної варти, або особами, які за договором надають безпекові послуги. Таку відгук-анкету доцільно заповнювати як на сайті, так і в письмовому вигляді, але за формою затвердженою відповідною муніципальною вартою та органом місцевої влади.

Друга модель – ідеальна-безпекова. Оцінка охоплює максимально допустимий обсяг діяльності у безпековому напрямку. Об'єкти її оцінювання впливають із повноважень системи органів місцевого самоврядування у сфері формування та створення безпекової політики, забезпечення безпеки. За своїм змістом ідеальна модель включає усі функції органів місцевого самоврядування, які хоча б частково охоплюють функцію безпеки. Тут мається на увазі те, що предмет безпекової політики не повинен обмежуватися виключно громадським порядком, особистою фізичною безпекою чи протидією небезпекам техногенного, антропогенного походження. Безпеку, зокрема, необхідно усвідомлювати у соціальному, економічному (фінансовому), інформаційному, правовому, організаційному аспектах.

На підставі аналізу положень чинного законодавства, що регулює діяльність органів місцевого самоврядування, приходимо до висновку, що їм властива правозастосовча, організаційна, координаційна, нормотворча функції у безпековому напрямку.

Оцінювання функції нормотворення відбувається, як правило, за кількісними показниками, що можна застосовувати як до нормативних актів, так і до актів нормопроектуральної роботи у сфері безпеки. Оцінку можливо здійснювати і щодо оприлюднених актів-документів. До якісних показників можна віднести динаміку обговорення, внесення пропозицій та змін, що відбувається у взаємодії із громадськістю, ЗМІ, експертами тощо.

При цьому, важливо усвідомлювати, що згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування», органи місцевого самоврядування уповноважені на прийняття управлінських рішень у формі розпорядчих актів, а ради та інші виконавчі органи видають розпорядження. Зокрема, ч. 1 ст. 59 Закону визначено, що місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти у формі рішень [4]. Не вдаючись до питання специфіки розмежування таких актів (до речі, щодо цього у Законі конкретики немає), слід зазначити, що лише акти з ознаками нормативності можуть бути предметом оцінювання. Показники кількості та якості розробки і прийняття інших документів рекомендаційного (настановчого), інформаційно-статистичного характеру у сфері безпеки будуть одним із елементів об'єкту організаційної функції оцінювання. Оскільки Положенням про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади, що затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 731 від 28 грудня 1992 року, передбачено особливу природу та статус нормативних актів, їх доречно виокремити із усього масиву групи управлінського правотворення.

Щодо організаційної, координаційної функції у сфері безпеки, то її показниками оцінювання будуть кількість: 1) організованих та проведених спільних нарад, конференцій, воркшопів, фокусгруп з правоохоронними органами, службами надзвичайних ситуацій, комунальними закладами та установами, санітарно-епідеміологічними організаціями та закладами охорони здоров'я; 2) розроблених та прийнятих узагальнень, статистичних, рекомендаційних матеріалів з питань протидії правопорушенням, небезпекам

та загрозам; 3) часових показників щодо проведеної роботи із малолітніми та неповнолітніми порушниками громадського порядку; 4) спільно прийнятих управлінських рішень, інструкцій, інших ненормативно-розпорядчих документів.

Що стосується оцінки виконавчої функції, то тут слід вдатися до аналізу правозастосування виконавчими органами влади: кількість складених протоколів про адміністративні правопорушення у сфері безпеки, статистика розглянутих справ про адміністративні правопорушення, кількість накладених адміністративних стягнень у сфері забезпечення політики безпеки та благоустрою території громади.

Самостійна функція, яка за своєю природою є більш супроводжуючою, але у питаннях безпеки її слід виділити окремо – це технічно-супроводжуюча функція. Зміст її полягає у технологічній підтримці безпекової діяльності. У цьому напрямку оцінювання пропонується здійснювати за кількісними категоріями впровадження сучасних технічних засобів та безпекових розробок: засоби локального відеоспостереження в публічно-доступних місцях (дорогах загального користування, парках, скверах, площах, поблизу пам'ятних та культурних споруд тощо); систем швидкого реагування, засобів (кнопок) екстреного виклику поліції, встановлених у місцях масового перебування громадян (автовокзали, парки, сквери тощо), на автошляхах та у місцях концентрації ДТП; системи дорожньо-транспортного інформування (дорожня розмітка, знаки та світлофори).

Отже, оцінка діяльності органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку – це стратегічний інструмент комплексного підвищення рівня захищеності та безпеки жителів територіальної громади шляхом підвищення мотивації та відповідальності посадових та службових осіб системи органів територіальної влади.

Діяльність муніципальної варті із реалізації «квазіправоохоронних» повноважень із забезпечення безпеки, підтримки громадського порядку та благоустрою на місцях є найбільш оптимальною моделлю, щодо якої доцільно застосовувати оцінку в контексті організації діяльності системи органів місцевого самоврядування у безпековому напрямку.

Список використаної літератури

1. Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : завт. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 688-р. від 22 вересня 2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249350402>.
2. Кравчук І. Моделі оцінювання у сфері державного управління / Ірина Кравчук // Вісник Національної академії державного управління. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2010-1-3.pdf>.
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про муніципальну варту» зареєстрованого за № 2890 від 18.05.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55192.
4. Про місцеве самоврядування : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст. 170.
5. Про муніципальну варту : проект Закону України № 2890 від 18.05.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55192.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2017.

Надія Христинченко,
доктор юридичних наук, доцент

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Проаналізовано норми, що визначають особливості організації наукової діяльності зарубіжних країн. Досліджено, що інтеграційний процес наближення України до Європейського Союзу є дуже важливим аспектом в сфері розвитку вищої освіти в Україні. Зазначено, що характерною особливістю організації наукової діяльності у зарубіжних країнах є систематизація наукових кадрів не тільки у відповідні науково-дослідні установи, а й створення спеціалізованих мегаполісів, що здійснюють наукові дослідження, які доцільно запровадити в нашому законодавстві. Зроблено акцент на необхідності вдосконалення механізму системи вищої освіти через взяття найдоцільнішого міжнародного досвіду організації наукової діяльності, на яких базується сучасна система освітньої політики зарубіжних держав.

Ключові слова: система вищої освіти, Європейський Союз, імплементація принципів, напрямки європейської інтеграції.

Христинченко Н.

Международно-правовой аспект развития научной деятельности в зарубежных странах

Проанализировано нормы, определяющие особенности организации научной деятельности зарубежных стран. Доказано, что интеграционный процесс приближения Украины к Европейскому Союзу является очень важным аспектом в сфере развития высшего образования в Украине. Подчеркнуто, что характерной особенностью организации научной деятельности в зарубежных странах является систематизация научных кадров не только в соответствующие научно-исследовательские учреждения, а создание специализированных мегаполисов, осуществляющих научные исследования, целесообразно ввести в наше законодательство. Сделан акцент на необходимости совершенствования механизма системы высшего образования через взятие целесообразного международного опыта организации научной деятельности, на которых базируется современная система образовательной политики зарубежных государств.

Ключевые слова: система высшего образования, Европейский Союз, имплементация принципов, направления европейской интеграции.

Hrystynchenko N.

International legal aspects of research activity in foreign countries

The article analyzes the norms determining the peculiarities of the organization of scientific activity of foreign countries. It was investigated that the integration process of Ukraine's approach to the European Union is a very important aspect in the field of higher education in Ukraine. Since the characteristic feature of the organization of scientific activity in foreign countries is the systematization of scientific personnel not only in relevant research institutions, but also the creation of specialized metropolises that carry out scientific research, which is advisable to introduce in our legislation. The emphasis is placed on the need to improve the mechanism of the higher education system by taking the most appropriate international experience in organizing scientific activities, on which the modern system of educational policy of foreign countries is based.

Keywords: high education system, European Union, implementation of principles, directions of European integration.

Стан дослідження. Окремі особливості механізму організації наукової діяльності в Україні були предметом розгляду багатьох вчених, серед яких В. М. Бесчастний, А. Ю. Васіна, Т. Л. Желюк, А. Є. Конверський, О. В. Крушельницька, М. О. Мацелик, А. Ф. Мельник, Т. М. Попович, В. А. Пригоцький, І. М. Рассоха, Г. С. Цехмістрова та ін. Проте, враховуючи євроінтеграційний напрям нашої держави, проблема механізму організації наукової діяльності потребує додаткового аналізу, в тому числі й критичного.

Мета і завдання дослідження. Мета полягає в тому, щоб на основі вивчення теоретичних положень організації системи в Україні розробити напрями вдосконалення механізму організації наукової діяльності на основі європейських стандартів.

Мета передбачає вирішення наступних завдань:

- з'ясувати чинники, які сприяють недосконалості в системі вищої освіти;
- проаналізувати нормативно-правове та знайти оптимальні шляхи вирішення нагальних проблем.

Постановка проблеми. Лідером серед країн, що займаються активною науковою діяльністю, є Федеративна Республіка Німеччина, адже ця країна вирізняється значною кількістю різноманітних вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ тощо. Тут наукові дослідження здійснюються в університетах, науково-дослідних організаціях та в дослідницьких відділеннях великих корпорацій, таких, як Siemens та Infineon. Найважливішими науково-дослідницькими організаціями Німеччини є Товариство ім. Макса Планка, Об'єднання ім. Гельмгольца, Товариство ім. Фраунгофера та Об'єднання ім. Лейбніца [1]. Наукові дослідження в університетах фінансуються з федерального бюджету, з бюджету земель і з коштів, що виділяються підприємствами. Тобто характерною особливістю підтримки науки у Німеччині є те, що розвиток науки підтримується не тільки на законодавчому, а й на місцевому рівні, що зовсім не характерно для законодавства України. Враховуючи досвід Федеративної Республіки Німеччини, варто здійснити реформування сфери наукової діяльності та запровадити не тільки державну, а й регіональну підтримку розвитку наукової діяльності.

Таким чином, на основі аналізу зарубіжного досвіду організації наукової діяльності доцільно внести зміни до Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» та закріпити в ньому положення, відповідно до якого розвиток науки та наукової діяльності України повинен мати не лише загальнодержавний, а й регіональний характер. На місцевому рівні потрібно організувати систему органів влади так, щоб частина місцевих податків та зборів спрямовувалася на розвиток науково-дослідних установ, що перебувають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Крім того, на сьогодні часткове задоволення потреб певних державних підприємств та установ здійснюється шляхом навчання кадрів за державним замовленням у відповідних вищих навчальних закладах. Проте для розвитку країни в усіх, без винятку, напрямів та галузей управління цього замало. На нашу думку, суттєвим буде залучення власників приватних підприємств відповідної галузі до вирішення проблем науково-технічного розвитку. Це можливо здійснити шляхом укладання із власниками цих підприємств відповідних цивільно-правових договорів на підготовку кадрів для роботи на цих підприємствах молодих спеціалістів. Це є досить позитивним моментом для обох сторін угоди, адже по-перше, випускник отримує диплом та роботу на підприємстві, яке здійснювало замовлення; по-друге – підприємство забезпечується молодим, перспективним спеціалістом, котрий прагне отримати відповідні навички у роботі та достойну заробітну плату за свої досягнення у подальшому.

Навчання у вищих навчальних закладах Німеччини передбачає отримання таких видів дипломів, як: 1) бакалавр (B.A., B.Sc., Bachelor of Engineering тощо) – це перший академічний ступінь, який визнається на міжнародному ринку праці. Навчання у бакалавраті триває від шести до восьми семестрів. Після отримання диплому студенти можуть працювати за спеціальністю або продовжити навчання у магістратурі. 2) магістр (M.A., M. Sc., Master of Engineering тощо) – це другий академічний ступінь, який можна здобути у німецькому університеті. Передумовою для цього є наявність диплома бакалавра. Упродовж одного-двох років студенти поглиблюють свої знання за фахом. Після закінчення навчання можна починати професійне життя або ж вступати до аспірантури; 3) доктор (Doktor, PhD) – навчання в аспірантурі, в межах якого готується наукова робота (дисертація), закінчується присвоєнням ступеня доктора. Тривалість навчання залежить від відповідної наукової теми; як правило, вона складає від двох до п'яти років. Є дві можливості навчання в аспірантурі: робота над дисертацією під керівництвом професора з вільним вибором теми дисертації або навчання в межах структурованої аспірантської програми (Graduiertenkolleg, Graduate School, internationales Promotionsprogramm) [2].

Варто зазначити, що розвиток наукової діяльності у Німеччині не закінчується на рівні доктора. Наступний крок для просування в науковій кар'єрі доктора наук (PhD.) – підготовка габілітації (аналог української докторської дисертації) і захист її перед спеціальною експертною комісією. Habilitation – державний диплом доктора наук (Doctor-Habilitation), що дозволяє посідати посаду професора на університетській кафедрі. Науковий ступінь Doctor-Habilitation можна отримати за будь-якою спеціальністю, запровадженою німецькими університетами, за умови, що претендент має всі відповідні ступені вищої освіти за цією спеціальністю з гарними оцінками [239, с. 46]. Таким чином, законодавством Німеччини встановлено досить розгалужену систему наукових ступенів, які можна отримати після закінчення вищої школи. Ми вважаємо, що така система є важливою, адже стимулює особу до отримання відповідного рівня наукового досвіду, отримання нових знань, поглиблення пошуків проблем з обраної проблематики та розроблення шляхів для їх вирішення. В цьому процесі неможливо обійтися без спеціалізованих установ, які б допомагали науковцям долати неприступні терени науки та наукових досліджень. В Німеччині такою установою є Німецька Академія наук.

У загальному плані німецькі академії наук — це товариства вчених і позауніверситетські дослідницькі установи одночасно. Їх метод роботи, який базується на постійності, незалежності та високих наукових стандартах, дозволяє їм здійснювати науково-дослідницькі проекти, які потребують тривалого часу та унікальних ресурсів. До них належить випуск наукових словників та критичних видань до творів великих мислителів та музикантів, а також проведення природничо-наукових довготривалих досліджень. Таким чином, академії створюють довідковий апарат у певній галузі чи теоретичний фундамент для використання їхнього доробку іншим вченим та громадськості. У роботі ними використовуються маловідомі фонди, специфічне обладнання чи рідкісні матеріали, — для власних досліджень, у наукових обговореннях чи ж особливих для певної галузі науки постановок проблем [3].

Цікавою у розумінні здійснення науково-дослідницької діяльності є Франція. Так, у Франції в університетах у чистому вигляді ніякої особливої науково-дослідної діяльності не ведеться. Всі основні наукові дослідження зосереджені в двох науково-дослідних організаціях — це Центр національних досліджень Франції (CNRS), який є сукупністю національних дослідницьких лабораторій, вбудованих у різні університети, і Центр атомних досліджень, який складають низка великих дослідницьких національних лабораторій. Управління цими організаціями централізовано, кожна з них має своє державне фінансування. Підготовка і присудження докторських ступенів (дворівнева система докторських ступенів) є компетенцією як університетів, так і акредитованих дослідницьких центрів.

Суттєвим на міжнародному рівні є питання організації фінансування системи освіти та науки, а також оплати праці студентів, які навчаються. Аналізуючи досвід інших держав у цій сфері, варто зазначити, що європейські держави приділяють суттєву увагу виплаті стипендій студентам. К. М. Біницька, досліджуючи спільні на відмінні ознаки навчання в Україні та Польщі, зазначає, що відмінними є підходи до надання стипендії студенту: у польських державних вищих навчальних закладах стипендія складається з соціальної та наукової. Соціальна стипендія залежить від рівня доходів студента і може призначатись за його клопотанням. Схема призначення цієї стипендії подібна до тієї, за якою українські громадяни одержують субсидії. Наукова стипендія залежить від успішності навчання кожного студента. Схеми призначення стипендій у кожному вищому навчальному закладі мають свої особливості, їх призначенням і виробленням механізму розподілу займаються органи студентського самоврядування [4].

Характеризуючи фінансування системи освіти та науки у зарубіжних країнах, варто відзначити те, що фінансування здійснюється досить широким колом державних органів як на державному, так і на місцевому (регіональному) рівні. Так, наприклад у Німеччині питання про фінансування вищої освіти перебуває насамперед у компетенції земель. Землі, окрім цього, у повному обсязі покривають витрати, пов'язані з оплатою праці викладачів, іншого персоналу, а також з обслуговуванням будівель і обладнання. Федеральні асигнування призначаються передусім для капітального будівництва на розвиток, розширення діяльності вищих навчальних закладів. Крім державних джерел фінансування вищої школи, у Німеччині є й позабюджетні асигнування, що надходять від німецького дослідницького товариства, різних фондів, приватних підприємств, які витрачаються в основному на наукові дослідження та відіграють важливу роль у технічних вищих навчальних закладах. Певна частка позабюджетних джерел припадає на так звані колективні кошти вищого навчального закладу, що формуються з доходів від колективного майна, а також низки фондів. Як правило, колективні кошти використовуються для проведення наукових досліджень, а також на соціальні потреби.

Зарубіжні держави для розвитку наукової діяльності застосовують матеріальні заохочення та стимулювання науковців для здійснення подальших наукових пошуків. Так, наприклад, за даними Бюро трудової статистики США, річна середня заробітна плата учених, зайнятих науковими дослідженнями і роботами у сфері природних, фізичних і соціальних наук, за 2008 р. склала 45 тис. дол. [5].

Характерною особливістю організації наукової діяльності у зарубіжних країнах є систематизація наукових кадрів не тільки у відповідні науково-дослідні установи, а створення спеціалізованих мегаполісів, які включають у себе різноманітні заклади, що здійснюють наукові дослідження. Назви таких об'єднань різні — наукові парки, наукові технополіси. Як вдало висловила Н. В. Васильєва, технологічні парки є найбільш адаптованою організаційною формою: вони вирішують широке коло регіональних та загальнодержавних науково-технічних і соціально-економічних проблем, зазвичай, мають вузьку спеціалізацію і спрямовуються на розвиток обмеженого кола наукових галузей і виробництв [6]. Дві третини технопарків знаходяться у містах, що забезпечують необхідну інфраструктуру для їх розвитку. При цьому 40% міст, де розташовані технопарки, є великими містами з населенням більше 1 млн. осіб. Вагому роль у розвитку технопарків відіграють потужні навчальні заклади. Так, більшість наукових і технологічних парків (60%)

розташовані у безпосередній близькості (до 50 км) до більш, ніж п'яти університетів. Технопарки активно використовують інфраструктуру університетів, більше половини технопарків спільно з останніми використовують, зокрема, дослідницькі лабораторії [7].

Т. М. Вітренко-Хрустальова наводить приклад наявності наукових технополісів у Японії. Автор зазначає, що японська модель інтеграції науки і виробництва, науково-технічного прогресу передбачає будівництво міст-технополісів, в яких зосереджуються науково-дослідні і дослідницько-конструкторські роботи (НДДКР) і наукоємне промислове виробництво. Найважливішими особливостями технополісів є взаємопов'язане вирішення завдань із модернізації традиційних для цього регіону галузей промисловості і вихід їх на сучасний рівень, вибір наукових напрямів, визнаних пріоритетними для цього технополісу, випереджаючий розвиток виробничої інфраструктури і створення найсприятливіших умов для співробітників, фахівців і жителів міст, на базі яких вони формуються. Всебічно наголошується на соціальній спрямованості технополісу та задоволенні потреб населення. [8]. Науковий парк, як зазначає Г. М. Костюнина, – це керована професіоналами інституціональна структура, покликана підвищити добробут нації на основі сприяння інноваціям і конкурентоспроможності. Для досягнення зазначених цілей науковий парк сприяє і управляє потоком технологій і знань університетів, дослідницьких інститутів, фірм; стимулює створення й діяльність інноваційних фірм на основі процесів інкубації й росту; пропонує інші послуги з наданням висококласних приміщень і об'єктів для резидентних компаній [9]. Таким чином, наукові парки – це певного роду організація, яка включає в себе сукупність науково-дослідних установ та організацій, які займаються вивченням проблем у певній сфері наукової діяльності, вивчають економічні та соціальні потреби на певному етапі розвитку держави, розробляють шляхи для удосконалення техніки та технологій виробництва, досліджують нові технології виробництва, що спричиняє модернізацію виробництва та вихід товарів на світовий ринок.

Тобто основними шляхами удосконалення роботи наукових парків ми бачимо, по-перше, стимулювання державою цих суб'єктів наукової діяльності до проведення прикладних досліджень і розробок у науковій сфері; по-друге, підтримання проведення експертних досліджень; по-третє, залучення до проведення наукових досліджень приватних інвесторів та приватних фірм; по-четверте, розвиток ринкової конкуренції та зацікавленості виробників у нововведеннях; по-п'яте, здійснення дій для залучення інвестування додаткових грошових коштів у науково-дослідну діяльність тощо.

Характеризуючи міжнародний досвід організації наукової діяльності, хочемо підвести підсумки та визначити напрямки удосконалення, до яких відносимо:

– імпаکت-фактор – коефіцієнт співвідношення цитування наукових журналів, за яким можна порівнювати рівень наукових досліджень у суміжних галузях знань. Розглядаючи поняття імпаکت-фактора, А. В. Шостак зазначає, що імпакт-фактор в основному усуває різницю між великими і малими журналами, журналами з різною частотою виходу і датою заснування. Як приклад науковець вважає, що старіші журнали мають більше статей, які можна процитувати, ніж молоді видання, а з таким підрахунком умови вирівнюються. Значення імпакт-фактора, на думку автора, залежить також від продуктивності галузі та рівня цитованості у цій спеціалізації, але є й штучні чинники, які можуть впливати на значення імпакт-фактора. Тому при аналізі видання його імпакт-фактор використовується у поєднанні з детальним розглядом журналу. Як приклад, науковець зазначає, що високий імпакт-фактор здебільшого мають оглядові журнали, оскільки на них часто посилаються. Методичні статті також можуть піднімати імпакт-фактор. Імпакт-фактор також може суттєво відрізнятись для різних наукових галузей [10];

– індекс цитувань. Під індексом цитування, як зазначають А. О. Білощицький, В. Д. Гогунський, розуміється реферативна база даних наукових публікацій, що індексує посилання, зазначені в пристатейних списках цих публікацій, яка надає кількісні показники цих посилань (такі, як сумарний обсяг цитування, індекс Хірша тощо). Із статей у журналах, що включені у реферативну базу, витягується традиційна бібліографічна інформація (вихідні дані) і списки цитованої літератури (пристатейна бібліографія) [11]. Таким чином, індекс цитувань – це показник оцінювання впливу вченого або наукової установи на світову науку, що визначає якість проведених наукових досліджень. Використовуються різні індекси цитувань, що можуть розраховуватися з огляду на: наявність публікацій з посиланнями на роботи вченого у реферативних базах даних; належність публікації до певної галузі наук; фахову впливовість наукових видань, у яких публікувалися роботи; періоди, упродовж яких здійснювалися публікації; кількість та особистий внесок авторів колективної публікації; урахування кількості самоцитування автора тощо [12];

– відображення результатів наукових досліджень у міжнародних системах цитування Web of Science, Scopus, Index Copernicus, Astrophysics, PubMed, Mathematics, Chemical Abstracts, Springer, Agris, GeoRef тощо. Розглянемо деякі з них. Так, Web of Science (WoS) є найавторитетнішою у світі рефератив-

ною наукометричною базою даних наукових публікацій Філадельфійського інституту наукової інформації (проект Web of Knowledge корпорації Thomson Reuters). WoS дозволяє організувати пошук за ключовими словами, за окремим автором і за організацією (університетом), підключаючи при цьому потужний апарат аналізу знайдених результатів. Результат пошуку дозволяє оцінити загальну кількість публікацій, кількість цитувань, h-індекс та інші показники [13]. Scopus – найбільша у світі універсальна бібліографічна і реферативна БД для відстеження цитування статей, опублікованих у наукових виданнях, складова інтегрованого науково-інформаційного середовища SciVerse [14].

Список використаної літератури

1. Гут Д. Болонський процес: вплив реформи вищої освіти на структуру та організацію докторантури в Німеччині / Д. Гут // Вища школа. – 2007. – № 3. – С. 85–94.
2. Навчання в Німеччині : Інформаційний центр DAAD у Києві. [5 вид.]. – 2012. – 28 с.
3. Яремчук Н. Знайомимся з системою освіти в Німеччині / Н. Яремчук // Обдарована дитина. – 2007. – № 3. – С. 38–44.
4. Біницька К. М. Спільне та відмінне у діяльності сучасних вищих педагогічних навчальних закладів республіки Польща та України [Електронний ресурс] / К. М. Біницька // Науковий вісник Донбасу. – 2012. – № 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvd_2012_4_21.pdf.
5. Occupational Employment and Wages, May 2008 [Electronic resource] // U.S. Bureau of Labor Statistics. Washington, 2010. – Mode of access : <http://www.bls.gov/oes/2008/may/oes194099.htm>.
6. Васильєва Н. В. Нормативно-правове регулювання інноваційної діяльності технопарків в Україні / Н. В. Васильєва // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 14. – С. 21–23.
7. International Association of Science Parks statistics [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iasp.ws/publico/index.jsp?enl=2>.
8. Вітренко-Хрустальова Т. М. Особливості на напрямки державного регулювання інноваційного розвитку економіки у різних країнах / Т. М. Вітренко-Хрустальова. – К. : КНТ, 2009. – 456 с.
9. Костюнина Г. М. Технопарки в зарубежной и российской практике / Г. М. Костюнина, В. И. Баронов // Вестник МГИМО. – 2012. – № 3. – С. 91–99.
10. Шостак А. В. Використання бібліометричних показників для оцінювання рівня наукових досліджень у дослідницькому університеті / А. В. Шостак // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – Вип. 155. – Ч. 2. – С. 217–230. – (Сер. «Педагогіка»).
11. Білоцицький А. О. Наукометричні бази та індикатори цитування наукових публікацій / А. О. Білоцицький, В. Д. Гогунський // Інформаційні технології в освіті, науці та на виробництві. – 2013. – Вип. 4 (5). – С. 198–203.
12. Биков В. Ю. Відкриті WEB-орієнтовані системи моніторингу провадження результатів науково-педагогічних досліджень / В. Ю. Биков, О. М. Спірін, Л. А. Лупаренко // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2014. – № 1. – С. 3–25.
13. WEB of SCIENCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/naukometr/2_WEB%20of%20SCIENCE.pdf.
14. Стріха М. Дисертаційна паніка: що після неї? [Електронний ресурс] / Максим Стріха // Дзеркало тижня. Україна : інформаційно-аналітичний тижневик. – 2012. – № 42, 23.11.2012 р. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2017.

Тарас Цимбалістий,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права Тернопільського
національного економічного університету

ІНСТИТУТ ІМПІЧМЕНТУ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджено поняття та сутність імпічменту. Проаналізовано конституційно-правові норми про імпічмент, визначаються проблеми його реалізації в Україні. Внесено пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: імпічмент, інститут імпічменту, конституційно-правова відповідальність, глава держави, президент.

Цимбалістий Т.

Інститут імпічмента в системі конституційно-правової відповідальності

Исследовано понятие и сущность импичмента. Проанализировано конституционно-правовые нормы об импичменте, определены проблемы его реализации в Украине. Внесено предложения по совершенствованию действующего законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: импичмент, институт импичмента, конституционно-правовая ответственность, глава государства, президент.

Tsybalyystyi T.

Institute impeachment system constitutional and legal responsibility

The article deals with the concept and nature of impeachment. Analyzes the constitutional and legal provisions on impeachment, defined problems of its realization in Ukraine. Made suggestions for improving the current legislation in this area.

Keywords: impeachment, institute impeachment, constitutional and legal responsibility, the President said.

Постановка проблеми. Реформа влади і політичної системи, становлення України як демократичної, правової і соціальної держави висуває на порядок денний як одне з основних завдань переосмислення ролі й місця глави держави в системі вищих органів державної влади, пошук найкращої моделі інституту президента з використанням зарубіжного та національного історичного досвіду. В умовах, коли теоретичні ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову починають втілюватися в реальні правові норми, структури і процедури, актуалізується ідея інституту, який покликаний стати інтегруючим фактором у системі державної влади.

Очевидно, що само собою запровадження посади глави держави ще не означає, що ця інституція сформована з добре відпрацьованою структурою, тісними взаємозв'язками з іншими політичними інститутами і суспільством загалом.

Ефективне функціонування влади при її поділі на законодавчу, виконавчу та судову можливе тільки за наявності чітко відрегульованого механізму стримувань і противаг, тобто коли одна гілка влади контролює іншу з питань, які мають загальнонаціональний характер і від яких залежить курс державної політики. Одним із таких механізмів контролю за діяльністю вищих посадових осіб є процедура імпічменту.

Імпічмент в Україні (як і у інших країнах пострадянського простору) не повністю ввібрав у себе кращі здобутки країн усталеної демократії. Адаже ускладненість процедури (внаслідок залучення до її проведення кількох судових органів і встановлення високої квоти голосів для усунення з посади президента) майже повністю унеможливує проведення цієї процедури на практиці. Це, з одного боку, породжує зловживання главою держави своїми повноваженнями, з іншого – зумовлює імовірність неправового вирішення питання про відповідальність президента і можливість його зміщення в силовому порядку.

Такі обставини зумовлюють необхідність оптимізації механізму конституційно-правової відповідальності Президента України та інших вищих органів державної влади, зокрема удосконалення процедури імпічменту глави держави. Успішність вирішення цього завдання залежить від повноти з'ясування правової природи імпічменту, його призначення і місця в структурі відповідальності, а також критичного опрацювання вітчизняного і врахування відповідного зарубіжного досвіду реалізації цієї процедури.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблеми функціонування інституту конституційно-правової відповідальності Президента України досліджуються вже тривалий час, хоч і не досить активно. При цьому помітними є теоретичні напрацювання відомих вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі теорії держави і права, конституційного права і політології, авторами яких є А. Георгіца, С. Балан, О. Волощук, В. Журавський, А. Коваленко, М. Козюбра, І. Кресіна, Л. Кривенко, Т. Кузьма, Р. Мартинюк, М. Орзіх, В. Погорілко, Н. Сахаров, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Попри вагомій теоретичній напрацюванні дискусійним залишається визначення перспектив функціонування і розвитку інституту імпичменту Президента України, що пов'язано з обранням тої чи іншої моделі його конституційно-правової відповідальності. Виходячи з цього, *метою* даної статті є комплексний аналіз теоретичних і політико-правових аспектів інституту імпичменту, визначення дієвості і ефективності вітчизняного правового регулювання порядку усунення Президента України з поста, формулювання на цій основі конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дострокове усунення глави держави із займаної посади в порядку імпичменту слід розглядати як форму конституційно-правової відповідальності – специфічний вид юридичної відповідальності, що настає у випадках і порядку, передбачених в конституції держави, підставою настання якої є вчинення конституційного правопорушення (делікту) [1, с. 23]. Останній визначається як суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, що посягає на конституційний лад та його інститути, за вчинення якого передбачена конституційно-правова відповідальність [2, с. 4].

Загалом у світі відповідальність вищих посадових осіб держави за порушення конституції в основному зводиться до усунення їх від виконання своїх обов'язків. Ця парламентська судова процедура (так званий імпичмент) вперше була застосована в Англії в кінці XIV ст. Згодом цей інститут справив значний вплив на конституційний розвиток багатьох країн. Спочатку він був інкорпорований в конституцію США, а зараз закріплений в конституціях багатьох країн, хоча і в різних модифікаціях.

Відмінності в процедурі імпичменту стосуються, перш за все, кола державних діячів, проти яких може бути висунуте звинувачення. Конституція США передбачає можливість усунення з посад в порядку імпичменту президента, віце-президента, суддів і цивільних посадових осіб (федеральних державних службовців). В Італії, Франції, Німеччині, Росії процедура імпичменту поширюється лише на президента, в Японії – на суддів.

Ще одна відмінність в процедурі імпичменту стосується підстав притягнення до відповідальності. За Конституцією США підставою для порушення справи є обвинувачення у порушенні конституції, державній зраді і хабарництві. В інших країнах, особливо там, де імпичмент можливий лише щодо президента, перелік підстав для цього більш вузький: в Італії – це державна зрада, посягання на конституцію, в Німеччині – умисне порушення конституції чи іншого закону.

Різною в зарубіжних країнах є також передбачена конституціями процедура притягнення президента до відповідальності. В європейських країнах континентального права, в франкомовних країнах Африки справа найчастіше порушується парламентом, за суттю, справа вирішується відповідною судовою інстанцією (конституційним чи верховним судом).

Важливу роль в процедурі імпичменту відіграють органи конституційної юстиції. При цьому можна виділити дві групи країн. В одній групі орган конституційного правосуддя безпосередньо вирішує питання про усунення глави держави з посади, тобто за суттю звинувачення, висунутого парламентом (Австрія, Угорщина, Італія, Чехія та ін.). До другої групи країн відносяться ті, країни де органи конституційного правосуддя дають лише висновок з різних питань, пов'язаних з процедурою імпичменту (Болгарія, Білорусь, Казахстан, Румунія, Росія). Так, Конституційний Суд Росії дає висновок лише про дотримання встановленого порядку висунення обвинувачення проти президента (ч. 7 ст. 125 Конституції), Конституційний Суд Білорусі – висновок про порушення Президентом Конституції (висновок про вчинення ним злочину дає спеціальна комісія Верховної Ради – ст. 104 Конституції). В Румунії відповідне повноваження Конституційного суду дуже обмежене – він дає «конституційну раду» щодо пропозиції про усунення президента (ст. 144 Конституції Румунії).

Рішення про імпичмент приймається парламентом і має один наслідок – усунення з посади. Після такого рішення парламенту вступає в дію звичайна процедура кримінального переслідування; остаточний вирок виноситься судом в загальному порядку. Винятком є декілька країн, наприклад, Австрія, де конституційний суд може винести рішення не тільки про усунення президента (чи інших посадових осіб) з посади, але й про його кримінальну відповідальність.

Для зміщення президента з займаної посади подекуди використовується також всенародне голосування (референдум), на яке виноситься питання про політичну відповідальність президента. Якщо ж відповідна пропозиція парламенту відхиляється на референдумі, то це розглядається як вираз недовіри парламенту з боку виборців і тягне за собою його розпуск. Відповідний механізм відповідальності президента передбачений конституціями Австрії (п. 6 ст. 60) та Ісландії (ст. 11).

Варто зауважити, що чинна Конституція України не передбачає інституту висловлення недовіри Президенту України, Верховній Раді України чи будь-яким іншим конституційним органам державної влади як можливої підстави дострокового припинення їх повноважень [3; 4].

Через усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури імпичменту реалізується ретроспективна конституційна відповідальність, тобто така, що є наслідком порушення норм конституції. Проте для правової охорони конституції важливе значення має і позитивний аспект конституційної відповідальності, що полягає у відповідальному ставленні глави держави до своїх обов'язків, належному їх виконанні (позитивна конституційна відповідальність).

Процес імпичменту, доведений до логічного завершення, – випадок у світовій практиці доволі рідкісний. Президентів вбивають або скидають внаслідок військових переворотів значно частіше, ніж законно відправляють у відставку. Йдеться про надзвичайно педантичний за своїм характером захід, а тому схема його проведення, безумовно, має бути складною, але здійсненою [5].

Система і форми конституційно-правової відповідальності Президента України визначаються його місцем та роллю у системі поділу влади згідно з передбаченою Конституцією України формою правління. Сьогодні правовий статус глави держави в Україні визначається особливостями парламентсько-президентської форми правління, яка після періоду 2005–2010 рр. знову стала реальністю внаслідок відповідних громадсько-політичних і конституційно-правових трансформацій, починаючи з 22 лютого 2014 р.

Інститут імпичменту Президента України є основним видом конституційно-правової відповідальності глави держави. Процедура імпичменту була запозичена авторами української Конституції з парламентської практики США та Англії та дещо ускладнена через відсутність двопалатного парламенту. За Конституцією України (ст. 111) «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» [3].

Встановлена Конституцією України процедура імпичменту досить складна. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту порушується більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Після цього для проведення відповідного розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі і яка з'ясовує обставини справи. Висновки і пропозиції комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, яка за наявності підстав приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш, як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Таким чином, імпичмент Президента України передбачає шість стадій: ініціювання питання Верховною Радою, створення тимчасової слідчої комісії, розгляд Верховною Радою її пропозицій, перевірка Конституційним Судом, підготовка рішення Верховним Судом і передача його до Верховної Ради, розгляд Верховною Радою питання про імпичмент і прийняття рішення.

Попри наявність рішення Конституційного Суду України, яким надано офіційне тлумачення норм Конституції України щодо недоторканності та імпичменту Президента України [6], зазначена процедура має певні недоліки. Зокрема, не знайшла відображення в законодавстві ціла низка процедурних питань: строки здійснення імпичменту, порядок створення і функціонування тимчасової спеціальної комісії, порядок збору доказів, наслідки здійснення імпичменту.

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що досить складний порядок притягнення Президента до відповідальності, відсутність процесуальної регламентації імпичменту унеможливує його реалізацію.

Таким чином, імпичмент в Україні (як і у інших країнах пострадянського простору) навряд чи є таким, що ввібрав у себе здобутки країн усталених демократичних традицій. Адже ускладненість процедури (внаслідок залучення до її проведення кількох судових органів і встановлення високої квоти голосів для усунення з посади президента) майже повністю унеможливує проведення цієї процедури на практиці.

Правова відповідальність повністю підміняється політичною, а можливість притягнення президента до політичної відповідальності парламентом практично дорівнює нулю, враховуючи рівень корумпованості та застосування засобів прямого та опосередкованого тиску на посадових осіб, у тому числі суддів, у більшості країн пострадянського простору [7, с. 147].

Зважаючи на ситуацію, що склалася в Україні у сфері правового регулювання конституційно-правової відповідальності глави держави і зокрема процедури його імпичменту, вважаємо за необхідне звернути увагу на необхідність вирішення наступних проблем.

На наш погляд, підстави імпичменту доцільно розширити. Світова практика застосування імпичменту щодо президента свідчить про ширше тлумачення конституційною теорією підстав імпичменту, ніж це закріплено Конституцією України.

Аналіз випадків застосування процедури імпичменту щодо президентів свідчить, що негативну поведінку президента, яка підлягає засудженню і тягне за собою імпичмент, можна поділити на три категорії: 1) перевищення конституційних меж своїх повноважень на шкоду іншій гілці влади; 2) злісне порушення встановленого порядку правління, що перешкоджає здійсненню функцій і досягненню мети конкретної державної установи; 3) використання службового становища в особистих цілях або для досягнення результатів, не пов'язаних з діяльністю посадової особи. Всі ці дії, а також вчинення державної зради і злочину, підпадають під формулювання «порушення Конституції і законів». Тому підтримуємо пропозицію про внесення змін до ч. 1 ст. 111 Конституції України про те, що Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у випадку порушення ним Конституції і законів України [8, с. 106].

Вважаємо за доцільне прийняти окремий закон, який регулював би процедуру імпичменту Президента України. При цьому слід враховувати, що запровадження інституту імпичменту доцільне також щодо інших посадових осіб. Тому такий закон має бути універсальним і регулювати питання імпичменту всіх вищих посадових осіб. У цьому законі, на нашу думку, потрібно чітко окреслити коло суб'єктів, що підлягають імпичменту, строки усіх стадій його проведення тощо.

Потрібен універсальний правовий акт, який би регулював загальний порядок створення тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України. Прийнятий парламентом 15.01.2009 р. Закон України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії» був визнаний Конституційним Судом України неконституційним відповідно, втратив чинність. Це створило прогалину у правовому регулюванні відповідної стадії процедури імпичменту Президента України. Такий закон був би ще однією запорукою проти можливих зловживань.

Необхідне також законодавче закріплення правових наслідків у випадку припинення імпичменту внаслідок відставки Президента (іншої посадової особи). У світовій практиці застосування цього конституційно-правового інституту відомі випадки, коли добровільна відставка посадової особи в ході імпичменту припиняла розслідування кримінальної справи. Так, у 1973 р. Президент США Р. Ніксон внаслідок уотергейтського скандалу добровільно пішов у відставку і кримінальна справа проти нього була припинена.

Вважаємо за доцільне визначити, що добровільна відставка Президента не повинна припиняти розслідування по кримінальній справі або настання інших юридичних наслідків за вчинене правопорушення. Крім того, ні Конституція України, ні законодавство не містять вказівки на наслідки імпичменту. Лише п. 3 ч. 2 ст. 108 Конституції України зазначає, що повноваження Президента припиняються достроково у разі усунення з поста в порядку імпичменту. На наш погляд, обов'язково треба передбачити у законі, який регулюватиме процедуру здійснення імпичменту, що його наслідком є не тільки відставка посадової особи, а й заборона займати в майбутньому будь-яку посаду в органах державної влади. Така санкція є логічним наслідком імпичменту.

Значною вадою поточного законодавства є відсутність можливості порушити питання про відповідальність Президента шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою та за ініціативою Верховної Ради (до прийняття Конституції України 1996 р. така можливість законодавством враховувалася). Згідно з Конституцією України (ст. 5), народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо, шляхом референдуму, так і через вибори. Але ст. 108 Конституції України не передбачає дострокове припинення повноважень Президента України за рішенням всеукраїнського референдуму, що аж ніяк не сприяє утвердженню в суспільстві демократичних цінностей [7, с. 138].

Висновок. Таким чином, прийняття законодавства, яким повноцінно регулюватиметься процедура імпичменту з врахуванням викладених вище положень, дозволить перетворити імпичмент на дієву складову конституційно-правової відповідальності глави держави і створить умови для правомірного і ефективного виконання ним своїх функцій.

Список використаної літератури

1. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні: навч. посіб. / Т. Цимбалістий. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 200 с.
2. Батанова Н. М. Конституційні делікти в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12. 00. 02. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою № 3-рп/2000 від 27 березня 2000 р.
5. Кузьма Т. М. Інститут імпичменту: політико-правовий аналіз // Панорама політологічних студій / Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2010. – Вип. 4, // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pps/2010_4/kuzma.pdf.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності імпичменту Президента України) від 10 грудня 2003 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03N 19-rp/2003>.
7. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юридична думка, 2004. – 176 с.
8. Мартинюк Р. Інститут імпичменту в Україні: вади вітчизняної моделі / Р. Мартинюк // Право України. – 2008. – № 2. – С. 105–108.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2017.

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО.

*Наталія Бутрин-Бока,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету*

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЙОМНУ СІМ'Ю: ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Досліджено одну з форм влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки – прийомну сім'ю. Проаналізовано законодавчі акти, які регулюють порядок усиновлення дітей-сиріт. Проведено доктринальний та нормативний аналіз. Виведено певні підсумки та результати.

Ключові слова: дитина, опіка, батьківське піклування, прийомна сім'я, влаштування дітей, фостерінг, форма виховання, усиновлення, державна опіка, права та інтереси дитини.

Бутрин-Бока Н.

К вопросу о приёмной семье: некоторые правовые аспекты

Исследована одна из форм устройства детей, лишённых родительской опеки – приёмная семья. Проанализированы законодательные акты, которые регулируют порядок усыновления детей-сирот. Проведен доктринальный и нормативный анализ. Выведены определённые итоги и результаты.

Ключевые слова: ребенок, опека, родительская забота, приёмная семья, устройство детей, фостеринг, форма воспитания, усыновление, государственная опека, права и интересы ребенка.

Butryn N.

The relation to question about receiving monogynopadeum: some legal aspects

This article is devoted research of one of forms of arranging of children deprived of paternal guardianship – receiving family. Legislative acts which regulate the order of adoption of children-orphan are analysed. An author is conduct a doctrine and normative analysis. Certain results and results are shown out.

Keywords: a child, a guardianship, the paternal anxiety, receiving family, an arranging of children, a fostering, the form of education, the adoption, a state guardianship, a rights and interests of child.

Динамічний розвиток прийомних сімей в Україні – складний, поступовий процес, який потребує відповідного науково-методичного забезпечення. З одного боку, необхідно подальше вдосконалення технології створення прийомних сімей: від процесу пошуку потенційних прийомних батьків до прийняття рішення про передачу дитини на виховання. З іншого боку, прийомним батькам часто потрібна допомога у їхній роботі. В Україні з кожним роком зростає кількість дітей, які через різні причини позбавлені батьківської опіки, у зв'язку з чим потребують особливої уваги та захисту. Однією з форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є прийомна сім'я. Незважаючи на те, що в нашій країні досягнуто певних успіхів у вирішенні непростих завдань, пов'язаних із сімейним влаштуванням дітей, позбавлених батьківської опіки, захистом їх прав та інтересів, зазначена проблема вимагає подальшого поглибленого

© Наталія Бутрин-Бока, 2017

теоретичного вивчення та здійснення активних практичних дій щодо її вирішення. Проблеми прийомних як форми влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки, досліджуються в юридичній літературі з цивільного та сімейного права.

Питання виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, саме в аспекті реалізації ними права на сімейне, батьківське виховання, є предметом наукових досліджень таких вітчизняних фахівців у галузі сімейного права, як: Я. Шевченко, З. Ромовська, Л. Короткова, С. Індиченко, В. Гопанчук, Л. Савченко, О. Карпенко, І. Васильківська, А. Кидалова та багатьох інших. Пильна увага до питань виховання дітей, позбавлених батьківського виховання, є цілком закономірною, оскільки сфера виховання і захисту прав дитини ніколи не втратить своєї актуальності. Але, незважаючи на численні праці, теоретична база вивчення питань щодо виховання, притаманних цій сфері негативних явищ, зокрема соціального сирітства, відділення сім'ї від батьківства, недоліків сімейного виховання залишається слабкою.

Тому варто здійснити науково-теоретичне дослідження правового статусу прийомної сім'ї як однієї з альтернативних форм сімейного виховання, визначивши роль та значення інституту прийомної сім'ї у загальній системі державних заходів, спрямованих на забезпечення здійснення кожною дитиною права на сімейне виховання, як з точки зору виконання вимог міжнародного та національного законодавства про охорону дитинства, так і з точки зору дотримання прав та інтересів кожної, окремо взятої дитини.

У побутовому обігу термін «приймна сім'я» вживається давно у значенні сім'ї, яка взяла на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування. З 1998 р. термін «приймна сім'я» має юридичне визначення у Сімейному кодексі України [14, с. 219–224].

М. В. Антокольський вважає, що «приймна сім'я є гібридною формою, яка містить в собі деякі риси опіки, дитячого закладу та усиновлення» [6, с. 111]. Л. Ю. Міхеєва визначає «приймну сім'ю як вид опіки» [13, с. 53–59]. Р. А. Шукурова приймну сім'ю визначає як «форму виховання дітей, які залишилися без піклування батьків, що є особливим соціальним інститутом суспільства, яка ґрунтується на договорі про передачу дитини (дітей) на виховання в сім'ю на умовах, встановлених законом та договором; наділена законом, певним обсягом правосуб'єктності; представляє собою спосіб спільного проживання осіб, незалежно від реєстрації шлюбу прийомними батьками, пов'язаними спільним побутом, дозволяям; формують свої відносини на основі взаємоповаги і взаємодопомоги; мають взаємні права та обов'язки» [23, с. 7]. Є. Ю. Валявіна теж визначає приймну сім'ю як форму виховання дітей [21, с. 469].

Т. І. Дружиніна називає приймну сім'ю «самостійною, пріоритетною формою сімейного виховання» [9, с. 158]. О. В. Фетісова вважає, що приймна сім'я є «формою влаштування дітей» [19, с. 164]. С. Ю. Чашкова змішує ці поняття, в одному випадку, називаючи приймну сім'ю формою виховання, а в іншому випадку – формою влаштування [22, с. 146–150]. Г. М. Бевз приймну сім'ю розглядає одночасно як малу групу, де індивідуальний досвід кожного визначає нормативи та спрямованість її функціонування і як соціальний інститут, що покликаний здійснювати санкціоновану суспільством функцію догляду та соціалізації дитини, позбавленої опіки біологічних батьків [7, с. 16].

Як ми знаємо, діти мають зростати в сім'ях рідних батьків, але коли це неможливо, найкраща альтернатива – приймна сім'я як державна форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до якої можна влаштувати від 1 до 4-х дітей.

Приймна сім'я є новацією сімейного законодавства України. Створення в Україні прийомних сімей як соціального інституту сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розпочато у 1998 р. Створення прийомної сім'ї як альтернативної форми влаштування покинутих дітей розпочато з проведення у 1998 р. експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області. В 1999 р. експеримент було розпочато у Львівській, Одеській, Харківській, областях, Автономній республіці Крим та м. Києві.

Сім'я отримує статус «приймної» на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який приймає рішення про її створення, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін. Приймні батьки влаштовують дитину на власну житлову площу, ніяких пільг щодо поліпшення житлових умов при оформленні прийомної сім'ї законодавством не передбачено [20].

Особливість прийомної сім'ї перед існуючими формами сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проявляється в здійсненні соціального супроводу. Поряд із функцією підтримки прийомних батьків, прийомних дітей, соціальний супровід передбачає контроль за умовами розвитку і виховання дитини, виявлення недоліків і проблем у вихованні дитини. Інша особливість прийомної сім'ї – забезпечення матеріального утримання прийомної дитини з боку держави [17, с. 293–310].

Також до особливостей прийомної сім'ї як альтернативної форми сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, відноситься те, що:

– дитина, яка виховується в прийомній сім'ї, не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, за нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством для таких категорій дітей;

– кандидати в прийомні батьки обов'язково проходять курс підготовки, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних з приходом в сім'ю нового вихованця, опанування соціального статусу;

– сім'я отримує статус «прийомної» на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками й органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання, який визначає права й обов'язки обох сторін [16, с. 74–77].

Хоча прийомна сім'я є формою сімейного виховання, вона в той же час залишається формою державної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, тому держава залишає за собою ряд функцій: матеріальне забезпечення утримання дітей, оплату праці прийомним батькам, методичну підготовку та допомогу їм у вихованні сиріт, контроль за утриманням та вихованням дітей. Основною метою утворення прийомної сім'ї є влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї для формування у родинному оточенні повноцінних особистостей. Кількість дітей у такій сім'ї, включаючи рідних, не має перевищувати 5 осіб. Прийомна сім'я бере дітей на власну житлову площу за наявності відповідних житлово-побутових умов. Це дає можливість прийомній сім'ї, не змінюючи встановленого сімейного устрою, звичок, зберігаючи сталі сімейні стосунки, прийняти дитину-сироту чи кількох дітей і виховувати їх у вже сформованому мікросоціумі (на відміну від дитячого будинку сімейного типу, коли сім'я, на базі якої він створюється, змушена змінити місце проживання, пережити досить складний дискомфорт у зв'язку з появою щонайменше п'яти нових членів родини). Прийомні батьки продовжують вести звичний для типової української сім'ї спосіб життя: як правило, продовжують працювати; виконують функції, притаманні біологічним батькам, тобто піклування про здоров'я, духовний, моральний, фізичний розвиток своїх вихованців, створення необхідних умов для одержання ними освіти, підготовки до самостійного життя. Прийомними батьками можуть бути повнолітні дієздатні особи за винятком осіб, позбавлених батьківських прав, інвалідів I і II групи та пенсіонерів. До прийомної сім'ї можуть бути влаштовані не лише сироти, а й діти, у яких є батьки, але вони в силу певних обставин не мають змоги їх виховувати (цей контингент становить близько 90% від кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) [22, с. 210–218]. У таких сім'ях можуть виховуватися діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, а перебувають на довготривалому лікуванні чи мають функціональні обмеження. Але все ж таки основними причинами відмови батьків від своїх природних і соціальних обов'язків щодо дитини є алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя, жебракування, перебування у місцях позбавлення волі, позашлюбне народження дитини, недостатні матеріальні та неналежні житлові умови, нездоровий морально-психологічний клімат, байдуже та жорстоке ставлення до дітей тощо. До прийомних сімей потрапляють діти різних категорій.

Таким чином, виховання дитини в прийомній сім'ї забезпечує збереження для неї найголовнішого з чинників соціалізації – сімейного, що дозволяє дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування в природному родинному середовищі набувати навички суспільного життя, що дозволить їм у майбутньому стати повноцінними членами суспільства [10]; [22, с. 210–218].

Конституція України гарантує дітям усі права, необхідні для їхнього розвитку і життя [1]. Не можна не згадати і міжнародні документи у сфері захисту дітей. На захист прав дитини, її розвитку прийнята низка міжнародних документів. Серед цих документів особливо важливе значення має Конвенція ООН про права дитини, яку було прийнято і відкрито для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. Ця Конвенція ратифікована Верховною Радою України і набула чинності для України 27 вересня 1991 р. Міжнародними зобов'язаннями Україна гарантує свободу і гідність своїх дітей, створює умови для їхнього всебічного розвитку. Конвенція ООН про права дитини проголосила, що дитині для повного емоційного комфортного розвитку найкраще рости у сім'ї, в атмосфері щастя, любові і взаєморозуміння. Крім того, підкреслюється, що кожна дитина має право на сім'ю. Саме за таких умов дитина може бути повністю підготовлена до самостійного життя у суспільстві й вихована у дусі розуміння вищих гуманістичних ідеалів, вищих моральних цінностей [5].

З метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток в Україні було прийнято низку нормативно-правових актів, які встановлюють основні принципи та напрями захисту прав дітей, а також основні засади державної політики у цій сфері.

Становлення та функціонування інституту прийомної сім'ї відбувалося в межах проекту «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину», реалізація якої відбувалася згідно з угодою на співпрацю між Урядом України та Представництвом ЮНІСЕФ (Дитячого Фонду ООН) в Україні. Приймона сім'я – це форма родинного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це сім'я, яка добровільно взяла із закладів державної опіки від одного до чотирьох дітей на виховання та спільне проживання.

Процес становлення інституту прийомної сім'ї в Україні розпочато у 1998 р. із проведення соціального експерименту у Запорізькій області та відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у Запорізьській обл. та затвердження Положення про прийомну сім'ю» № 241 від 02.03.1998 р. У 1999 р. Постановою Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» № 1713 від 15.09.1999 р. соціальний експеримент було поширено на п'ять регіонів України (АР Крим, Запорізьку, Львівську, Харківську області, м. Київ) з метою визначення регіональних особливостей функціонування прийомних сімей та вироблення механізмів соціального супроводу та контролю за вихованням дітей у прийомній сім'ї.

За результатами експерименту було опубліковано кілька методичних посібників: «Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків», «Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей», «Приймна сім'я: методика створення та соціального супроводу» та ін.

Інститут прийомної сім'ї як сімейна форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, набув в Україні законодавчого закріплення у 2001 р. в Законі України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 р. [3]. Відповідно, діяльність щодо створення прийомних сімей поширилась на всю територію України. У 2002 р. було затверджено Положення про прийомну сім'ю Постановою Кабінету Міністрів України № 565 від 26.04.2002 р. [4]. На законодавчому рівні, зокрема у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 р., термін «приймона сім'я» визначено так: «сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання». Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і покликаний забезпечити реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановивши основні засади державної політики в цій сфері. Вперше в історії національного законодавства у цьому Законі введено положення, яке забороняє тілесні покарання дітей у родині [3].

У Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» № 2342-IV від 13.01.2005 р. [2] та у Положенні про прийомну сім'ю Постановою Кабінету Міністрів України № 565 від 26.04.2002 р. [4] зазначено, що приймна сім'я – це сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від 1 до 4 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У цих же документах трактуються поняття: «приймні батьки», «приймні діти», «передача до прийомної сім'ї». Цей Закон визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою законодавства про охорону дитинства [2].

Основним законодавчим актом у сфері регулювання відносин усиновлення та позбавлення батьківських прав є Сімейний кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 р., набрав чинності з 1 січня 2004 р., який теж подає поняття прийомної сім'ї, хто такі приймні діти, порядок створення прийомної сім'ї.

Окрім державних програм щодо розвитку сімейних форм виховання, з кінця 90-х років почали свою діяльність кілька неурядових організацій, котрі реалізують проекти, направлені на розвиток інституту прийомного виховання: Християнський дитячий фонд, громадські організації «Every Child» і «Hopes and Homes for Children», «Holt International», Ліга прийомних сімей та інші. До кінця 90-х років ХХ ст. в Україні була створена й успішно функціонувала 31 приймна сім'я, в яких знаходилися на вихованні 38 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. В Україні процес утворення прийомних сімей відбувався на основі зарубіжного досвіду – фостерінгу (від англійського *fostercaring* – вихователь чужої дитини, опікун), який протягом десятиліть доводив, що приймна сім'я є найбільш оптимальною та ефективною формою виховання та опіки дітей, позбавлених батьківської турботи. Завдяки зусиллям державного та не-

державного сектору на сьогодні в Україні існує 130 дитячих будинків сімейного типу та 115 прийомних сімей. Проте така кількість є замалою, адже загальна чисельність дітей, що перебувають у різних виховних закладах, становить понад 30 тисяч. Отже в сучасній Україні існує нагальна потреба подальшої розробки державної політики щодо розвитку інституту сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [11].

Можна підвести підсумок і зазначити, що з початком реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, робота щодо створення прийомних сімей та дитячих будинків в Україні помітно активізувалась. До основних причин, які вплинули на зміну соціальних державних пріоритетів щодо захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, належать: – формування соціальної політики, заснованої на гуманістичних засадах, що передбачає орієнтацію соціальних інститутів на врахування індивідуальних запитів і потреб особистості; – стрімке зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують влаштування; – неспроможність державної інтернатної системи забезпечити соціалізацію вихованців з урахуванням потреб розвитку суспільства [17, с. 54].

Як свідчить статистика, станом на 31 травня 2016 р. в Україні було усиновлено 753 дитини. Про це повідомили в Міністерстві соціальної політики України. Станом на 31.05.2016 р. усиновлено громадянами України 586 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, іноземними громадянами – 157 дітей. При цьому, за даними Держстату, у 2015 р. було усиновлено 3 212 дітей. За інформацією Мінсоцполітики, станом на 1 квітня 2016 р. в Україні функціонує (без урахування АР Крим, м. Севастополя, територій Донецької, Луганської областей, непідконтрольних українській владі) 946 дитячих будинків сімейного типу, у яких виховуються 6221 дитина, та 3858 прийомних сімей, у яких виховуються 787 дітей. Загалом у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу станом на 1 квітня 2016 р. виховується 13308 дітей. При цьому, в сім'ях опікунів, піклувальників виховується 52397 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. «Загалом сімейними формами виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу) охоплено 65705 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», – йдеться в повідомленні Мінсоцполітики [18].

Прийняття в 2005 р. Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов здійснення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», а також зростання кількості дітей, вилучених від біологічних батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, зумовило стрімкий розвиток сімейних форм виховання. Однак шлях дитини до нової сім'ї є безрадісним і тривалим через притулок, лікувальну установу, інтернат, нерідко на тлі байдужості та бюрократичних перепон. Як наслідок, невиправдані очікування, зневіра і, зазвичай, болісне пристосування дітей до нових умов життєдіяльності.

Вітчизняна система захисту дитини та соціальна робота з сім'ями з дітьми, які потрапили в складні життєві обставини, побудована таким чином, що в більшості випадків дитина отримує допомогу та захист від уповноважених органів лише тоді, коли вже зазнала недогляду, жорстокого поводження, або потерпає від різних форм насилля. Відсутність дієвих механізмів соціальної підтримки вразливих сімей з дітьми на ранніх етапах сімейної кризи призводить до деградації батьківсько-дитячих відносин, влаштування дітей з таких сімей на виховання до інтернатних закладів, збільшення кількості випадків позбавлення батьків прав.

Українське законодавство в разі небезпеки дитини дозволяє тимчасово вилучати її від батьків, проте передбачені фінансові механізми дозволяють утримувати таких дітей лише за умови розміщення в інтернатних установах або закладах соціально-правового захисту. В прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу можуть бути влаштовані діти, яким вже визначено статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Однак вилучені із сімей діти потребують негайного влаштування та сімейного догляду. Це певною мірою й спонукає органи опіки та піклування до якнайшвидшого вилучення дітей із сімей і надання їм відповідного статусу (згідно з вимогами законодавства його встановлення має бути завершеним протягом 2-х місяців, хоча на практиці ця процедура може тягнутись роками). Оскільки сім'ї родичів не завжди розв'язують цю проблему, значна кількість дітей опиняється в умовах, що аж ніяк не замінюють сімейне середовище й є абсолютно непристосованими для тривалого перебування, а тим більше – розвитку дитини.

У чому ж причина розходження потреб дітей і можливостей установ, на які державою покладена відповідальність за їх влаштування? Відповідь проста: чинне законодавство та підзаконні нормативні документи здебільшого не передбачають гнучкого й адекватного реагування на різні життєві ситуації та недостатньо орієнтовані на підтримку дитини саме в біологічній сім'ї – в результаті остаточно руйнуються

сім'ї, які при своєчасній кваліфікованій підтримці професіоналів могли б поновити та зберегти свої функції; зазнають негативних впливів психіка та розвиток дітей [12, с. 83–91].

Фостерна сім'я (приймна сім'я) – це форма тимчасового влаштування в сім'ю дітей, які опинилися в складній життєвій ситуації, з метою реабілітації, зміни ситуації в кровній сім'ї, а при неможливості – передачі на усиновлення. Метою даної форми є реалізація пріоритетного права дитини жити і виховуватися в родині, проголошена в Конвенції ООН про права дитини. Фостерна сім'я – альтернативна форма влаштування дитини, що застосовується у випадках, коли через об'єктивні причини неможливе застосування таких пріоритетних форм влаштування дітей, як усиновлення чи опіка. У фостерну сім'ю дитина передається на підставі цивільно-правового договору, в деяких країнах додатково укладається і трудовий договір між фостерним вихователем і службою з влаштування дітей [8].

З проаналізованої теми можна зробити наступні висновки, і сказати, що приймна сім'я здатна забезпечити комплексність виховного впливу на формування особистості дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. У таких інституціях діти набувають навиків та умінь міжособистісних стосунків, засвоюють позитивні зразки поведінки дорослих, розвивають прагнення до самовдосконалення. Тому розвиток альтернативних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є пріоритетним напрямом реформування державної системи опіки в Україні.

В Україні проводиться цілеспрямована робота зі створення форми державної опіки – інституту прийомної сім'ї, що дає можливість дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, рости та виховуватися в сім'ї. Приймна сім'я утворюється для того, щоб забезпечити право дитини, яка втратила батьківське піклування, на зростання і розвиток у сімейному оточенні. Під час перебування дитини у прийомній сім'ї держава не тільки фінансує, а й контролює утримання і виховання дитини, надає допомогу у її розвитку, соціалізації, організовує соціальний супровід сім'ї та дитини. Приймна сім'я в Україні має бути однією з поширених форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте офіційно визнано, що неповнота та неузгодженість норм законодавчих актів ускладнює її застосування, гальмує розвиток прийомної сім'ї.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 6. – ст.147.
3. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 30. – ст. 142.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26.04.2002 р. (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF>.
5. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
6. Антокольський М. В. Сімейне право: підруч. [Вид. 2-е, перероб. і доп.]. – М. : МАУП., 2002. – 336 с.
7. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Г. М. Бевз ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – Київ, 2002. – 21 с.
8. Дніпропетровщина вивчить британський досвід реформування інтернатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmti.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245197405.
9. Дружиніна Т. І. Деякі проблеми прийомної сім'ї як форми сімейного виховання дітей, які залишилися без піклування батьків / Т. І. Дружиніна // Захист прав дитини в сучасній Росії (мат. наук.-практ. конф.). – М., 2004. – С. 158–159.
10. Ілляшенко Ю. Ю. Становлення та функціонування інституту прийомної сім'ї в Україні наприкінці 90-х років XX ст. / Ю. Ю. Ілляшенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-8.pdf>.
11. Історія розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської турботи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.childfund.org.ua/for-specialists/view/168/4>.

12. Кияниця З. П. Сімейний патронат: перші кроки впровадження в Україні / З. П. Кияниця // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2011. – № 1 (2). – С. 83–91.
13. Міхєєва Л. Ю. Інститут опіки та піклування в сучасних умовах / Л. Ю. Міхєєва // Держава і право. – 2003. – № 5. – С. 53–59.
14. Мироненко В. П. Місце прийомної сім'ї у системі форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / В. П. Мироненко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 60. – С. 219–224.
15. Соляник М. Г. Прийомна сім'я як одна з форм виховання дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування / М. Г. Соляник // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 7. – С. 74–77. – («Сер. Соціологія. Соц. робота. Соц. педагогіка»).
16. Соціальна педагогіка: підручн. / за ред. проф. Капської А. Й. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – С. 293–310.
17. Статистика влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї в 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sirotstvy.net/press_centre/news/2269.html?pg=4.
18. Фетісова О. В. Договір як підстава виникнення прийомної сім'ї / О. В. Фетісова // Захист прав дитини в сучасній Росії (матер. наук.-практ. конф.). – М., 2004. – С. 164.
19. Харченко Ю. П. Особливості функціонування сімейних форм виховання в Україні / Ю. П. Харченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=81>.
20. Цивільне право: підручн. Т. 3 / под ред. А. П. Сергєєва, Ю. К. Толстого. – М., 2001. – 780 с.
21. Чашкова С. Ю. Проблеми правового регулювання відносин у прийомній сім'ї / С. Ю. Чашкова // Захист прав дитини в сучасній Росії (матер. наук.-практ. конф.). – М., 2004. – С. 146, 147, 155.
22. Шишко О. Прийомна сім'я як спосіб вирішення проблеми соціального сирітства / О. Шишко // Психологія особистості. – 2010. – № 1. – С. 210–218.
23. Шукуров Р. А. Прийомна сім'я з сімейного права Росії... дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Белгород, 2004. – С. 7.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2017.

Тетяна Длугопольська,
викладач кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
юридичного факультету Тернопільського
національного економічного університету

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯН

Визначено поняття, проаналізовано особливості та зміст соціальних прав людини, їх роль та зв'язок у забезпеченні соціальної безпеки. Проведено теоретичний аналіз забезпечення соціальної безпеки та визначено фактори, які впливають на її стан.

Ключові слова: соціальні права, соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальна безпека.

Dlugopolska T.

Social rights in a context of ensuring social security of citizens

Rассмотрено понятие, анализируются особенности и сущность социальных прав человека, их роль связь в обеспечении социальной безопасности. Проведен теоретический анализ обеспечения социальной безопасности и определены факторы, влияющие на ее состояние.

Ключевые слова: социальные права, социальная защита, социальное обеспечение, социальная безопасность.

Dluhopolska T.

Social rights in a context of social security guarantee OF citizens

The article deals with the phenomenon of human social rights. The peculiarities and meaning of social rights are analyzed, the role of them is discussed in social security guarantee. The theoretical analysis of social security guarantee is made, also main factors of social security state are formalized.

Keywords: social rights, social protection, social guarantee, social security.

Постановка проблеми. В умовах глобальних кризових явище, зростання безробіття та бідності, проблема забезпечення реалізації гарантованих Конституцією України та законами України соціальних прав стає критичною для значної частини населення нашої держави. Повільність та непослідовність соціальних реформ, непривабливість національних реалій значною мірою гальмують процес формування нової системи соціальних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи проблему національної безпеки, вчені приділяють багато уваги економічній, екологічній, інформаційній складовій цього поняття, проте нечасто можна зустріти праці, присвячені розгляду питань соціальної безпеки та факторів, що її забезпечують. Важливі теоретико-методологічні та практичні проблеми забезпечення соціальної безпеки розкриті в працях таких вчених, як: О. Давидюк, О. Мельник, В. Скуратівський, О. Новікова, О. Волощук, П. Шевчук, В. Паламарчук, О. Хомра та ін.

Невирішені раніше проблеми. Загострення соціальних проблем у зв'язку з фінансово-політичною кризою зумовили актуальність пошуку оптимальної системи державних засобів забезпечення соціальних прав людини і громадянина в Україні.

Мета. Встановити зв'язок і визначити роль соціальних прав у забезпеченні соціальної безпеки громадян України.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України, наша держава є соціальною і правовою, в якій найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Зміст і спрямованість діяльності держави в соціальній сфері визначають права і свободи людини та їх гарантії [1].

Соціальна безпека особи, держави і суспільства у сучасних умовах набуває пріоритетності у питанні забезпечення національної безпеки. Під її впливом усі сфери життя у тому числі основна – економічна – набувають нових якостей: гнучкості, динамічності, стійкості, але одночасно зростає й потенційна залежність суспільних процесів від соціальної безпеки та соціальної сфери. Об'єктом соціальної безпеки в загальному вигляді є особистість, її життєво важливі права і свободи в соціальній сфері [2]. Важливість

та пріоритетність саме соціальних прав та свобод в системі основних прав та свобод людини зумовлена тим, що усі інші права та свободи (особисті, політичні, культурні, економічні та екологічні) набувають для особи сенсу та ціннісного значення лише за умови, коли вона має достатні засоби та ресурси для свого фізичного існування. При неможливості особою забезпечити елементарні умови свого існування, коли якість її харчування не забезпечує простого відтворення фізичних сил, коли вона не має будь-якого житла та одягу, тоді усі інші права просто втрачають своє значення [3]. Отже, значну питому вагу у системі основних конституційних прав і свобод людини і громадянина займають соціальні права і свободи, які дозволяють громадянам реалізовувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері. Ця поведінка або діяльність, насамперед, пов'язана з можливістю людини працювати та відпочивати, захищати свої соціально-економічні права, отримувати соціальний захист, мати право на достатній життєвий рівень, отримувати належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною тощо. Реалізація соціальних прав і свобод сприяє формуванню соціальної держави, стабілізує суспільне життя. Водночас соціальні права і свободи залишаються найменш гарантованою групою конституційних прав і свобод, що значною мірою впливає на стан соціальної безпеки людини.

Попри цілий ряд спільних ознак з іншими правами людини, соціальні права мають свою специфіку. Як вказує В. Шаповал, закріплення в чинних конституціях соціальних прав людини супроводжуються цілим рядом нормативних приписів, які покладають на державу обов'язок щодо здійснення певної позитивної діяльності, спрямованої на реалізацію того або іншого соціального права [4, с.16]. Ключовою відмінністю соціальних прав людини є те, що вони можуть реалізовуватись за наявності декількох умов. По-перше, соціальні права людини – це, насамперед, права, які виникають в результаті взаємодії людини і держави, коли вони спільно діють з метою досягнення певних соціальних стандартів. Тому ці права передбачають не стільки обов'язок держави утримуватись від тих чи інших дій, а навпаки – її обов'язок створювати належні умови для соціального розвитку людини, її соціального захисту і соціальної безпеки. По-друге, соціальні права та ступінь їх забезпечення тісно пов'язані з рівнем економічного розвитку держави, а також з її об'єктивною спроможністю здійснювати соціальну допомогу людині у всіх випадках, коли вона цього потребує. Якщо ми звернемося до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. [5], то в ньому чітко зазначається, що державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень, і до них включаються: мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неоподатковуваний мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат. При цьому, надання державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок бюджетів усіх рівнів, коштів підприємств, установ і організацій та соціальних фондів на засадах адресності та цільового використання. Фактично це означає, що всі державні соціальні гарантії та їх забезпечення чітко пов'язані з економічним станом країни, можливостями використання достатніх бюджетних коштів в соціальних цілях. Адже якщо держава не в змозі здійснювати фінансове забезпечення надання державних соціальних гарантій, то і самі ці гарантії втрачають свій реальний зміст, стаючи не більш, як формально-юридичними приписами, які не можуть бути реалізовані на практиці. Теж саме може бути продемонстровано на прикладі інституту соціальних послуг. Відповідно до чинного Закону України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р., соціальні послуги – це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [6]. Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування. Матеріальна допомога надається особам, що знаходяться у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації. Соціальне обслуговування включає в себе: соціально-побутові послуги, психологічні послуги, соціально-педагогічні послуги, соціально-медичні послуги, соціально-економічні, юридичні послуги, послуги з працевлаштування, послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями, інформаційні послуги. Водночас, відповідно до норм ст. 14 вищезазначеного закону, фінансування соціальних послуг здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів,

спеціальних фондів, коштів підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, коштів благодійної допомоги, коштів одержувачів соціальних послуг та інших джерел, передбачених законодавством, а фінансування територіальних програм розвитку соціальних послуг здійснюється за рахунок виділених місцевому бюджету цільових субвенцій чи шляхом кооперування коштів місцевих бюджетів на реалізацію спільних проектів. Тобто якість, повнота та обсяги соціальних послуг, що надаються громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах, безпосередньо пов'язані з економічним станом держави, її здатністю планувати та приймати такі державні бюджети, які б враховували потребу в матеріально-фінансовому забезпеченні програм з надання соціальних послуг, а також в забезпеченні тих суб'єктів, на які покладається обов'язок надавати передбачені законом соціальні послуги населенню. По-третє, соціальні права людини для своєї реалізації вимагають наявності комплексного і розгалуженого законодавства, яке б чітко регламентувало всі процедури, які пов'язані із наданням соціальної допомоги, здійсненню соціального захисту і соціального забезпечення [7]. Отже, соціальні права і свободи – це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя. Вони полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпоряджанні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у цій сфері.

Реалізація соціальних прав спричинила появу низки спеціальних термінів і понять, таких, як: «соціальні потреби», «соціальні гарантії», «соціальна сфера», «соціальна політика», «соціальна функція держави», «відносини у соціальній сфері», «соціальні послуги», «соціальна безпека» тощо. Таке спеціальне розуміння «соціальності» набуло значного поширення як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі та законодавчих актах у зв'язку з появою категорії «держави загального добробуту» або соціальної держави [8].

Об'єктивний діагноз соціального стану українського суспільства свідчить про те, що основні соціальні ризики – бідність, майнова диференціація населення, відчуженість значної кількості громадян від суспільного життя, звуження їх доступу до освіти, медицини і культури – досягли масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці нашої держави [9].

Сьогодні серед основних внутрішніх соціальних небезпек виділяють: неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; кризу системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності. Отже, загрози соціальної безпеки – це явища і процеси, внаслідок виникнення і розвитку яких відбуваються різні якісні зміни в способі життя, ущемляються життєво важливі соціальні права та інтереси особи [2]. Тому держава має сприяти в реалізації соціальних прав, що в свою чергу буде підвищувати рівень соціальної безпеки особи і суспільства загалом.

З огляду на те, що мета системи забезпечення соціальної безпеки полягає у підтриманні нормального функціонування соціальної сфери, виявленні загроз та вжиття адекватних заходів щодо їх відвернення та нейтралізації, захисті соціальних інтересів особи, суспільства, держави, визначено, що система забезпечення соціальної безпеки має відповідати таким основним вимогам: функціонування в межах, визначених законом; забезпечення надійного захисту національних інтересів в соціальній сфері; прогнозування та своєчасне відвернення загроз соціальній безпеці; ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах; наявність чіткої структури і функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової влади; відкритість і гласність у необхідних межах щодо діяльності відповідних органів, що входять в зазначену систему.

Одним із соціальних прав, які гарантує і має забезпечувати держава, є право на соціальний захист. Хоча багато людей не сприймають термін «соціальний захист» щодо населення загалом, вважаючи, що він стосується лише незахищених верств населення, але дедалі частіше соціальний захист передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини.

Право на соціальний захист – центральне соціальне конституційне право. Відповідно до ст. 46 Конституції України, воно включає в себе право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії та інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом для існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового

мінімуму, встановленого законом [1]. Отже, йдеться про надання матеріального забезпечення у випадку настання так званих «соціальних ризиків», – подій, за яких особа через незалежні від неї обставини втрачає засоби до існування. У радянському законодавстві право людини, що мало такий же зміст, визначалось як право людини на соціальне забезпечення. Що стосується міжнародно-правових актів, то необхідно зробити деякі пояснення, пов'язані з перекладом «The right to social security». Термін «security» у перекладі з англійської застосовується у кількох значеннях: 1) безпека, надійність; 2) впевненість; 3) охорона, захист; 4) забезпечення, гарантія; застава та ін. Полісемічність терміну «security» дозволяє різним авторам називати це право правом на соціальне забезпечення, правом на соціальний захист, правом на соціальну безпеку [8].

Одним з основних факторів соціальної безпеки як складової національної безпеки, є також і охорона здоров'я, яка визнається пріоритетним напрямком державної політики. Визначаючи право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, у ч. 1 ст. 49 Конституції України відтворено відповідні загальнолюдські засади, закріплені у ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). Складовими права громадян України на охорону здоров'я національне законодавство передбачає: життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я; безпечно для життя і здоров'я довкілля; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, населення, включаючи існуючі та можливі фактори ризику їх ступінь; правовий захист від незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я; відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди тощо. Такими ж правами користуються в Україні іноземні громадяни та особи без громадянства, які постійно проживають на її території, якщо інше не передбачено міжнародними договорами чи законодавством України [10]. Закріпивши у ст. 49 право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, Конституція України визначила, що охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, включаючи приватні, створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена [1].

З точки зору цивілізованого суспільства основними показниками, які визначають діяльність системи охорони здоров'я, є доступність та якість медичної допомоги, і вимоги до цих основних показників постійно висувають громадяни більшості розвинутих країн. Амстердамська декларація Європейського бюро ВООЗ у сфері прав пацієнтів визначили доступність і якість медичних послуг як основні соціальні права громадян, які мають максимально реалізовувати європейські держави у своїх системах охорони здоров'я. Крім політичного і соціального підґрунтя цих вимог, реалізація державою права громадян на доступність і якість системи охорони здоров'я визначає також рівень цивілізованості самої держави. Для України забезпечення доступності медичної допомоги може стати одним із важливих критеріїв, від яких залежить її вступ до ЄС [11].

Сьогодні в нашому суспільстві чи не найголовнішим для кожної людини є питання наявності житла, оскільки без нього неможливе ні сімейне життя, ні продуктивна праця, ні навчальна чи творча діяльність, тобто житлові права є одними з найголовніших для сучасної людини. Розуміючи це, наша держава прагне створити ефективні механізми захисту цих прав. Отже, до системи соціальних прав Конституція України відносить також право на житло (ст. 47). Гарантіями здійснення цього права є обов'язок створення державою умов, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду [1]. Державне сприяння у реалізації права на житло полягає в створенні умов для надання кредитів з метою будівництва чи придбання житла, наданні одноразової цільової допомоги для такого будівництва. Органи місцевого самоврядування повинні надавати громадянам, які перебувають на квартирному обліку відповідно до законодавства, можливість будувати житло шляхом виділення для цього земельних ділянок. Підприємства, установи та організації усіх форм власності у прийнятних для них формах, що не суперечать законодавству, можуть будувати чи придбавати житло для громадян, які перебувають з ними у трудових або інших відносинах. Крім цього, підприємства, установи та організації усіх форм власності можуть надавати у найм громадянам, які перебувають з ними у трудових або інших відносинах, житло із житлового фонду спеціального

призначення, що перебуває у їх власності, на прийнятних для сторін умовах, що не суперечить законодавству. Отже, держава не зобов'язана дарувати житло кожному громадянину, вона лише забезпечує надання додаткових гарантій щодо реалізації громадянами права на житло.

З правом на житло тісно пов'язане право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, що закріплено у ст. 48 Основного Закону нашої держави. Ця стаття – яскравий приклад впровадження в національну правову систему міжнародних правових стандартів щодо прав особи, оскільки Загальна декларація прав людини 1948 р. передбачає право кожної людини на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї [12], а ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права встановлює, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визначають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло та неухильне поліпшення умов життя [13].

Право на достатній життєвий рівень не означає, що Українська держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожному громадянину і його сім'ї достатнє харчування, одяг і житло. Ст. 48 Конституції України не встановлює також те, що держава гарантує достатній життєвий рівень. Тим більше, що розуміння «достатній життєвий рівень» не є усталеним, оскільки він змінюється залежно від соціально-економічних та інших чинників. Завдання держави, яка проголосила себе соціальною, полягає в тому, щоб створити належні умови для людини, аби вона могла своєю працею забезпечити гідну матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї.

Право кожного на достатній життєвий рівень належить до прав другого покоління, тобто до основних соціальних прав. Сама природа цього права безпосередньо пов'язує його реалізацію з виконанням Українською державою відповідних зобов'язань у галузі соціальної політики. Соціальні права мають специфічні особливості, що робить їх досить залежними від сталої економічної політики держави. Особливостями соціальних прав загалом, порівняно з особистими і політичними правами, є менша їхня універсальність, тобто поширеність цих прав на відповідні категорії населення, допущення не досить чітких формулювань базових конституційних положень типу «гідне життя», «достатній життєвий рівень» та ін. Реалізація соціальних прав громадян безпосередньо залежить від стану економіки і ресурсів суспільства. Ступінь захищеності цих прав залежить не стільки від наявності досконалого правового механізму їх реалізації, а насамперед від відповідності цієї категорії прав економічному потенціалу суспільства. Це стосується і права кожного на достатній життєвий рівень. Тому встановлення навіть на конституційному рівні певних соціальних прав ще не означає належного їх гарантування з боку держави. Право не може бути вище економічних можливостей суспільства.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права встановлюється обов'язок держав, що підписали Пакт, забезпечувати повну реалізацію відповідних прав поступово і в межах наявних ресурсів. Якщо положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права підлягають застосуванню невідкладно, то Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права зобов'язує державу «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами» [13]. Тим самим підкреслюється залежність цього виду прав від достатку держави, від її здатності до стабільного економічного розвитку. Для забезпечення соціальних прав з боку державної влади недостатньо тільки утримання від порушення прав цього виду – необхідне проведення заходів позитивного характеру для їх матеріального і процесуального забезпечення.

У соціальних правах, в тому числі і в праві кожного на достатній життєвий рівень, розкривається важливий аспект соціальної, правової держави. Вона не може і не повинна роздавати всім громадянам матеріальні блага, але держава зобов'язана забезпечувати їм можливість захищати своє право на гідне життя. Якщо держава не зробить цього, то суспільство функціонуватиме в умовах гострих соціальних конфліктів, що призведе до погіршення рівня соціальної безпеки людини. Встановлене в ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень є своєрідним стандартом, до якого у своїй політиці має прагнути держава. В систему соціальних прав людини загалом включені положення, які характеризуються як довгострокові ідеали і перспективні цілі. Насамперед це стосується і вищезгаданого права. Але це не означає, що держава може стояти осторонь забезпечення права кожного на достатній життєвий рівень. Це входило б у суперечність із положенням, що Україна є соціальною і правовою державою. Тому держава впливає на цей процес через створення умов для забезпечення права громадян на працю, житло, соціальний захист. На забезпечення достатнього життєвого рівня кожного в Україні спрямовані загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони довкілля, які розробляє і здій-

снює Кабінет Міністрів України і затверджує парламент України. Діяльність багатьох органів державної влади спеціальної компетенції спрямована на реалізацію цього права людини і громадянина. Але всі ці заходи далекі від реального забезпечення права громадян України на достатній життєвий рівень.

Висновки. Соціальна безпека – це стан захищеності індивіда, сім'ї, соціальної групи від загроз, порушень їх життєво важливих інтересів, прав і свобод. Стан соціальної безпеки у суспільстві знаходиться в прямій залежності від рівня життя населення та соціальної політики держави. Чим ефективніша соціальна політика держави, тим вищий рівень соціальної безпеки кожної суспільної одиниці. Соціальна політика регулює відносини між суспільством і особою, суспільними групами, суспільними інститутами тощо. Основою такого регулювання може бути система соціальних гарантій, які забезпечують реалізацію передбачених Конституцією України соціальних прав громадян. Стан реалізації законодавчо закріплених економічних, правових, соціальних гарантій, що забезпечують кожному члену суспільства дотримання найважливіших соціальних прав, на наш погляд слід визначати як соціальну захищеність.

Список використаної літератури

1. Конституція України // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1996. – №30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Сиченко О. О. Соціальна безпека в системі національної безпеки держави / О. О. Сиченко // *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. – 2012. – Т. 186. – Вип. 174. – С. 34–38. – (Сер.: «Державне управління»).
3. Мацюкін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень / В. В. Мацюкін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. / В. В. Мацюкін. – Харків, 2008.
4. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави / В. Шаповал // *Право України*. – 2004. – № 5. – С. 16.
5. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10.2000 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
6. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. – № 45. – Ст. 358.
7. Краковська А. Є. Соціальні права людини і громадянина як визначальна детермінанта еволюції соціальної функції держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stattionline.org.ua/pravo/65/9929-socialni-prava-lyudini-i-gromadyanina-yak-viznachalna-determinanta-evolyuci%D1%97-socialno%D1%97-funkci%D1%97-derzhavi.html>.
8. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/173/5548.html>.
9. Давидюк О. О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників / О. О. Давидюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=12:2010-06-10-20-35-51&catid=16:2010-06-10-20-23-45&Itemid=23.
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1993. – № 4. Ст. 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
11. Право на охорону здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.helsinki.org.ua/index.php?id=1152704590>.
12. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2017.

Віталій Микитин,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри цивільного права
і процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ІНСТИТУТ УСИНОВЛЕННЯ ЯК ПРІОРИТЕТНА ФОРМА ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Проаналізовано деякі аспекти одного з найважливіших інститутів сімейного права – усиновлення. Досліджено усиновлення як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка найбільш сприяє виконанню завдань сімейного законодавства щодо забезпечення кожної дитини сімейним вихованням.

Ключові слова: усиновлення, усиновлювач, усиновлений, принципи усиновлення, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, таємниця усиновлення.

Микитин В.

Институт усыновления как приоритетная форма устройства детей-сирот и детей лишенных родительской опеки

Проанализированы некоторые аспекты одного из важнейших институтов семейного права – усыновления. Исследовано усыновление как форму устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, которая наиболее способствует решению задач семейного законодательства об обеспечении каждого ребенка семейным воспитанием.

Ключевые слова: усыновление, усыновитель, усыновленный, принципы усыновления, устройство детей, лишенных родительской опеки, тайна усыновления.

Мукутун V.

Institute for adoption as a priority form of placement of children-orphan and children deprived of parental care

The article is devoted to some aspects of one of the most important institutions of family law - adoptions. Investigational adoption as form of arranging of children-orphan and children, deprived paternal anxiety, which is most instrumental in implementation of tasks of domestic legislation in relation to providing of every child domestic education.

Keywords: adoption, adopted, principles of adoption, the device of children deprived of parental care, the secrecy of adoption.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Діти залишаються однією з найбільш незахищених верств населення. Інститут усиновлення як пріоритетна форма сімейного виховання дітей, які залишились без турботи батьків, відомий усім правовим системам. Визначальною ідеєю інституту усиновлення є турбота про дітей, які втратили батьків або з тих чи інших причин позбавлені батьківського піклування, створення для них середовища, яке є характерним для сім'ї. Усиновлення небезпідставно називають найкращою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в результаті якої вони вибувають із системи державної опіки та піклування, позбуваючись статусу дитини-сироти чи такої, що позбавлена батьківського піклування і отримують сім'ю, стають її рівноправними членами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Науково-теоретичне підґрунтя статті склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених радянського та сучасного періодів у галузях сімейного, адміністративного, цивільного, конституційного права, державного управління. На сьогодні день видатними науковцями сімейного права незалежної України є З. В. Ромовська, Ю. С. Червоний, О. В. Калітенко, Г. С. Волосатий, М. А. Логвинова, В. С. Яковенко та ін. Більшість науковців досліджували розвиток сімейного права взагалі, тому безпосередньо інститут усиновлення є малодослідженим в літературі. Але незважаючи на значний науковий інтерес до зазначеного кола питань, комплексного всебічного дослідження основних питань щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не проводилося.

Формування цілей статті. Мета даної статті полягає у дослідженні деяких аспектів одного із найважливіших інститутів сімейного права – усиновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Усиновлення – один з найдревніших інститутів сімейного права, існуючий тисячоліттями у законодавстві більшості країн світу. У незалежній Україні усиновлення виступає пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Головна ідея інституту усиновлення полягає у турботі про дітей, які позбулися батьків або з інших причин позбавлені батьківського піклування, яке є характерним для сім'ї. При цьому, сутність усиновлення відповідає й інтересам усиновителів, оскільки надає можливість особам, які не мають дітей, задовольнити природні почуття батьківської любові, потребу у батьківстві та материнстві, а отже усиновлення здійснюється на добровільних засадах, коли кандидати в усиновителів виявили бажання виховувати дітей, які усиновлюються, та виявляти про них турботу. Основним принципом, який слідує із законодавства України у своїх вимогах до усиновителя, – це здатність здійснювати належне виховання та утримання дитини.

В українському законодавстві врегульовано чіткий порядок та пріоритетність влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю на виховання. Але слід визнати, що в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який містив би системний поняттєвий апарат законодавчого регулювання форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У Сімейному Кодексі України немає окремої статті, яка безпосередньо визначала б перелік форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У Сімейному Кодексі, а саме у розділі IV «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» врегульовано наступні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка та піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат. При цьому, у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [1] до форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віднесено: усиновлення, встановлення опіки та піклування, передачу до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Сім'я є найголовнішим та найкращим осередком для благополучного розвитку дитини, Сімейний кодекс як нормативно-правовий акт, який виступає регулятором сімейно-правових відносин, містить норми, які закріплюють права, свободи дітей. Конституція України гарантує дітям усі права, необхідні для їхнього розвитку і життя [2]. Ст. 52 Конституції України покладає на державу вирішення питань щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Сімейний Кодекс України називає усиновлення однією з форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, поряд з опікою та піклуванням, а також патронатом. За допомогою усиновлення усуваються обставини, несприятливі для формування особистості дитини, і створюються умови, найближчі до тих, що складаються у сім'ї.

Одним з основних національних нормативно-правових актів, що закріплюють принципи захисту прав і свобод дитини, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є Закон України «Про охорону дитинства» [3]. Цей закон складається з восьми розділів та визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері. У цьому Законі визначаються основоположні права та свободи дитини; права, обов'язки та відповідальність батьків щодо виховання та розвитку дітей; звертається увага на те, яким чином надається державна допомога сім'ям з дітьми. Вагомим здобутком цього Закону є включення до його змісту розділу, який присвячений проблемам утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та безпритульних дітей. Зокрема, зазначається, що усиновлення (удочеріння) – оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки. Окрема увага приділяється соціальному захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [4, с. 6].

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, повинні бути передані на усиновлення або влаштовані на виховання в сім'ї громадян (під опіку чи піклування, в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу), у будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки-інтернати на повне державне утримання. Таким дітям створюються необхідні умови для всебічного і гармонійного розвитку, підготовки до самостійного життя та праці. При цьому, посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, поліцейські, працівники відповідних структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, житлово-експлуатаційних організацій, навчальних закладів, громадяни та інші

особи, яким стало відомо про факт залишення дитини без опіки (піклування) батьків, зобов'язані негайно повідомити про це органи опіки та піклування за місцем знаходження дитини.

Основоположним нормативно-правовим актом у процесі здійснення усиновлення виступає Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» № 905 від 08.10.2008 р. Цим Порядком встановлено облік дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, та порядок передачі дітей на усиновлення. Відповідно до вимог нормативно-правових актів України, які регламентують питання усиновлення, діяльність з усиновлення провадиться уповноваженими державою органами та посадовими особами. При цьому, забороняється будь-яка діяльність з усиновлення з метою отримання прибутків. Окремо визначаються права та обов'язки кандидатів в усиновлювачі та усиновлювачів, а також здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей [5].

Зважаючи на те, що завданням законодавства про охорону дитинства є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення належного фізичного, інтелектуального, культурного розвитку, створення соціально-економічних і правових інститутів, діяльність яких направлена на захист прав та інтересів неповнолітніх, а особливо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Кабінет Міністрів України постановою від 17 жовтня 2007 р. затвердив Державну цільову соціальну програму реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [6]. Таким чином, уся сукупність нормативно-правових актів, які є складовою державної політики в сфері охорони дитинства, визначає основні її засади та принципи функціонування.

Основними кандидатами щодо усиновлювачів є подружжя, оскільки вважається, що інтересам дитини в своїй більшості відповідає виховання в сім'ї. При цьому, слід наголосити, що законодавство забороняє особам, що не перебувають між собою в шлюбі, усиновити одну і ту саму дитину. Між тим, за умови, що чоловік і жінка проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Слід визнати, що фактичне подружжя в соціологічному сенсі складає сім'ю і може забезпечити дитині таке саме виховання, як і особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, не можна забувати, що такий союз може розпастися в будь-яку мить, що може нанести дитині ще одну травму. Саме тому при вирішенні цього питання суд повинен з'ясувати всі обставини справи, вирішивши, насамперед, головне питання: наскільки таке усиновлення буде відповідати інтересам дитини.

Законодавством України передбачено до кандидатів усиновлювачів певні вимоги, що передбачено у ст. 211 СК. Так, по-перше, ними можуть бути тільки повнолітні дієздатні особи. При цьому, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Цей підхід зумовлюється прагненням урівняти сім'ю, в якій буде виховуватися усиновлений, з біологічною сім'єю. Хоча слід визнати, що таким чином складається ситуація щодо штучного звуження кола осіб, які можуть бути усиновлювачами. А тому можливим та доцільним було б надати право суду скорочувати різницю у віці, при цьому обов'язково враховувати інтереси дитини.

Облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться системою державних органів: відділами та управліннями районних, районної у м. Києві державної адміністрації, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування, службами у справах неповнолітніх обласних, Київської міської державної адміністрації, а також Державним департаментом з усиновлення та захисту прав дитини. Облік іноземців та осіб без громадянства, які бажають усиновити дітей, ведеться виключно урядовим органом державного управління з усиновлення та захисту прав дитини – Державним департаментом з усиновлення та захисту прав дитини у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

До системи органів державної влади у сфері національного усиновлення належать:

- центральні органи виконавчої влади: Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту України, Державна служба з усиновлення та захисту прав дитини;
- місцеві органи виконавчої влади: служби у справах дітей обласної, Київської міської державної адміністрації, служби у справах дітей районної, районної у місті Києві державної адміністрації, виконавчі органи районної, районної у місті ради [7, с. 124].

Діти, які можуть бути усиновленими, спеціально реєструються та оформляються на первинний, регіональний та централізований облік. Централізований облік здійснюється Державним департаментом з усиновлення та захисту прав дитини, основними завданнями якого є координація діяльності органів і служб у справах неповнолітніх, пов'язаної з усиновленням дітей, опікою, піклуванням, влаштуванням їх у

дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, запобігання дитячій бездоглядності і безпритульності, захист прав, свобод та інтересів дітей; формування банку даних про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також про кандидатів в усиновлювачі, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. База даних про дітей, що залишилися без батьківського піклування, формується згідно з інформацією, яка надходить від керівників закладів, у яких перебувають діти, позбавлені батьківського піклування, а також посадових осіб органів опіки та піклування, служб у справах неповнолітніх районної, районної у м. Києві держадміністрації, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад. У разі зміни правового статусу дитини, яка перебуває на централізованому обліку (поновлення батьківських прав, усиновлення тощо), служба у справах дітей за місцем перебування (проживання) дитини протягом семи робочих днів повідомляє про це службу у справах неповнолітніх, де дитина перебуває на первинному обліку.

Держава фінансово підтримує усиновителів. Допомога при усиновленні дитини надається у розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні першої дитини. У разі усиновлення двох і більше дітей допомога надається на кожну дитину. Допомога при народженні першої дитини надається у сумі, кратній 22 розмірам прожиткового мінімуму [8]. Розглядаючи соціальні виплати на інші форми сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, бачимо, що на кожну дитину, влаштовану під опіку, піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомну сім'ю виплачується допомога у розмірі двох прожиткових мінімумів до досягнення повноліття, а в разі навчання – до закінчення навчання. Зрозуміло, що пріоритетна форма сімейного виховання – усиновлення є найменш фінансово захищеною [9].

Юридичні факти, що входять до складу усиновлення, створюють можливість виникнення між усиновлювачем та усиновленим родинних (батьківських) правовідносин. Факт усиновлення породжує певні правові наслідки: 1) з моменту здійснення усиновлення, а ним вважається день набрання чинності рішенням суду, припиняються особисті та майнові права і обов'язки між біологічними батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими родичами за походженням, крім випадків, передбачених законодавством; 2) з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між усиновлювачем і усиновлюваною особою; 3) усиновлювачі набувають статусу матері, батька, а усиновлені статус сина, дочки. Усиновлювачу надаються ті ж права та покладаються обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, які є у біологічних батьків. У передбачених законом випадках дитина може зберігати права, які вона мала до усиновлення. Це стосується права на пенсію, допомогу та інших соціальних виплат [10, с. 35].

Відповідно до ч. 3-4 ст. 232 СК України, усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини. Усиновлення надає особі, яку усиновлено, права і накладає на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків. Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід підкреслити, що усиновлення тягне за собою такі ж юридичні наслідки, які настають внаслідок народження дитини, оскільки усиновлена дитина прирівнюється до рідної. Усиновлення створює цілу систему сімейно-правових відносин: між усиновлювачами і усиновленими виникають права та обов'язки, аналогічні тим, які існують між батьками і дітьми; усиновлена дитина до родичів усиновлювача набуває прав і обов'язків, які існують між кровними родичами; при народженні дітей в усиновленої дитини, між цими дітьми і усиновлювачем і його родичами, виникає правовий зв'язок, аналогічний правам і обов'язкам при кровноспорідненому зв'язку. Отже, здійснений акт усиновлення наділяє усиновлювачів правами та покладає на них обов'язки, визначені нормами сімейного законодавства, як і батьків дитини.

Безперечним є твердження, що усиновлення – це такий юридичний факт, який відноситься, безумовно, до юридичної дії, з якою пов'язується виникнення, зміна та припинення правовідносин, є дією, що здійснюється з метою досягнення конкретного правового результату. Таким чином, усиновлення є правомірним сімейно-правовим актом. Тому усиновлення є однією з підстав для виникнення сімейних прав та обов'язків.

Важливо, що усиновлення – це юридичний акт, внаслідок вчинення якого відносини між дитиною та її усиновлювачем встановлюються не на певний строк, а довічно. Це одна з ознак, що відрізняє інститут усиновлення від усіх інших форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Адже правовідносини, які виникають при усиновленні, мають безстроковий характер, на відміну від строкових правовідносин, які існують в інших формах влаштування таких дітей [11, с. 108].

Висновки. Основним завданням усиновлення є турбота про дітей, які залишилися без піклування батьків, створення для них сприятливих умов для життя і виховання в сім'ї, саме тому усиновлення дітей зараз розглядається як найкраща форма влаштування дітей, що залишилися без батьківського піклування, адже дитина внаслідок усиновлення в правовому відношенні повністю прирівнюється до рідних дітей і

вважає усиновлювачів своїми батьками. Закон змушує суворо дотримуватися процедури усиновлення і передбачає здійснення цього процесу на підставі заяви особи, яка бажає усиновити дитину і тільки за рішенням суду. Рішення про усиновлення має настільки важливе значення для дитини, усиновлювачів і батьків, що воно має прийматися у судовому порядку. Однією з найважливіших цілей усиновлення є охорона та забезпечення інтересів дітей, саме держава має здійснювати контроль за забезпеченням та виконанням цих інтересів.

Список використаної літератури

1. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.
2. Конституція України: офіц. текст: (прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. станом на 04 лютого 2011 р.). – К. : Мін-во юстиції України, 2006. – 124 с.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
4. Мироненко В. Забезпечення дотримання прав дітей в Україні нормами національного законодавства / В. Мироненко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8 – С. 6.
5. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України № 905 від 08 жовтня 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 79. – Ст. 126.
6. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Постанова Кабінету Міністрів України № 1242 від 17 жовтня 2007 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 80. – Ст. 101.
7. Губанова О. В. До питання системи органів, які проваджують діяльність у сфері усиновлення та здійснюють нагляд за належним утриманням усиновлених дітей в Україні / О. В. Губанова // Держава та регіони. – 2009. – № 1. – С. 124–132. – (Сер. «Право»).
8. Сімейний кодекс України: офіц. текст: за станом на 08 березня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
9. Гемерлінг І. І. Державна політика удосконалення нормативно-правової бази інституту усиновлення в Україні [Електронний ресурс] / І. І. Гемерлінг // Демократичне врядування. – 2012. – № 9. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_12.
10. Косенко Н. П. Поняття та значення усиновлення в національному законодавстві України [Електронний ресурс] / Н. П. Косенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 33–40. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknivs_2013_4_7.
11. Конончук Н. М. Усиновлення як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за сімейним законодавством України [Електронний ресурс] / Н. М. Конончук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 17. – С. 108–114. – (Сер. «Економіка і право»). Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_17_18.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2017.

Ольга Паславська,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ОСОБЛИВОСТІ СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Здійснено наукове дослідження особливостей правового регулювання спільної власності на землю, яка виникає між громадянами та юридичними особами, територіальними громадами та державою.

Ключові слова: спільна власність, правовий режим, земельна ділянка, власники землі.

Паславская О.

Особенности совместной собственности на землю по законодательству Украины

Проведено наукове дослідження особливостей правового регулювання спільної власності на землю громадян та юридичних осіб, територіальних органів держави.

Ключевые слова: совместная собственность, правовой режим, земельные наделы, собственники земли.

Paslavska O.

Specifics of joint ownership of land, according to Ukraine's laws

In the article was performed scientific research of specifics for legislative management for real estate joint ownership, which occurs between regular citizens and companies, governments and communities.

Keywords: joint property, legislative field, real estate, property owners (real estate owners).

Постановка проблеми. У реальному житті часто виникають ситуації, коли декілька осіб, а іноді й багато суб'єктів права об'єднують земельні ділянки в єдиний об'єкт права. Це утворює багатосуб'єктну належність земельної ділянки. Такі відносини власності прийнято називати правом спільної власності на землю.

Стан дослідження. Правовим аспектам інституту права власності на землю в Україні приділялася значна увага науковцями, серед яких вагомий внесок у науку з цих проблем здобули В. Л. Мунтян, В. І. Семчик, В. І. Андрейцев, О. О. Погрібний, П. Ф. Кулинич, А. П. Гетьман, В. К. Гуревський, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, В. З. Янчук, В. В. Янчук, М. В. Шульга, В. М. Єрмоленко, І. І. Каракаш, М. Я. Ващишин, А. В. Луняченко, В. В. Носік, В. П. Яніцький, В. І. Лебідь, Н. В. Ільків, А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко, О. А. Вівчаренко та ін. Особливо слід відзначити монографію В. В. Носіка «Право власності на землю Українського народу», в якій окремим підрозділом досліджується правове становище територіальних громад як суб'єктів права власності на землю комунальної власності [5, с. 188–223].

Водночас проблеми здійснення суб'єктивного права власності (в тому числі і на землю) вже тривалий час досліджуються також у науці цивільного права України. Це, зокрема, дослідження О. В. Дзери, Н. В. Безсмертної, В. М. Коссака та ін. [16, с. 193–194; 17; 14, с. 206–210]. Але, як слушно зауважує П. Кулинич, «...норми цивільного законодавства підлягають застосуванню до регулювання земельних відносин при відсутності у земельному законодавстві відповідних норм, які регулюють ці ж відносини. А у випадку виникнення колізій між нормами цивільного і земельного законодавства пріоритет у застосуванні мають останні» [11, с. 69].

Крім того, науково-теоретичну основу дослідження склали нормативно-правові акти, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі існування спільної власності на земельну ділянку в контексті визначення як «право двох або більше осіб на один об'єкт».

Постановка завдання. Враховуючи, що на законодавчому рівні у Земельному кодексі України передбачається передача земельних ділянок у спільну власність різним суб'єктам, набувають актуальності питання щодо визначення суб'єктного складу земельних правовідносин, що виникають у процесі набуття та реалізації права на землю фізичними і юридичними особами, а також територіальними громадами та державою. Саме тому важливим є з'ясування питання про те, хто може бути суб'єктами спільної власності на землю і, відповідно, який порядок набуття цього права, його реалізація та правовий режим цих ділянок.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи наукові джерела земельного, аграрного й інших галузей права, можна зробити висновок, що в Україні існує «вічна тема» – це тема правової природи власності на землю. Як слушно зазначає В. В. Носік, головна увага представників української правничої думки зосереджена на дослідженні правових питань власності на землю, що є цілком виправданим з огляду на виключне функціональне призначення права власності на землю у забезпеченні територіального верховенства держави, цілісності і недоторканності державної території, а також на особливе місце цього права в системі конституційних прав та свобод громадянина [12, с. 58].

Конституція України гарантує недоторканість права приватної власності на земельну ділянку. Вилучення земельної ділянки можливе лише у винятковому випадку – з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених Земельним кодексом України, та за умови попереднього і повного відшкодування її вартості.

Разом з тим, право приватної власності на землю не є абсолютним. У ч. 7 ст. 41 Конституції України встановлені обмеження щодо використання власності: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [1]. Очевидно, що найбільшою мірою такі обмеження стосуються приватних власників та орендарів земельних ділянок, які зараз є найпоширенішою категорією потенційних носіїв земельних прав.

В юридичній літературі приділяється велика увага з'ясуванню юридичної природи поняття «здійснення права власності на землю», іншими словами, – реалізація цього права. Зокрема, В. В. Носік стверджує, що зміст поняття «здійснювати» охоплює терміни «реалізовувати», «виконувати» і «набувати», оскільки вони означають завершену дію або ж процес [12, с. 255].

Тому вивчення наукових історико-правових джерел з питань розвитку права власності на землю в Україні набуває особливого значення саме для аналізу різних форм цієї власності, які закріплені у законодавстві.

Отже, підставами виникнення права спільної власності на земельну ділянку є добровільне об'єднання власниками належних їм земельних ділянок, придбання у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами, прийняття спадщини та за рішенням суду. Досить цікавою є думка науковців А. Мірошніченка і Р. Марусенка про те, що право спільної власності на земельну ділянку слід визначати як «право двох або більше осіб на один об'єкт», а не поділ об'єкта, тобто частку у праві, а не право на частку об'єкта. Саме тому, на думку авторів, некоректними є формулювання на зразок «право на 0,25 га без виділення в натурі», коли йдеться про $\frac{1}{4}$ частку у праві власності на 1 га (що досить часто можна зустріти у державних актах про право власності на землю) [3, с. 216].

Принагідно слід зазначити, що право спільної власності у майнових відносинах давно відомо цивільному законодавству і є досить розвинутим правовим інститутом (глава 26 ЦК України «Право спільної власності») [4]. У земельному ж законодавстві право спільної власності на землю є відносно новим явищем. Поза будь-яким сумнівом, Земельний кодекс перейняв багато положень цивільного законодавства щодо права спільної власності. Більш того, у Земельному кодексі певною мірою відтворені окремі правові норми, які раніше були виключені з Цивільного кодексу.

Однією з таких норм є спільна власність на земельну ділянку, що передбачено у ст. 86 Земельного кодексу України [2]. Зокрема, в цій статті визначено, що земельна ділянка може перебувати у спільній власності як з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (спільна часткова власність – ст. 87 ЗКУ) або без визначення часток учасників спільної власності (спільна сумісна власність – ст. 89 ЗКУ). Але перелік підстав виникнення спільної часткової власності на земельну ділянку фактично розширюється іншими нормами законодавства. Так, частиною 4 ст. 120 ЗКУ передбачено виникнення права спільної часткової власності на земельну ділянку також у випадку придбання кількома особами будівлі або споруди. Але на думку авторів Науково-практичного коментаря Земельного кодексу України А. Мірошніченка і Р. Марусенка, недоліками ст. 87 ЗКУ є відсутність вказівки на можливість виникнення права спільної часткової власності на земельну ділянку при приватизації земельних ділянок (наприклад, у випадку, якщо на земельній ділянці знаходиться будинок, що перебуває у власності кількох осіб). Це призводить до того, що з урахуванням положень п. «в» ч. 2 ст. 89 ЗКУ земельна ділянка надається співвласникам житлового будинку (навіть якщо будинок належить їм на праві спільної часткової власності) у спільну сумісну власність. На думку авторів, це істотно ускладнює використання земельної ділянки і особливо розпорядження часткою у праві власності на неї, яку спершу необхідно визначити [3, с. 217].

Як бачимо, норма цієї статті пов'язує спільну власність або з визначеністю, або з невизначеністю частки земельної ділянки. Отже, закон передбачає формування земельної ділянки з визначенням її як

об'єкта цивільних прав (ст. 79-1 Земельного кодексу України) [2]. Згідно з вимогами цієї статті, формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж і внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру.

Тому спільна часткова власність – найбільш оптимальна і практично прийнятна форма приватної власності на землю. Фізичні та юридичні особи як приватні власники своїх земельних ділянок можуть отримувати частину спільної земельної ділянки для відокремленого володіння і користування з метою досягнення найбільшої ефективності.

Таким чином, при формуванні земельної ділянки при спільній частковій власності кожному власнику визначається не лише конкретна частка даної земельної ділянки, але й права щодо неї. Так, згідно з ч. 2 даної статті, договір про спільну часткову власність на земельну ділянку укладається у письмовій формі та посвідчується нотаріально. Цей договір може слугувати доказовою базою у випадках виникнення спорів при здійсненні правомочностей власності на спільну ділянку та при їх передачі до судового розгляду.

Разом з тим, кожен учасник спільної часткової власності на землю відповідно до розміру своєї частки має також право на доходи від використання цієї ділянки, відповідає перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними зі спільною земельною ділянкою, і зобов'язаний сплачувати податки, збори та платежі пропорційно до своєї частки, а також витрати на її утримання та охорону. Так само вирішується питання стосовно відповідальності окремих учасників спільної власності перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними зі спільною земельною ділянкою, яка також застосовується пропорційно до часток кожного учасника у спільній власності на земельну ділянку.

Отже, у спільній частковій власності на земельну ділянку кожному учаснику заздалегідь відомі частки в її складі як єдиного об'єкта, а відповідно, і частки їх прав. Тому визначений розмір частки землі в об'єднаній земельній ділянці надає кожному учаснику спільної часткової власності право вимагати виділення належної йому частки зі складу спільної земельної ділянки як окремо, так і разом з іншими учасниками, які вимагають виділення. Якщо ж виділення частки зі спільної земельної ділянки в натурі неможливе, то учасник спільної власності має право вимагати відповідної компенсації за неї.

При продажі учасником належної йому частки у спільній частковій власності на земельну ділянку інші учасники мають переважне право купівлі частки відповідно до закону [ст. 87 ЗКУ].

Також не менш важливим для учасника спільної часткової власності на земельну ділянку є право на отримання в його володіння і користування частини спільної земельної ділянки, що відповідає розміру належної йому частки, тобто без її виділення в натурі зі складу загальної земельної ділянки. Як бачимо, заздалегідь відомий розмір частки земельної ділянки забезпечує його учаснику реалізацію й інших прав та обов'язків, що впливають зі спільної часткової власності на землю.

Що стосується права спільної сумісної власності, то тут частки у земельній ділянці як єдиному об'єкті, так і частки прав його учасників заздалегідь не визначені. Крім того, законом передбачено, що на праві спільної сумісної власності земельна ділянка може належати тільки громадянам. Тут не лише об'єднуються земельні ділянки, а й відбувається злиття прав усіх її учасників. Тому в даному випадку земельна ділянка формується як цілісний об'єкт, внаслідок чого відбувається юридичне поєднання прав на неї, в результаті чого виникає право спільної земельної власності.

Розглядаючи питання спільної сумісної власності, напрошується висновок про те, що спільну сумісну власність на землю можна розглядати як колективну власність, незважаючи на те, що в Конституції України 1996 р. інститут права колективної власності не був закріплений. У цей період часу в юридичній літературі розгорнулася дискусія щодо юридичного статусу цього виду права власності на землю. Одні автори (В. І. Семчик та ін.) вважали, що хоча Конституція не закріпила, але й не відмінила право колективної власності на землю шляхом включення прямого припису про це в Перехідних положеннях Основного Закону. На підставі цього ними обстоювалася точка зору про те, що колективна власність на землю не втратила свого легального статусу і зберігає чинність [8, с. 148].

Інші автори (М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич та ін.) притримувалися тієї точки зору, що оскільки Конституція закріпила чітку систему форм земельної власності, яка включала суспільну (публічну власність) та приватну власність, право колективної власності втратило легітимність [11; 18].

Крім того, ст. 89 ЗК України передбачає, що співвласники земельної ділянки, що перебуває у спільній сумісній власності, мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки. Поділ земельної ділянки, яка є у спільній сумісній власності, з виділенням частки співвласника, може бути здійснено за умови попереднього визначення розміру земельних часток, які є рівними, якщо інше не передбачено законом або не встановлено судом [2].

У спільній сумісній власності земельна ділянка може перебувати у власності подружжя, членів фермерських господарств, особистих селянських господарств, співвласників житлових будинків (ст. 89 ЗК). Ця земельно-правова норма за своїм змістом є вичерпною і не підлягає поширювальному тлумаченню. З цього випливає, що в усіх інших випадках об'єднання громадянами своїх земельних ділянок вони стають учасниками спільної часткової власності на землю.

Але слід звернути увагу, що положення цієї норми ЗК фактично не застосовується, оскільки, наприклад, землі фермерського господарства набуваються громадянами в їх одноосібну власність шляхом приватизації. Тому на них поширюється роз'яснення Верховного Суду України від 29.10.2008 р., № 19-3767/0/8-08 [6], згідно з яким земельна ділянка, право власності на яку було набуто шляхом приватизації, є особистою приватною власністю того із подружжя, якому вона безоплатно була передана у власність, та не є спільною сумісною власністю подружжя. Тобто фактично приватизація тут розглядається як дарування.

Отже, суб'єктний склад учасників права спільної сумісної власності на земельну ділянку передбачає, що між його учасниками існують не тільки правові зв'язки, зумовлені відносинами власності на земельний наділ, а й особисті взаємозв'язки. Як бачимо, між членами фермерського господарства складаються певні взаємовідносини, які пов'язані не тільки земельними, господарськими, майновими, трудовими та іншими відносинами, а й сімейними, родинними та іншими взаєминами.

Суб'єктний склад учасників права спільної власності на землю має свої особливості. Так, суб'єктами права спільної власності на землю можуть бути громадяни та юридичні особи, а суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад – районні й обласні ради. Що стосується кількості суб'єктів, то чинне земельне законодавство передбачає, що в такому об'єднанні не може бути менше, ніж два суб'єкти права, а от максимальне число учасників не обмежується. Отже, можна зробити висновок, що лише таке об'єднання, в складі якого є не менше двох осіб, визнається суб'єктом права власності на земельну ділянку, тому що позбавлення цього статусу призводить не лише до втрати конкретними особами своїх прав на участь у спільній власності, а й до втрати самого права спільної земельної власності.

Незважаючи на те, що варіанти об'єднання суб'єктів можуть бути різними (лише фізичні особи; фізичні і юридичні особи; тільки юридичні особи), правова природа приватної власності на земельну ділянку не змінюється. Крім того, в земельному законодавстві немає вказівки на неможливість участі у спільній власності на земельні ділянки таких суб'єктів права приватної власності, як іноземні громадяни, особи без громадянства та юридичні особи інших держав. Таким чином, немає законодавчих перешкод для виникнення права спільної власності на земельні ділянки між зазначеними суб'єктами, а також між ними та громадянами України і юридичними особами, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Заслужує на увагу питання про спільну комунальну власність на землю. Так, відповідно до ч. 5 ст. 83 ЗК України територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах належні їм земельні ділянки комунальної власності, внаслідок чого виникає право спільної власності територіальних громад. Разом з тим, є думка науковців, що норми ч. 3 ст. 86 Земельного кодексу України, згідно з якою суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад можуть бути районні та обласні ради, є некоректними [8, с. 7].

Аналізуючи такі твердження, можна зробити висновок, що територіальні громади сіл, селищ, міст аж ніяк не можуть бути позбавлені правосуб'єктності щодо спільної власності на земельні ділянки. Перш за все, це суперечить ст. 142 Конституції України, а також Земельний кодекс у ст. 83 вказує на можливу правосуб'єктність районних і обласних рад щодо земель територіальних громад [1; 2].

Крім того, враховуючи, що нині активно здійснюється добровільне об'єднання територіальних громад, (Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад») врегульовуються питання правонаступництва, управління об'єктами комунальної власності, земельними ресурсами, формування бюджету та ін. Тому норми цього Закону, поряд з іншими правами, надають районним та обласним радам статус суб'єктів права спільної власності на об'єднані земельні ділянки територіальних громад сіл, селищ і міст. Складається ситуація, коли районні та обласні ради можуть не тільки виконувати управлінські функції, а й здійснювати правомочності власності на таких комунальних землях [5].

На думку О. Вівчаренка, аналіз існуючої практики відчуження органами державної влади та місцевого самоврядування земельних ділянок у приватну власність із земель усіх категорій показує, що у реальній дійсності при вирішенні питання щодо суб'єктивного права на землю тієї чи іншої особи застосовується не стільки цільове призначення, скільки функціональне призначення конкретної земельної ділянки, що

створює реальні труднощі у процесі набуття і реалізації права власності на землю, створює зайві проблеми, пов'язані з вилученням чи викупом земель, переводом землі з однієї категорії в іншу [15, с. 59].

Підсумовуючи дослідження особливостей спільної власності на землю за законодавством України, можна зробити висновок, що в земельному законодавстві в основному врегульовані питання спільної власності на земельну ділянку або з виділенням часток (спільна часткова власність), або без виділення часток (спільна сумісна власність). Разом з тим, слід звернути увагу на недоліки ст. 87 ЗКУ, в якій відсутня норма про можливість виникнення права спільної часткової власності на земельну ділянку при її приватизації у випадку наявності на цій ділянці житлового будинку, що перебуває у власності кількох осіб. Крім того, потребує детальнішого тлумачення норма ст. 86 Земельного кодексу України стосовно спільної власності на земельну ділянку як тотожність колективної власності.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 211–212. – 15 лист. – С. 3–14.
3. Земельний Кодекс України : наук.-практ. коментар / А. М. Мірошниченко, Р. І. Марусенко // Правова єдність. / Всеукр. асоц. видавців. – К., 2009. – С. 495.
4. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
5. ЗУ «Про добровільне об'єднання територіальних громад» із змінами станом на 14.03.2017 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 13. – Ст. 91.
6. Роз'яснення Верховного Суду України від 29.10.2008 р., № 19-3767/0/8-08.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності», із змінами і доповненнями, внесеними Законом України № 233-VII від 14 травня 2013 р.
8. Земельний Кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 2003. – 676 с.
9. Типова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : наук.-навч. посіб. / Н. І. Типова. – Львів, 2005. – С. 367.
10. Електронний ресурс : http://studopedia.su/20_8408_zemelного-koдексу-ukraini.html.
11. Земельне право / за ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулиничка. – К. : «Ін-Юре», 2001. – С. 119.
12. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : моногр. / В. В. Носік. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с. – Бібліогр. : С. 507–543. – ISBN № 966-667-224-3.
13. Мірошниченко. Земельне право України : підруч. / Мірошниченко / Правова єдність / Всеукр. асоц. видавців. – К., – 2009. – С. 711.
14. Косак В. М. Здійснення та захист цивільних прав / В. М. Косак // Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 206–218.
15. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні : моногр. / О. А. Вівчаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 333.
16. Дзера О. В. Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
17. Безсмертна Н. В. Здійснення громадянами права приватної власності. дис. кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Н. В. Безсмертна. – К., 2001. – С. 213.
18. Шульга М. В. Земля і виробничі сільськогосподарські кооперативи: проблеми правового регулювання / М. В. Шульга, В. Ю. Уркевич // Вісник Академії правових наук. – 2003. – № 2 (33). – С. 593–600.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2017.

Валентина Слома,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету

ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Досліджено елементи цивільно-правового зобов'язання. Здійснено аналіз законодавчих положень та теоретичних розробок з даної проблематики.

Ключові слова: сторони зобов'язання, треті особи, об'єкт зобов'язання, зміст зобов'язання.

Слома В.

Элементы гражданско-правового обязательства

Исследовано элементы гражданско-правового обязательства. Осуществлен анализ законодательных положений и теоретических разработок по данной проблематике.

Ключевые слова: стороны обязательства, третьи лица, объект обязательства, содержание обязательства.

Sloma V.

Elements of civil-legal obligation

The article investigates the elements of civil-legal obligation. The article analyzes the legislative provisions and theoretical developments on this subject.

Keywords: parties of obligations, third parties, an object of obligations, a content of obligations.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку ринкової економіки найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин є зобов'язальні правовідносини. Завдяки зобов'язанням забезпечується динаміка цивільного обороту. Саме тому особливою є увага до даного виду правовідносин як з боку законодавця, так і з боку науковців.

Ступінь дослідження. Питанням цивільно-правових зобов'язань присвячені праці В. А. Белова, Т. Боднар, М. І. Брагінського, В. В. Вітрянського, Н. Ю. Голубевої, О. В. Дзери, О. С. Йоффе, Л. А. Лунца, Д. І. Мейера, Ф. К. Савиньї, Є. О. Суханова, Є. О. Харитонова та ін.

Метою статті є дослідження елементів цивільно-правового зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання як цивільне правовідношення характеризується наявністю таких елементів: суб'єкти, об'єкти, зміст.

Суб'єктом правовідносин називають учасника правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юридичні обов'язки, чи володільця конкретного права, що перебуває в правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [8, с. 279].

Ст. 2 ЦК України учасниками цивільних правовідносин визнає фізичних осіб, юридичних осіб, державу Україну, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права.

Для того, щоб стати суб'єктом зобов'язання, вказані учасники повинні володіти правосуб'єктністю.

Слід зазначити, що в окремих випадках для укладення деяких договорів законодавець встановлює спеціальні вимоги до сторін (спеціальна правоздатність, наявність ліцензії та ін.). Відповідно до ст. 1054 ЦК України, кредитором може бути тільки банк або інша фінансова установа; ст. 984 ЦК України встановлює, що страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності; договори на біржі можуть укладати тільки члени біржі або брокери (ст. 15 ЗУ «Про товарну біржу» та ін.).

Згідно з ч. 1 ст. 510 ЦК України, сторонами у зобов'язанні є кредитор і боржник. Кредитор виступає в ролі активної сторони зобов'язання, оскільки він має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Боржник – це пасивний учасник зобов'язального правовідношення, який зобов'язаний здійснити на користь кредитора певну дію.

Разом з тим, ч. 2 ст. 510 ЦК України передбачає, що у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно декілька осіб.

© Валентина Слома, 2017

У більшості випадків суб'єкти зобов'язання є одночасно і кредитором, і боржником (договори купівлі-продажу, поставки, оренди та ін.). Проте є зобов'язання, в яких одна сторона виступає кредитором, а інша – боржником (договір дарування, деліктні зобов'язання).

В. А. Белов зазначає, що поняття «сторони» в зобов'язанні виражає його майнову складову; поняття учасника – особисту. Присутність декількох осіб на будь-якій зі сторін визначеного зобов'язання об'єднує їх у більшій (солідарні зобов'язання) чи меншій (часткові зобов'язання) степені, але ніколи не об'єднує настільки, щоб стерти відмінності, які походять від особистих властивостей кожного учасника [1, с. 691].

Крім того, як вказує Є. О. Суханов, по-перше, кількість кредиторів і боржників у конкретному зобов'язанні не обмежується, що приводить до появи зобов'язань з множинністю осіб (боржників або (та) кредиторів). По-друге, в деяких зобов'язаннях, окрім боржника та кредитора, беруть участь інші суб'єкти – треті особи. У таких ситуаціях мова йде про зобов'язання з участю третіх осіб. По-третє, у більшості випадків є можливість заміни у зобов'язаннях боржників і кредиторів іншими суб'єктами, тобто заміни осіб у зобов'язаннях [5, с. 24–25].

Множинність осіб у зобов'язанні не є виключенням у вітчизняному цивільному обороті. Варто зазначити, що наявність таких відносин призводить не тільки до існування різної кількості сторін і учасників правовідносин, але й до виникнення відносин між особами, які перебувають на стороні кредитора та (або) боржника. Тобто у даному випадку існує два види відносин: відносини з множинністю суб'єктів, а також відносини між особами, які перебувають на одній або другій стороні зобов'язальних правовідносин.

При множинності осіб важливим є вирішення питання про характер зобов'язання, яке існує між суб'єктами правовідношення: є воно частковим, солідарним чи субсидіарним. Адже саме від характеру зобов'язання залежатиме визначення порядку пред'явлення вимоги кредитором до боржника.

Крім того, залежно від того, на чий стороні має місце множинність суб'єктів, виділяють активну, пасивну та змішану множинність осіб у зобов'язанні.

Складність і розгалуженість цивільних зобов'язань знаходить свій прояв, зокрема, в участі в них третіх осіб. Проблематика їх участі багатоаспектна, адже важливими і спірними залишаються питання про їх статус в різних зобов'язаннях, обсяг та правова природа їх прав, можливість виникнення у них обов'язків, коло інтересів цих осіб та їх вплив на права і обов'язки сторін в зобов'язанні тощо [3, с. 3].

Сторони договору відрізняються від третіх осіб за функціями і ступенем правомочності або (відповідно) боргу. Оскільки договором є домовленість його сторін (ст. 626 ЦК України), вони є основними учасниками договірної правовідносини, тоді як треті особи – це, як правило, випадкові учасники, «інші особи». Від всіх інших осіб їх відрізняє перебування у визначених відносинах з однією зі сторін договору, яке й зумовило можливість набуття ними прав [14, с. 126].

Треті особи, беручи участь в зобов'язаннях, зв'язані правовідносинами лише з одним з основних суб'єктів – з кредитором, або з боржником. Це відрізняє їх, зокрема, від субсидіарних зобов'язань, в яких додатковий боржник зв'язаний правовідносинами як з основним боржником, так і з його кредитором, а тому виступає як боржник, а не як самостійна третя особа [7, с. 468 – 469].

Крім правочинів, які створюють нові зобов'язання для сторін, важливу роль в умовах ринкової економіки набувають правочини, спрямовані на заміну сторін у існуючому зобов'язанні. Право вимоги, яке впливає із зобов'язання, стає самостійним товаром, «безтілесним майном» і включається в цивільний обіг поряд з речами, грошима та цінними паперами. Борг є менш обороноздатним, ніж право вимоги, але інколи виникає необхідність замінити і боржника у зобов'язанні [12, с. 51].

Що стосується заміни сторін у зобов'язанні, то як зазначає А. Осіпов, за суб'єктом волевиявлення способи зміни осіб у зобов'язанні можна умовно поділити на такі види: за волевиявленням кредитора (цесія, правонаступництво); за волевиявленням боржника (перекладення боржником свого обов'язку на іншу особу, правонаступництво); за взаємною згодою боржника і кредитора (договір про заміну боржника у зобов'язанні); за волевиявленням третіх осіб, що несуть відповідальність згідно із забезпечувальними договором (виконання обов'язку боржника поручителем (майновим поручителем)); за волевиявленням інших осіб, що виконують прострочене зобов'язання боржника під страхом втрати своїх прав на майно боржника (ч. 3 ст. 528 ЦК України) [11, с. 56].

Що стосується заміни кредитора, то відповідно до ст. 512 ЦК України, він може бути замінений у зобов'язанні іншою особою внаслідок:

- 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- 2) правонаступництва;
- 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем);
- 4) виконання обов'язку боржника третьою особою.

Кредитор у зобов'язанні може бути замінений також в інших випадках, встановлених законом. Кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом.

Ст. 520 ЦК України передбачає, що боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. Отримання згоди кредитора на заміну боржника зумовлене тим, що особа боржника, його здатність виконати зобов'язання мають важливе значення для кредитора.

Наступним елементом цивільного зобов'язання є об'єкт. У суспільних відносинах діяльність фізичних, юридичних осіб та інших учасників цивільних правовідносин здійснюються з приводу матеріальних і нематеріальних благ, які повинні задовольняти певні потреби.

Відповідно до ст. 177 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

У цивілістичній науці немає єдності думок щодо розуміння поняття «об'єкт правовідносин». Всі теорії, які об'єднують суть об'єкта права в суб'єктивному розумінні, прийнято поділяти на моністичні та плюралістичні. Загальне, що об'єднує плюралістичні теорії, – допустимість існування різних об'єктів у різних правовідносинах; моністичні ж теорії прагнуть обмежити зміст поняття об'єкта тільки якимось одним явищем [6, с. 310].

Ф. І. Гавзе об'єктом зобов'язання визнає дію (або утримання від дії), а також речі чи ті блага, на які спрямована дія боржника [4, с. 7].

С. О. Суханов вважає, що об'єктом цивільних правовідносин слід визнати діяльність (поведінку) суб'єктів правовідносин з приводу придбання, відчуження і використання різноманітних благ, а не самі блага. Але при цьому додає, що в науковій літературі відповідно до традиції, що склалася внаслідок законодавчих аксіом, об'єктом правовідносин зазвичай визнається предмет діяльності суб'єктів цивільних правовідносин – різноманітні матеріальні (у тому числі майнові) і немайнові (ідеальні) блага або процес їх створення, до яких можуть бути віднесені: речі та інше майно, у тому числі майнові права; роботи та послуги; результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них; інформація; нематеріальні блага [5, с. 297–298].

Об'єктом зобов'язання може бути будь-яке благо, щодо якого може бути вчинено правомірну дію, яка складає зміст зобов'язальної вимоги та обов'язку і наділене властивостями, які визначають та індивідуалізують цей зміст [1, с. 699].

Як впливає зі змісту ст. 509 ЦК України, об'єктом зобов'язання є певна дія (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримання від дії.

При цьому у зобов'язальних правовідносинах виділяють юридичний і матеріальний об'єкт. Юридичним об'єктом визнається певна поведінка (утримання від певної поведінки щодо вищеперерахованих матеріальних і нематеріальних благ, наприклад, у договорі купівлі-продажу таким юридичним об'єктом є передача продавцем покупцеві проданого майна і сплата покупцем ціни за придбане майно, а матеріальним об'єктом зобов'язального правовідношення є саме майно або інше благо, наприклад, у договорі купівлі-продажу – продана річ [2, с. 95].

О. С. Йоффе стверджує, що юридичним об'єктом зобов'язання, як й іншого цивільного правовідношення, визнається визначена поведінка зобов'язаної особи. Але на відміну від багатьох інших правовідносин, на перший план тут виходять позитивні дії, а негативна поведінка (утримання від вчинення будь-яких дій) може бути лише доповненням чи наслідком виконуваної боржником активної функції. Крім того, якщо обидва учасники зобов'язання є одночасно кредиторами і боржниками, то наявні два юридичних об'єкти – дії кожного учасника, вчинювані ним при виконанні функцій боржника.

Що стосується матеріального об'єкта, то в деяких випадках він взагалі відсутній. Інколи при наявності двох юридичних об'єктів у зобов'язанні є тільки один матеріальний об'єкт [9, с. 13–14].

Прикладом наявності двох юридичних та матеріальних об'єктів є відносини купівлі-продажу (ст. 655 ЦК України), поставки (ст. 712 ЦК України), міни (ст. 715 ЦК України) тощо. Про наявність двох юридичних об'єктів і одного матеріального можна говорити у зобов'язаннях з безоплатного зберігання майна (ст. 936 ЦК України). Матеріальний об'єкт відсутній у деяких зобов'язаннях з надання послуг (ст. 901 ЦК України).

Об'єкт зобов'язання має володіти наступними властивостями:

- 1) бути корисним;
- 2) бути визначеним;
- 3) бути фактично можливим;
- 4) бути юридично можливим [7, с. 471].

Зміст зобов'язання складають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки учасників. Змістом правомочності кредитора є право вимоги, а обов'язок боржника полягає у виконанні вимоги

кредитора (вчиненні певних дій або утриманні від вчинення певних дій). У тому випадку, коли боржник повинен вчинити певну дію, мова йде про цивільно-правові зобов'язання з позитивним змістом. Якщо ж боржник повинен утриматися від вчинення певних дій – цивільно-правові зобов'язання з негативним змістом.

Як вказує В. В. Кулаков, суб'єктивні права та обов'язки як субстанції абстрактні пов'язують між собою субстанції конкретні – суб'єктів з матеріальними благами як споживачів зі споживаним. Таким чином, зміст майнових відносин, в тому числі зобов'язань, в широкому філософському розумінні є однією з форм взаємодії суспільства з оточуючим середовищем – правовою формою [10, с. 77].

Право вимоги має внутрішню та зовнішню дію. Внутрішня дія права вимоги є відносною за своєю природою. Внутрішній аспект вимоги відображає зв'язок кредитора та боржника, в силу якого перший має право вимагати від другого вчинення будь-якої дії або утримання від дії.

Зовнішня дія права вимоги – абсолютна за своєю природою. Така дія права заснована на титулі, який як зовнішній його атрибут може бути пред'явлений будь-кому, хто на нього претендує. У такому контексті будь-яке суб'єктивне право розглядається як виключна приналежність управомоченої особи.

Зовнішня дія права вимоги покладає на всіх інших осіб, а не тільки на боржника, пасивний обов'язок утримуватися від посягання на дане суб'єктивне право. Як зазначає О. А. Халабуденко, внутрішня та зовнішня дія вимоги реалізується у двох різних типах правових зв'язків: у відносинах між кредитором і боржником (порушення можливе лише зі сторони боржника); у відносинах між кредитором і третіми особами (порушення можливе зі сторони будь-якої третьої особи) [13, с. 251–252].

Висновки. Отже, до елементів зобов'язання належать: суб'єкт (кредитор, боржник, на стороні яких може бути одна або декілька осіб, третя особа); об'єкт (юридичний – визначена поведінка суб'єктів та матеріальний (речі, гроші)); зміст (право вимоги кредитора і обов'язок (борг) боржника). Залежно від характеру обов'язку боржника, зобов'язання поділяються на зобов'язання з позитивним та негативним змістом.

Список використаної літератури

1. Белов В. А. *Гражданское право: Общая и особенная части: учебн.* / В. А. Белов. – М., 2003. – 960 с.
2. Блащук А. М. *Поняття та правова природа припинення цивільно-правового зобов'язання [Електронний ресурс]* / А. М. Блащук. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/707.pdf>.
3. Бровченко І. О. *Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях* / І. О. Бровченко: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2009. – 18 с.
4. Гавзе Ф. И. *Обязательственное право* / Ф. И. Гавзе – Минск, 1968. – 128 с.
5. *Гражданское право: в 2 т. Т. II. Полутом I: учеб. / отв. ред. проф. Е. А. Суханов.* – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 704 с.
6. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики ; под общ. ред. В. А. Белова.* – М. : Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.
7. Голубева Н. Ю. *Характеристика елементів зобов'язання [Електронний ресурс]* / Н. Ю. Голубева. – Режим доступу : <http://www.apdr.in.ua/v59/65.pdf>.
8. Голубева Н. Ю. *Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія* / Н. Ю. Голубева. – О. : Фенікс, 2013. – 642 с.
9. Иоффе О. С. *Обязательственное право* / О. С. Иоффе. – М. : «Юрид. лит», 1975. – 880 с.
10. Кулаков В. В. *Сложные обязательства в гражданском праве* / В. В. Кулаков : дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2011. – 382 с.
11. Осінов А. *Хочу бути кредитором: виконання зобов'язання боржника іншою особою* / А. Осінов // *Юридичний журнал.* – 2008. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3085>.
12. Пушкина А. В. *Сделки, направленные на изменение сторон в обязательствах* / А. В. Пушкина // *Государство и право.* – 2012. – № 6. – С. 51 – 61.
13. Халабуденко О. А. *Содержание обязательства: внутреннее и внешнее действие требования* / О. А. Халабуденко // *Правовое регулирование осуществления и защиты прав физических и юридических лиц : матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 90-летию профессора В. Ф. Чигира (Минск, 4–5 ноября 2014 г.).* – Минск, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.bs.u.by/bitstream>.
14. Спасибо-Фатеева И. В. *Харьковская цивилистическая школа: о договоре: моногр.* / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат др. ; под. общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2017. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2017.

Юлія Труфанова,
викладач кафедри цивільного права
і процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ (НАЙМУ) МАЙНА

Досліджено особливості розірвання договору при істотному порушенні умов договору. Приділено окрему увагу врегулюванню даного питання в судовій практиці.

Ключові слова: істотне порушення умов договору, страхування орендованого майна, усунення вчинених порушень.

Труфанова Ю.

Отдельные вопросы расторжения договора аренды (съема) имущества

Исследованы особенности расторжения договора при существенном нарушении условий договора. Уделено отдельное внимание урегулированию данного вопроса в судебной практике.

Ключевые слова: существенное нарушение условий договора, страхование арендованного имущества, устранение совершенных нарушений.

Trufanova Y.

Special issues of the contract of rent (demolition) of property

The author investigates special peculiarities of agreement(contract) breach in case of material agreement terms violation. Special attention is paid to the above mentioned point in judicial practice.

Keywords: substantial violation of conditions of the agreement, leased property insurance, removal of perfect violations.

Істотне порушення стороною умов договору є однією із загальних підстав для розірвання договору.

Розірвання договору на підставі ч. 2 ст. 651 ЦК України відрізняється від відмови від договору, яка здійснюється у позасудовому порядку, а суб'єктом оцінки відповідності фактичних обставин договірних відносин підставі відмови від договору, встановленій законом або договором, є сторона, яка здійснює відмову. Варто відзначити, що сторони можуть передбачити у договорі положення, згідно із якими розірвання договору можливе і за «неістотних» його порушень.

Т. Єр'омкіна на основі аналізу російської судової практики приходять до висновку, що загальним підходом до вирішення даного питання є відмова у задоволенні позову про розірвання договору у випадку, якщо на момент розірвання договору порушення, на які посиляється позивач, усунуті [2, 109].

Вітчизняна судова практика у цьому питанні відрізняється від російської. Верховний Суд України у постанові у справі № 12/153 від 17.09.2002 р. відзначив наступне: «Однією із істотних умов договору оренди (п. 5.12) є страхування орендарем взятого ним в оренду майна в місячний термін з моменту підписання договору».

Господарським судом встановлено, що ГО «Закон і правопорядок» у місячний термін договір страхування орендованого майна не уклало. Лише після звернення позивача з даним позовом до суду 30.08.2001 р. відповідач застрахував майно, тому суди першої і апеляційної інстанцій правильно прийшли до висновку, що ГО «Закон і правопорядок», відповідно до ст. 10 Закону, не виконало свої зобов'язання щодо страхування взятого ним в оренду комунального майна.

Отже, висновок Вищого господарського суду України про неправильне застосування судами першої та апеляційної інстанцій ч. 3 ст. 26 Закону визнається таким, що ґрунтується на неправильному застосуванні вказаної норми права, що призвело до безпідставного скасування законних і обґрунтованих судових рішень» [3].

Принцип, висловлений у даній постанові, – усунення вчинених порушень, не позбавляє другу сторону права вимагати розірвання договору, застосовується судами і зараз. Так, ВГСУ притримується даної позиції у своїй постанові у справі № 29/250-10 від 15.02.2011 р., у якій колегія «відхиляє недоречні посилання заявника на подальше отримання ним всіх необхідних узгоджень з органами державної пожежної охорони та санепідемслужбою (у березні 2010 р. та травні 2007 р. відповідно), тобто з тривалим порушенням встановлених договором строків, що не спростовує наявність підстав для розірвання договору на вимогу орендодавця» [4].

Таким чином, подальше усунення вчиненого порушення не має впливати на можливість розірвати договір другою стороною у судовому порядку. Проте певну однозначність у застосуванні даної позиції можна простежити лише при розгляді справ, на які поширюється ЗУ «Про оренду державного та комунального майна».

Враховуючи загальний характер положень ч. 2 ст. 651 ЦК України, цілком послідовно, що у даній нормі не наведений перелік порушень, які можна вважати істотними. Інший підхід був би нерациональним, оскільки мав би охопити всі можливі договірні конструкції, що видається недоречним, враховуючи загальні положення ст. 651 ЦК України. Натомість законодавець вказує критерій для визнання порушення договору істотним – в результаті завданої ним шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Сторони можуть прямо передбачити у договорі, які порушення можуть бути підставою для звернення до суду з вимогою про розірвання договору. Проте навіть якщо у договорі нічого не йдеться про можливість його розірвання або у переліку підстав, які сторони погодили як такі, що дають право вимагати розірвання договору, допущеного порушення немає, але постраждала сторона вважає, що воно відповідає критерію істотності, викладеному у ч. 2 ст. 651 ЦК України, то перешкод для пред'явлення позову немає. Якщо ж і суд дійде до висновку про відповідність вчиненого відповідачем порушення передбачених ЦК України критеріям істотності, то позов буде задоволено.

Однією з особливостей правової конструкції ч. 2 ст. 651 ЦК України є те, що внаслідок порушення шкода повинна бути завдана, а не лише створюватися загроза її настання. Цим підстава розірвання договору відрізняється від передбаченої у п. 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України, де мова йде про «створення загрози» пошкодження речі.

Якщо мова йде про оренду державного або комунального майна, то слід враховувати і положення ч. 3 ст. 26 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна». Відповідно до даної норми, на вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірвано за рішенням суду у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законодавчими актами України.

Зазначена норма хоча і схожа за своїм формулюванням на норму ч. 3 ст. 651 ЦК України, проте не містить умови про істотність вчиненого порушення. Така конструкція дозволила прийти ВГСУ у постанові від 15 лютого 2011 р. у справі № 29/250-10 до наступного висновку: на спірні правовідносини поширюється дія Закону України «Про оренду державного та комунального майна».

Ст. 26 цього Закону передбачено, що на вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірвано за рішенням суду у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законодавчими актами України.

Виходячи зі змісту зазначеної норми, підставою для розірвання договору може бути належним чином доведене невиконання орендарем хоча б одного з його зобов'язань, передбачених законом або договором оренди. Вищевказане слід враховувати усім орендарям державного та комунального майна.

Порівняльний аналіз положень ч. 3 ст. 26 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» та ч. 3 ст. 651 ЦК України дозволяє стверджувати, що ЦК України у даному випадку ставить до розірвання договору більш жорсткі вимоги, ніж вищевказаний Закон.

Актуальним питанням залишається кваліфікація порушення договору як істотного або неістотного. Хоча у кожній справі «істотність» порушення підлягає з'ясуванню з врахуванням індивідуальних особливостей договірних правовідносин, у судовій практиці склалися певні загальні підходи до вказаного питання.

Порушення істотної умови договору повинне розцінюватися як істотне порушення договору.

Відповідно до усталеної судової практики, неналежне виконання обов'язку застрахувати державне або комунальне майно має наслідком виникнення права орендодавця вимагати розірвання договору. Так, у постанові від 22 червня 2010 р. у справі № 16/124 (5/102) ВГСУ приходиться до висновку, що «факт невиконання такої істотної умови договору оренди комунального майна як страхування орендарем взятого ним в оренду майна, є достатньою підставою для його розірвання в судовому порядку».

Проте невиконання орендарем обов'язку щодо страхування об'єкта оренди не обов'язково є безумовною підставою для розірвання договору, адже велике значення має деталізація умов та порядку страхування в тексті договору оренди. Так, з постанови ВГСУ від 19 квітня 2011 року у справі № 4/151-10 стає відомо, що позивач вимагав розірвання договору у зв'язку з порушенням орендарем своїх обов'язків щодо внесення плати за користування річчю, щодо утримання об'єкта оренди в належному техніко-санітарному та протипожежному стані, а також щодо страхування орендованого майна. Рішеннями судів усіх трьох інстанцій у задоволенні позовних вимог відмовлено. Щодо страхування орендованого майна, то ВГСУ у

даній справі відзначив наступне: доводи щодо порушення відповідачем п. 3.2.4 договору, а саме орендарем не застраховане орендоване майно, апеляційним господарським судом обґрунтовано визнані безпідставними, оскільки ні прокурором, ні позивачем не доведений причинний зв'язок між неналежним виконанням взятих на себе відповідачем зобов'язань за договором оренди зі страхування об'єкта оренди та створенням такими діями загрози для об'єкта оренди і шкоди орендодавцю.

Також сторонами за договором не встановлено в п. 3.2.4 договору терміну, протягом якого зобов'язання застрахувати орендоване майно має бути виконане орендарем. А отже, неможливо встановити, з якого моменту у орендаря виникає обов'язок застрахувати майно, і, як наслідок, неможливо встановити з якого моменту дане зобов'язання слід вважати порушеним» [5].

Аналіз вищенаведеного дозволяє прийти до висновку, що ВГСУ, визнаючи істотною умовою договору оренди комунального майна, не вважає факт порушення договірної умови щодо страхування орендованого майна достатньою підставою для розірвання договору. В основному ця позиція зумовлюється обставинами даної справи, оскільки сторони не визначили строку виконання умови щодо страхування орендованого майна, а даних про висування вимог у порядку ст. 530 ЦК України постановою не містить, тому встановити чи є даний договірний обов'язок порушеним – неможливо. Проте у постанові міститься правовий висновок, згідно з яким, крім факту порушення зобов'язання зі страхування орендованого майна, необхідно також довести причинний зв'язок між неналежним виконанням взятих на себе відповідачем зобов'язань за договором оренди зі страхування об'єкта оренди та створенням такими діями загрози для об'єкта оренди і шкоди орендодавцю. Загрозу для об'єкта оренди необхідно довести для застосування п. 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України, а завдану шкоду для застосування ч. 2 ст. 651 ЦК України, оскільки обов'язковою умовою задоволення позову про розірвання договору у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін є факт завдання другій стороні шкоди. При оренді державного та комунального майна слід враховувати спеціальні норми ч. 3 ст. 26 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна», яка на відміну від п. 3 ч. 1 ст. 783 та ч. 2 ст. 651 ЦК України, не передбачає умовою для виникнення права вимагати розірвання договору створення загрози об'єкту оренди чи завдання шкоди другій стороні. Виникнення права вимагати розірвання договору ч. 3 ст. 26 згаданого Закону пов'язує із порушенням зобов'язань стороною договору, про що і йшла мова у справі. Тому позиція ВГСУ стосовно необхідності доводити у вказаній справі завдання шкоди орендодавцю чи створення загрози об'єкту оренди видається доволі спірною. Якщо орендодавець належним чином довів би порушення зобов'язання щодо страхування орендованого майна, то на підставі ч. 3 ст. 26 та ст. 10 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» даний позов мав бути задоволений.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можна виділити наступні умови розірвання договору у зв'язку з його істотним порушенням (ч. 2 ст. 651 ЦК України):

1) факт порушення договору. Загроза порушення договору у майбутньому не може вважатися достатньою підставою для його розірвання за ч. 2 ст. 651 ЦК України, навіть якщо у результаті ймовірного порушення буде завдана непоправна шкода (наприклад, знищення предмету найму). Зазначена норма дає право на розірвання договору лише після здійснення його порушення;

2) завдання шкоди у вигляді реальних збитків та (або) упущеної вигоди та причинний зв'язок між завданою шкодою та допущеним порушенням;

3) розмір завданої порушенням договору шкоди повинен позбавляти потерпілу сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

4) розірвання договору у зв'язку з його істотним порушенням на підставі ч. 2 ст. 651 ЦК України можливе лише у судовому порядку.

Список використаної літератури

1. *Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.*
2. *Еремкина Т. А. Договор аренды и его роль в гражданском обороте: дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. А. Еремкина. – М., 2008. – 169 с.*
3. *Постанова ВСУ у справі № 12/153 від 17.09.2002 : Інформаційно-правова система: «Ліга:Закон».*
4. *Постанова ВГСУ у справі № 29/250-10 від 15.02.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14345059>.*
5. *Постанова ВГСУ у справі № 16/124 (5/102) від 22.06.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10224726>.*

Стаття надійшла до редакції 05.06.2017.

4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА.

УДК 343.3

Oksana Vivchar,

*Doctor of Philosophy, assistant professor,
the Faculty of the Financial and Economic
Security and Intellectual Property
Ternopil National University of Economics*

CONTEMPORARY PRAGMATICS AND VECTORS OF COMBATING CYBERCRIME IN THE CONTEXT OF INFORMATION AND ECONOMIC SECURITY STRENGTHENING

Key problem aspects of combating cybercrime activity in modern globalization conditions have been considered. In the process of study the main indicators of cybercrime analysis and identification of tasks diagnostic in the field of information technologies have been grounded. Based on this information the ways of combating cybercrime in the context of strengthening information and economic security have been proposed.

Keywords: cybercrime, cybercrime activity, information and economic security, combating cybercrime.

Вівчар О.

Сучасна прагматика та вектори протидії кіберзлочинів в контексті зміцнення інформаційно-економічної безпеки

Розглянуто ключові проблемні аспекти протидії кіберзлочинній діяльності в сучасних глобалізаційних умовах. В процесі дослідження обґрунтовано основні показники щодо аналізування кіберзлочинності та ідентифікацію діагностики завдань в сфері інформаційних технологій, на основі чого запропоновано способи протидії кіберзлочинності в контексті зміцнення інформаційно-економічної безпеки.

Ключові слова: кіберзлочин, кіберзлочинна діяльність, інформаційно-економічна безпека, протидія кіберзлочинам.

Вивчар О.

Современная прагматика и векторы противодействия киберпреступности в контексте укрепления информационно-экономической безопасности

Рассмотрены ключевые проблемные аспекты противодействия киберпреступных деятельности в современных глобализационных условиях. В процессе исследования обоснованы основные показатели по анализу киберпреступности и идентификацию диагностики задач в сфере информационных технологий, на основе чего предложены способы противодействия киберпреступности в контексте укрепления информационно-экономической безопасности.

Ключевые слова: киберпреступность, киберпреступная деятельность, информационно-экономическая безопасность, противодействие киберпреступности.

A problem statement and its relevance. In modern transformational conditions information and economic security of the country depends more on technical infrastructure and its protection. It should be noted

© Oksana Vivchar, 2017

that cybercrime always accompanied governmental activity. In such circumstances, to improve the fight against cybercrime, Ukraine long ago began relevant works needed to create its own cyber security strategy. International experience in this field calls to create a system of global information exchange. According to the results of the researches cybercrime problems disturbs not only the state in a whole, but each individual inhabitant. Today, the fight against cybercrimes is one of the most relevant problems all over the world and in Ukraine in particular.

Analysis of recent researches and publications. The studies of contemporary issues on combating cybercrime reveal such leading scientists as Yu. Baturin, P. Bilenchuk, V. Viekhov, V. Golubev, M. Dikhtiarenko, B. Toleubekov, B. Worly, D. Shinder, D. Chyrylo. In practice too little attention is paid to the subject of cybercrime: in most cases the problems are experienced only in cases when crisis phenomena become significant threats to information and economic security, or even worse – is of irreversible character.

The goal of this scientific research is the study of conceptual aspects of cybercrime – security study dimension, reasoning of key indicators on cybercrime analysis and identification of diagnostic tasks in the field of information technologies. And also developing ways of combating cybercrime in the context of strengthening information and economic security.

Statement of main material. Based on the performed scientific studies we can say that cybercrime is an inevitable consequence of globalization of information processes. Simplicity, ease, anonymity, accessibility and time saving are the main directions that make information technologies attractive to mankind – could not but attract the attention of persons engaged in illegal activities. An increasing number of cyber crimes, continuous improvement of information technologies and as a result, new opportunities to «improve» tools of committing them create economic threats to global information networks and society as a whole. This growth is also an inevitable process because the legislative regulation of relations in the field of information technologies can neither be in advance of their development, nor march in step with it. It should be noted that in terms of penetration of cybercrime into social and public life, overcoming it is a fundamental factor on the way of Ukraine's entry into the global information space.

It is possible to guarantee effective counteraction toward this type of crimes only by applying integrated approaches to ensure information and economic security. Modern literary periodicals allows to interpret the following types of cybercrimes as illegal access, illegal interception, data interference, system interference, illegal use of computer passwords' devices, access code, or similar data.

It should be noted that the most common types of crimes involving the use of information technologies on the territory of Ukraine are: crimes in the sphere of computer and Internet technologies – 26%, crimes in the sphere of operation of electronic payments or payment cards – 16%, crimes in the sphere of telecommunications – 11% of crimes, in the sphere of computer technologies while committing traditional crimes – 47%. In addition, stealing of other persons' identification data has become a separate type of criminal actions, using which offenders gain access to other people's bank accounts, getting free internet and communications service providers. Such crimes are characterized by high level of technical support, latency, organization, availability of interregional and international relations [2]. Analysis of trends and dynamics of cybercrime in Ukraine leads to the conclusion that the regions with developed IT infrastructure, where the population widely uses telecommunication technologies (Dnipropetrovsk, Odesa, Lviv, Kharkiv) are considered the most common thing. Kyiv is the leader in this sphere, where almost 60% of all Ukrainian Internet audience is located. However, in recent years the number of solved cybercrimes in the sphere of IT-technologies in Ukraine almost did not change, although in the sphere of computer and Internet technologies the number of solved crimes increased in several times.

In the current context cyber criminality has mostly organized and international character, and is based on rapid development and use of telecommunication means of messages. About 62% of cyber crimes are committed as part of organized groups, often on the territory of several countries. Cybercrime is also characterized by the relentless increasing and improving ways to commit crimes, each of them has many ways of committing [6]. We identify basic methods of committing cybercrimes:

1. Methods of direct access to computer technologies (operating system) and computer information related to criminal actions to destruct, block, copy computer information. There is a possible option of disruption of other computer equipment or computer network by issuing appropriate commands from the computer memory, which includes the plan of illegal actions. The above mentioned method has the most common character of applying in the crimes related to «white-collar crime». Among this category of cybercrimes the championship is occupied by persons directly involved in the production process: programmers, engineers, operators and others.

2. Methods of deleted (indirect) access to computer information is not in direct connection with another computer (network server) and available information contained therein. This connection can be made only through local networks or global systems such as the Internet.

3. Methods of creating, distributing on technical carriers harmful programs for computer. To this aspect we regard creation (writing) of unauthorized, viral programs that lead to harmful and dangerous consequences. The variety and number of such computer programs are numbered in tens of thousands of options, and they are modified depending on the category of persons who create them and for what subject they are created. Regarding the method of writing these illegal programs, there are also a fairly large number.

Researches of scientific issues allow identifying the main problematic aspects of combating cybercrime activity:

- need for global information exchange in real time regime;
- private and public sectors need financial incentives to improve cyber security;
- law enforcement authorities on combating cross-border cybercrime need more powers;
- it is needed to make methodological developments and implementing in technologies of combating cybercrime the best practices of international security institutions;
- existing diplomatic arrangement of global cyber agreements should become more addressed;
- to help the citizens it is needed to improve and extend the network of campaigns on informing population about methods of protection against cyber attacks [5].

This situation correlates with the above mentioned problems and demonstrates that increase of the level of information security in our country needs support and development.

Simultaneously it should be noted that the effective fight against cybercrime is impossible without the development of an integrated concept of criminological and statistical study of cybercrime, which includes general methodological, some methodical bases of cybercrime research, further prediction of its state and dynamics.

An important role in this process is played by information and analytical providing analysis of state and dynamics of cybercrime development, which allows controlling the internal connections between different types of crime and the dynamics' indicators of its development. This study is particularly important for understanding the mechanism of cybercrime formation and developing measures to prevent it.

Key place in the analysis of cybercrime is taken by an analysis of the status, structure and trends of the development. A qualitative and quantitative characteristic of cybercrime is the starting point of criminological research. Not knowing the scope of this type of cybercrime it is difficult to speak about the causes, consequences and necessary measures of combat and prevention.

In our opinion, a complete quantitative study of cybercrime is now quite complicated because of the lack of reliable statistical information on all of its actual indicators due to the high latency of certain types of crime.

Thus, the amount of financial losses caused by the actions of cybercriminals and the number of crimes committed by them are not exposed to real assessment due the fact that it is impossible to consider figures to be correct as they were obtained by processing the results of selective interviewing. By the way, this disadvantage may relate not only to data on losses, but also the number of recorded offenses. It is also unclear what percentage of the victims complain about cybercrimes that have been committed against them. Although law enforcement authorities that combat cybercrime, appeal to these victims to report on the facts of crimes, it is believed that some of them, especially in the financial sector (i.e. banks), yet do not disclose such information because of the possibility to harm their reputation by spreading negative information of this kind. In addition, users that are exposed to such attacks do not always believe in the ability of law enforcement authorities to find guilty.

However, there is no doubt with the fact that the quantitative characteristics of cybercrime can give an idea of its main trends in one or another region for a certain period of time. In this regard, it seems relevant to analyze the main indicators, as well as the causes and conditions of cybercrime in the various spheres of society and economy that allow grounding the existence and further development of crime of this direction.

We have to admit that analysis of the parameters that characterize cybercrime can be carried out separately (analysis of individual indicators), and as well as within the generalized model (establishing links between individual indicators and analysis on the basis of selected links).

To analyze individual cybercrime indicators, in our view, the specifics of cybercrime formation, considering external factors (level of information technology, the number of registered Internet-users, etc.) must be taken into consideration. In this regard, the methods of analysis based on the use of the traditional system of mathematical statistics are ineffective and the adaptive methods of data processing used for work in terms of information shortage and inaccuracy come to the fore.

However, some peculiarities of the use of these methods in the analysis of cybercrime indicators should be mentioned:

- analysis of state and formed trends of crime development is based on statistical data that characterize a large number of committed and already investigated crimes of each type. With cyber crime the situation is not

the same as with the other kinds: they are committed relatively seldom, and revealed and investigated – even less. Therefore, in our opinion, the existing information should be taken not as the truth, but only as the first approximation to further characteristics, which will appear after having accumulated significant experience;

– emergence of new types of cybercrime leads to the fact that the output rows of indicators are short. This problem severely limits the sphere of existing statistical methods applying [4].

Taking into the account the above said, statistical analysis of state and dynamics of cybercrime development should be carried out according to the following scheme, which we propose to consider according to Fig. 1.

It should be noted that the proposed approach greatly complicates the identification of the determining factors and peculiarities of modern cybercrime characteristic, which necessitates revision of criminological assessment of its main indicators, development of the system of criminal law and criminology measures of prevention and combating. As a result an analysis according to the proposed scheme will enable better control of internal connections between different types and indicators of cybercrime, which is especially important for understanding its mechanism and developing measures to prevent it.

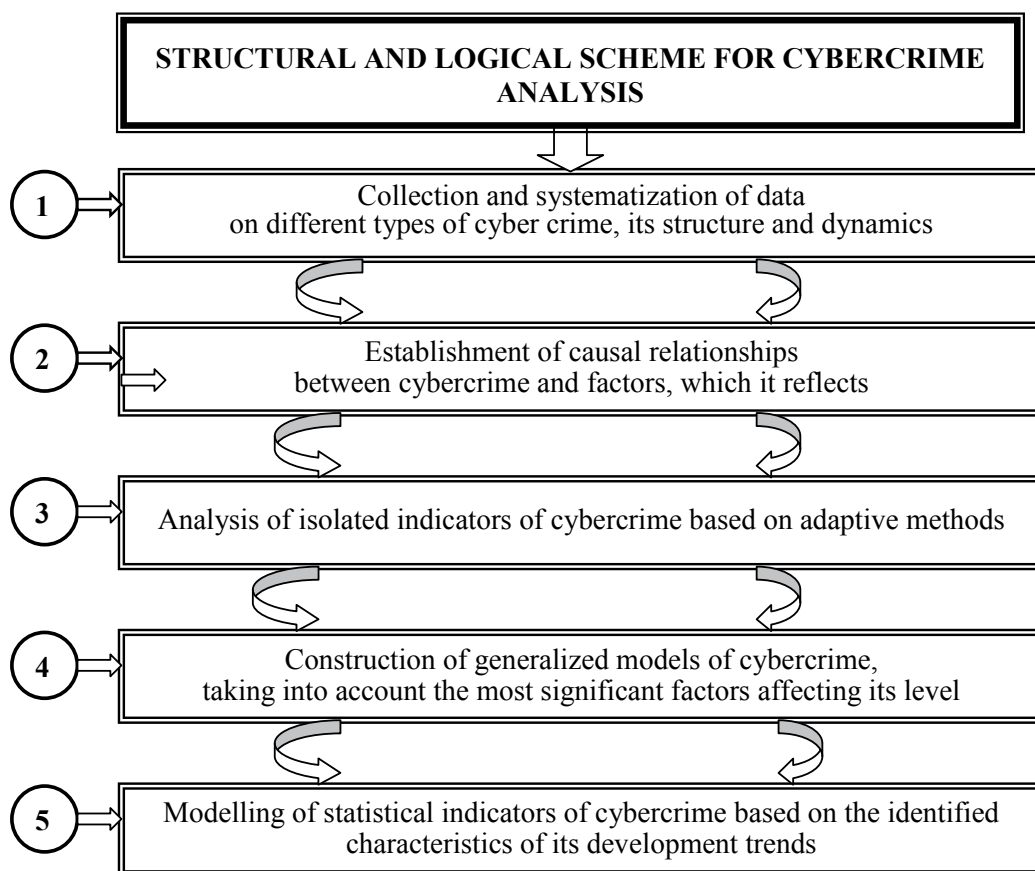

Fig. 1. Structural and logical scheme for cybercrime analysis in terms of globalization processes [our own development]

It is impossible to leave aside diagnostic studies and identification issues arising during cybercrime. Considering the fact that diagnostic tasks according to aspectual characteristic are divided into the following ways:

– diagnostics of hardware and computer tools in the sphere of cybercrime: the definition of the kind (type, mark), the properties of the hardware as well as their technical and functional characteristics; the state of the hardware, the availability of breakdowns, defects; hardware carriers storage characteristics; reproduction of conditions environment, actual data of using hardware on the scene.

– diagnostics of program and computer tools in the sphere of cybercrime: establishing structural and quantitative characteristics of program and computer tools; characteristics of the actual state of software, specific programs and availability of their possible deviations; establishing a causal connection between the actions of the computer system user regarding the software and consequences that occurred.

– information and computer diagnostics in the sphere of cybercrime: characteristics and content of information stored in electronic computer carriers; identifying signs of interference and making changes into the information data; establishing mechanism and circumstances of the action based on the information held on computer carriers and their copies.

– computer and network diagnostics in the sphere of cybercrime: a general overview of computer network and its components; use of a typical computer-networking equipment and identifying signs of their deviations from established standards; causes of making changes in computer and network security and possible consequences of their use; establishing connection between the change in the computer-networking equipment and subjects that cooperate with this computer software.

We note that the widespread use of modern information technologies in society and state institutions puts forward solving of combating cybercrime problem as one of the major ones under the state regulation of national security system. In addition to the direct damage from possible cases of unauthorized access to personal information or information with restricted access its destruction or modification, informational support of the society can become a source of serious threat to information and economic security of the state [1].

In present unstable economic processes, nobody is surprised by daily media publications on new facts of proceedings of cybercrime cases, in particular on cases of fraud in the field of information technologies.

Since no state can protect itself by taking measures at a national level only, the necessary aspects for complex combating against cybercrime are: harmonization of the criminal legislation on cybercrime at international level; development at the international level and implementing into the national legislation procedural standards that allow to effectively investigate crimes in global information networks, receive, investigate and provide electronic evidence considering cross-border problems; adjusted law enforcement authorities cooperation while investigating cybercrime at the operational level; mechanism of resolving jurisdictional issues in cyberspace. At Fig. 2 there is a typical scheme of combating cybercrime in current market conditions.

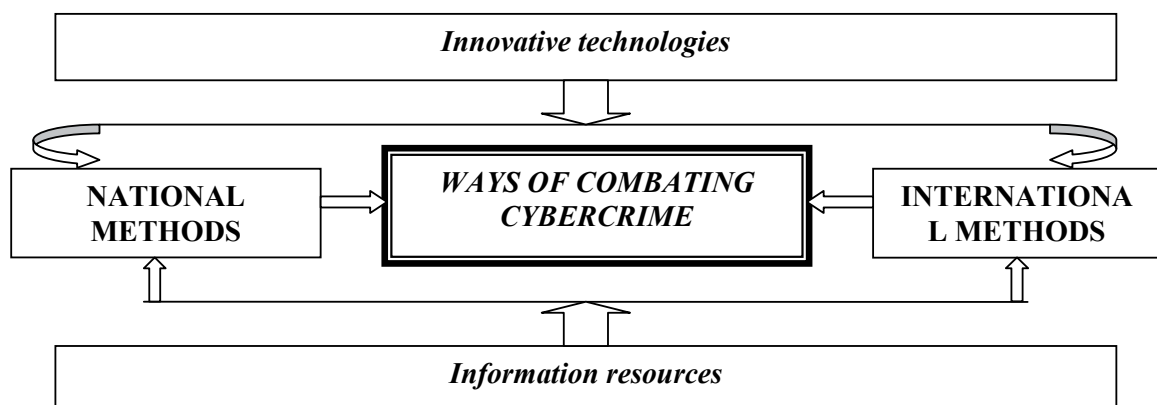

Fig. 2. Scheme of combating cybercrime in the context of economic and information security strengthening [our own development]

It is almost impossible to fight and control cybercrime at the level of an individual state. The adoption of international norms and standards should be accompanied by amendments to the national legislation of individual states. Coordination of the countries' efforts is important to ensure rapid response to the computer technologies development and approval of the appropriate standards.

For Ukraine this trend is in general positive: while its own strategy regarding cyberspace protection is just being developing, the extremely valuable is the opportunity to learn experience of the countries, which has been working in that direction for years. The process of combating development at national and international levels, as experience shows, is itself a complex problem.

But this is the only way to ensure security of users and state from electronic attacks, and also effectively investigate and pursue cybercrimes. As to strategy formation of combating cybercrime in the context of information and of economic security strengthening, the following vectors can be pointed out:

- building a governmental model aimed at cyber security ensuring;
- definition of adequate mechanism, mainly in the form of public-state partnership that will allow public and private interested party discuss and approve policies relating to cybersecurity problem;

- planning and defining the necessary policies and regulatory mechanisms, clear designation of roles, rights and responsibilities of the private and public sectors in combating cybercrime;
- defining objectives and methods of state capacity development and also necessary legislative framework for participation in the international fight against cybercrime;
- defining key informational infrastructures, including fixed assets, services and interdependencies;
- improving availability, reducing response time to incidents, developing disaster recovery plan and developing protection mechanisms for key information infrastructures;
- developing a systematic and integrated approach to the state risk governance;
- defining the objectives of information programs and approving them as priority, designed to instill users with new behavior models and patterns of work;
- proving the necessity of a new educational program which focuses on training IT-specialists and professionals in the field of cyber security;
- developing international cooperation [3].

Conclusions. The results of this study lead to the conclusions that fruitful cooperation of the involved structures, both of public and international levels, which intends to fight the specified illegal phenomenon, is the way to reduce statistical data of cybercrime.

On the way to safe functioning of the subjects in national and global informational space the systematic approach to finding effective management decisions is extremely important. Dynamic development of cybercrime makes special demands on strategy and tactics of public policy of ensuring informational and economic security forming, which should include a system of state and international measures.

Summarizing, we note that improving combating cybercrime activity will consist of the following directions: criminal and legal characteristics of cybercrimes; criminal and procedural aspects of combating cybercrime aimed at ensuring the collection of evidence in the investigation of computer crimes; international cooperation in criminal and procedural activity aimed at collecting evidence of cybercrime committing abroad.

So in environment where cyber threats are constantly emerging and evolving, we can not remain unprotected: situation formed in the world requires constant improvement of combating cybercrime methods and encourages state model building, aimed at ensuring cyber security of the country.

Literature

1. *Vivchar O. Peculiarities of assessment technologies usage in the management of financial and economic security of enterprises / O. Vivchar, A. Kolesnikov // Business Economics – Issue 4 (2), (October). Volume 51. «Palgrave Macmillan Ltd.», 2016. – Pages 393–398.*
2. *Кіберзлочинці щороку крадуть інформації на 400 млрд дол. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2013/07/30/421804>.*
3. *Орлов О. В. Актуальні напрями державної політики у сфері боротьби з кіберзлочинністю / О. В. Орлов, Ю. М. Онищенко // Теорія та практика державного управління. – Вип. 3 (42) – 2013 – с.1–6*
4. *Марков В. В. Статистичне дослідження показників кіберзлочинності: методологічний аспект / В. В. Марков // Право і безпека – 2013. № 2 (49), – с.136–139.*
5. *McAfee and Security & Defence Agenda (SDA) Unveil Global Cyber Defense Report [Електронний ресурс] // An Intel Company. – Режим доступу : [www/ URL:http://www.mcafee.com/us/about/news/2012/q1/20120120-01.aspx](http://www.mcafee.com/us/about/news/2012/q1/20120120-01.aspx).*
6. *Україна – один из лидеров по количеству кибератак в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/03/8/6985180>.*

Стаття надійшла до редакції 19.05.2017.

*Петро Гуменний,
старший викладач кафедри
кримінального права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету*

РОЗМІР МАЙНОВОЇ ШКОДИ І МАЙНОВОГО СТАНОВИЩА ПОТЕРПІЛОГО ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ МАЛОЗНАЧНОСТІ ДІЯННЯ ЯК МЕЖА МІЖ ЗЛОЧИННОЮ ТА ФОРМАЛЬНО ЗЛОЧИННОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Розглянуто поняття малозначності діяння, визначення його ознак, взаємозв'язок поняття малозначності та декриміналізації протиправних посягань, законодавче визначення малозначності діяння та аналіз і характеристика слідчої та судової практики щодо застосування ч. 2 ст. 11 КК України. Проаналізовано теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з застосуванням норми про малозначність і шляхи їх вирішення, погляди науковців та обгрунтовано дискусійність окремих тверджень щодо теми дослідження. Зроблено авторський висновок про необхідність внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кваліфікація злочину, злочин, злочин невеликої важкості, малозначність діяння, матеріальна шкода, велика сума.

Гуменний П.

Размер имущественного ущерба и имущественного состояния потерпевшего при квалификации малозначительности деяния, как граница между преступным и формально преступным поведением

Рассмотрено понятие малозначительности деяния, определение его признаков, взаимосвязь понятий малозначительности деяния и декриминализации противоправных посягательств, вопросам взаимосвязи малозначительного деяния и преступления небольшой тяжести, вопросам предупреждения малозначительных деяний, законодательному определению нормы о малозначительности, анализу и характеристике следственно-судебной практики по применению ч. 2 ст. 11 УК Украины. Проанализированы теоретические и практические проблемы связанные с применением нормы о малозначительности деяния и пути их разрешения, взгляды ученых и обосновано дискуссионность отдельных утверждений ученых по теме исследования. Сделано авторский вывод о необходимости внесения изменений в действующее законодательство.

Ключевые слова: уголовная ответственность, квалификация преступления, преступление, преступление небольшой тяжести, малозначительность деяния, материальный ущерб, большая сумма.

Gumenny P.

Size of property damage and economic situation of the victim in the classification insignificance acts as the boundary between the formal criminal and criminal behavior.

The concept of insignificance act to determine its characteristics, relationships and concepts insignificance decriminalization of illegal acts, legislative acts and definition insignificance analysis and description of the investigative and litigation concerning the application of ch. 2, Art. 11 Criminal Code of Ukraine. Theoretical and practical problems associated with the use of the rules of insignificance and solutions, the views of scientists and reasonably disputed some statements about the research topic. Made author's opinion on the need to amend the existing legislation.

Keywords: criminal responsibility, qualification of the crime, a crime, a crime of small gravity acts insignificance, material damage, a large amount.

Постановка проблеми. На практиці зустрічається чимало випадків, коли органи досудового слідства та суду приймають очевидно неправильні рішення, на підставі оцінки розглядуваного прояву як малозначного, чимало таких, де матеріальна шкода становить на їх погляд велику суму, тілесні ушкодження характеризуються не тільки як легкі, а й як середньої тяжкості тощо. В той же час не береться до уваги майновий стан потерпілого, його позиція щодо наявності чи відсутності претензій тощо.

Тому дослідження критеріїв оцінки ознак малозначності, зокрема розміру матеріальної шкоди, на сучасному етапі має актуальне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах з кримінального права до визначення поняття малозначності діяння за Кримінальним кодексом 2001 р. звернулися М. Й. Коржанський, © Петро Гуменний, 2017

Л. М. Кривоченко, П. С. Матишевський, А. О. Пінаєв, І. К. Туркевич, М. І. Хавронюк на рівні науково-практичного коментування ч. 2 ст. 11 КК чи в підручниках із Загальної частини Кримінального права України. Але зміст малозначності названими вченими був розкритий недостатньо повно. Однак незважаючи на досить значні наукові здобутки у цьому напрямі, окремі аспекти даної проблематики, зокрема чіткі критерії оцінки шкоди як істотної, залишаються малодослідженими та спірними, особливо у їхньому практичному застосуванні, що приводить до прийняття необґрунтованих рішень.

Цілями даної статті є здійснення аналізу чинного кримінального законодавства та поглядів науковців на правові категорії на сучасному етапі, які стосуються розмежування малозначного діяння від злочину та обґрунтування власного висновку про необхідність уточнення критеріїв оцінки ознак малозначності, зокрема розміру матеріальної шкоди.

Згідно з положеннями ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), підставами закриття кримінального провадження є: 1) відсутність події кримінального правопорушення; 2) відсутність у діянні складу кримінального правопорушення; 3) недоведення винуватості особи в суді й вичерпання можливості їх отримати; 4) декриміналізація; 5) смерть підозрюваного, обвинуваченого; 6) існує рішення суду про закриття кримінального провадження за тим самим обвинуваченням; 7) потерпілий відмовився від обвинувачення у формі приватного обвинувачення; 8) неотримання згоди держави, яка видала особу; 9) стосовно податкових зобов'язань особи, яка вчинила діяння, передбачені ст. 212 КК України, досягнутий податковий компроміс згідно з підрозділом 9-2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України [2]. Як бачимо, такої підстави закриття кримінального провадження, як «у зв'язку із малозначністю діяння», не передбачено. Тобто в положеннях чинного КПК України 2012 р. [2], так як і в положеннях КПК України 1960 р. [3], відсутня така підстава закриття кримінального провадження, як малозначність діяння чи, навіть, згадка про малозначність діяння.

Т. А. Гуменюк іменує діяльність із застосування положень про малозначність діяння як «оцінну» діяльність [4, с. 16], інші вчені називають її різновидом «нетипового правозастосування» [5, с. 288].

На думку Л. А. Сидоркіної, це пов'язано з відсутністю в законодавстві критеріїв визначення малозначності, що спонукає юрисдикційні органи визначати їх у кожному випадку самостійно. З одного боку, ці обставини надають можливість урахувати особливості справи, що розглядається, і не притягувати особу до відповідальності за незначне діяння, проте з іншого – норма про малозначність інколи застосовується необґрунтовано, відбувається зловживання положенням про малозначність діяння, що дає змогу правопорушникам уникнути належного покарання [6, с. 186].

Т. Є. Севастьянова вказувала, що закриття кримінальних справ щодо того чи іншого діяння здійснювалось через малозначність, на підставі ч. 2 ст. 11 КК України, потрібно розрізняти закриття кримінальної справи за малозначністю діяння і закриття кримінальної справи за будь-якими іншими обставинами [1, с. 147]. Проте в іншій частині свого дослідження Т. Є. Севастьянова вказує, що застосування ч. 2 ст. 11 КК України при вирішенні питання про закриття кримінальної справи без указівки на п. 2 ст. 6 КПК 1960 р. неможливе, тому що норма про малозначність лише тлумачить характер суспільної небезпечності діяння й не має процесуальної сили [1, с. 172].

Указана позиція Т. Є. Севастьянової є суперечливою, крім того, виникає запитання, якщо положення ч. 2 ст. 11 КК України за змістом є тотожним поняттю «відсутність складу кримінального правопорушення», тоді навіщо існує положення про малозначність діяння?

Виклад основного матеріалу дослідження. Злочином є передбачене Кримінальним Кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Наведене у ч. 1 ст. 11 КК поняття злочину містить вказівку на такі обов'язкові ознаки злочину: 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність); 2) це діяння має бути вчинене суб'єктом злочину; 3) воно має бути винним; 4) вказане діяння має бути суспільно небезпечним; 5) відповідне діяння має бути передбачене чинним КК. Останнє, крім того, має на увазі, що обов'язковою ознакою злочину є також кримінальна караність. Відсутність хоча б однієї із цих ознак вказує на відсутність злочину.

Винність у ч. 1 ст. 11 КК названа як окрема ознака злочину, тому, на відміну від становища, яке існувало за чинності КК 1960 р., суспільна небезпека як ознака злочину не включає суб'єктивну шкідливість діяння й означає лише його об'єктивну шкідливість.

Шкідливість діяння, яке визнається злочином, розкривається у ч. 2 ст. 11 через узагальнене формулювання об'єктів кримінально-правової охорони, якими визнаються: 1) особа (фізична чи юридична); 2) суспільство; 3) держава; через два різновиди наслідків посягання: 1) реальне заподіяння істотної шкоди; 2) створення реальної загрози заподіяння істотної шкоди.

Порядок визнання істотною шкоди, яка заподіяна чи могла бути заподіяна тим чи іншим діянням, у різних випадках різний. Якщо істотність матеріальної (майнової чи фізичної) шкоди часто визначається безпосередньо в законі на підставі заздалегідь визначених критеріїв (кількість неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тяжкість тілесних ушкоджень тощо), то визнання чи невизнання істотною нематеріальної шкоди (політичної, моральної, організаційної, психологічної тощо), як правило, здійснюється у межах судової дискреції без урахування вказаних критеріїв. Однак в останньому випадку при визначенні істотності шкоди, яка заподіяна чи могла бути заподіяна, враховуються такі додаткові об'єктивні ознаки, як спосіб, місце, час, засоби, обстановка вчинення злочину, які можуть бути, а можуть і не бути включені до складу конкретного злочину як його обов'язкові ознаки.

Відповідно до ч. 2 ст. 11, не є злочином вчинене суб'єктом злочину винне діяння, прямо передбачене КК, якщо воно через малозначність не становить суспільної небезпеки. Крім того, що це положення конкретизує зміст суспільної небезпеки як загальної ознаки злочину, метою його введення до КК є намагання законодавця підкреслити, що правосуддя в Україні має здійснюватися на засадах принципів справедливості та індивідуалізації кримінальної відповідальності, за яких формальний момент – кримінальна протиправність типового діяння – не може превалювати над фактичним – відсутністю суспільної небезпеки конкретного діяння.

Малозначне діяння слід відмежовувати від діяння, яке не містить складу злочину. Так, якщо істотність матеріальної (майнової чи фізичної) шкоди визначена безпосередньо в законі через певну кількість неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тяжкість тілесних ушкоджень тощо, то недосягнення певного рівня шкоди є свідченням відсутності складу злочину. Щодо нематеріальної шкоди, то визначення її істотності, як уже зазначалося, здійснюється в межах судової дискреції, а тому визнання конкретного діяння таким, що становить суспільну небезпеку або не становить її через малозначність, залежить від конкретних обставин справи та їх оцінки судом. При цьому відсутність умислу в діях особи може бути однією із зазначених обставин лише у разі, якщо відповідне діяння може бути вчинене як умисно, так і через необережність (якщо воно може бути вчинене лише умисно, то відсутність умислу означає відсутність складу злочину). Так само і відсутність таких ознак, як спосіб, місце, час, засоби, ситуацію вчинення злочину можуть бути зазначеними обставинами лише у разі, якщо такі ознаки не є обов'язковими ознаками складу злочину (в іншому випадку їх відсутність означає відсутність складу злочину).

Тим не менше, на практиці виникають труднощі саме щодо оцінки злочинного діяння як малозначного чи немалозначного.

Так, у кримінальній справі № 607/12892/14-к органами досудового слідства СВ Тернопільського МВ УМВС України в Тернопільській області гр. С. обвинувачувався в тому, що 23 липня 2014 р., близько 18 год. 30 хв., перебуваючи в приміщенні торгового центру «Новус» по вул. Перля м. Тернопіль, переконавшись, що за ним ніхто не спостерігає, таємно, з корисливих мотивів, намагався викрасти з полиць вказаного торгового центру 2 пляшки вина «Chiani Riserva», вартістю 52,69 грн. кожна, суміш фруктово-горіхову, вартістю 88,09 грн., всього товару на суму 193,47 грн. Однак виконавши всі дії, які вважав за необхідні для доведення злочину до кінця, не закінчив його з причин від С. незалежних, оскільки з викраденим був затриманий на виході з торгового центру працівниками охорони.

Слідчий, за погодженням з прокурором, дійшли до висновку, що С. своїми умисними діями вчинив кримінальне правопорушення (злочин), передбачений ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України, тобто закінчений замах на таємне викрадення чужого майна.

Тернопільський міський суд, що розглядав справу у першій інстанції, встановив, що 23 липня 2014 р. гр. С. з полиць торгового центру «Новус» по вул. Перля м. Тернопіль взяв дві пляшки вина та фруктову суміш, які заховав під куртку. Крім того, взяв ще дві булочки і з цим пішов до каси, де заплатив за булочки, а за решту – ні. Коли пройшов кілька кроків в напрямку до виходу, був зупинений працівниками охорони. В службовому приміщенні добровільно видав дві пляшки вина та фруктову суміш, які намагався викрасти. Обвинувачений С. визнав свою винність та заявив, що про скоєне щиро шкодує, йому соромно за свій вчинок, просить врахувати його похилий вік (01.11.1954 р. н.), позитивні дані про його особу, саму ситуацію протиправного діяння та визнати його малозначним.

Представник торгового центру «Новус» в судові засідання не з'явився, однак подав заяву про розгляд справи без його участі, зазначивши, що матеріальної шкоди торговому центру «Новус» діями С. не завдано.

З врахуванням вищенаведеного, самої ситуації вчиненого С. діяння, характеру та вартості товару, який С. намагався викрасти (2 пляшки вина «Chiani Riserva», вартістю 52, 69 грн. кожна, суміш фруктових горіхову вартістю 88,09 грн., а всього товару на суму 193,47 грн., що незначно перевищує встановлений законодавством мінімум), того факту, що з приміщення торгового центру «Новус» С. не вийшов, а був зупинений працівниками охорони, його поведінки, а саме, що він без жодних заперечень пройшов до службового приміщення, де добровільно видав дві пляшки вина та фруктову суміш, які намагався викрасти, суд прийшов до переконання, що дії С. хоча і формально містять ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України, однак через малозначність не становлять суспільної небезпеки, оскільки не заподіяли і не могли заподіяти істотної шкоди торговому центру «Новус».

За таких обставин в діях С. відсутній склад інкримінованого йому злочину.

Керуючись ч. 2 ст. 11 КК України, ст. 284 ч.1 п. 2,373 ч. 1 та 374 КПК України, суд 21.10.2014 р. засудив: визнати С. невинним та виправдати його через відсутність в його діях складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України.

На виправдувальний вирок прокуратурою м.Тернополя 22.10.2014 р. було подано апеляційну скаргу до апеляційного суду Тернопільської області, де зазначалось, що застосування ч. 2 ст. 11 КК України неможливе за декількох умов. По-перше, за наявності у вчиненому обвинуваченим діянні всіх ознак кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України.

По-друге, у вчиненому діянні і за сукупності всіх обставин це діяння характеризується суспільною небезпечністю, оскільки воно заборонене законом та посягає на власність.

По-третє, вчинене діяння об'єктивно завдало шкоди торговому центру «Новус» на суму 193,47 грн., що становить достатню суму для притягнення до кримінальної відповідальності.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та КК України щодо посилення відповідальності за викрадення чужого майна» від 06.04.2009 р., викрадення чужого майна рахується дрібним, якщо вартість такого майна не перевищує 0,2 неоподаткового мінімуму доходів громадян. Ця сума становила 121,80 грн. на момент вчинення С. протиправного діяння.

Тернопільський Апеляційний суд у вироці від 19.11.2014 р. зазначив, що С. виконав усі дії, які вважав необхідними для заволодіння викраденим майном, а тому висновок суду першої інстанції, що вчинене діяння не становить суспільної небезпеки через те, що він з приміщення не вийшов та без заперечень пройшов до службового приміщення, є безпідставним, оскільки така його поведінка була не добровільною, а пов'язана з викриттям у вчиненні крадіжки. Вказані відомості в сукупності свідчать, що С. не закінчив вчинений ним злочин з причин, які від його волі не залежали. А тому органами досудового розслідування його дії вірно кваліфіковані як закінчений замах на таємне викрадення чужого майна.

Також суд першої інстанції помилково врахував той факт як такий, що вказує на малозначність діяння, що С. видав викрадене майно, оскільки вказані дії він вчинив після затримання працівниками охорони у зв'язку з виявленням злочину, а тому вони можуть бути розцінені лише як щире каяття та сприяння в розкритті злочину, що відповідно до ст. 66 КК України є обставиною, яка пом'якшує покарання.

Тому висновки суду першої інстанції про малозначність вчиненого С. кримінального діяння є безпідставними, а через це судом невірно застосовано ст. 11 КК України.

На підставі викладеного, керуючись ст. 405, 409, 413, 420 КПК України, ст. 50, 65–68 КК України, колегія суддів скасувала вирок суду першої інстанції, визнала С. винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України та призначила йому покарання у вигляді штрафу у розмірі 850 грн.

На вказаний вирок С. 23.12.2014 р. подав касаційну скаргу, де, зокрема, посилавшись на рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.02.2013 р. в ЄДРСР29619874, де було прийняте рішення про визнання діяння аналогічного його малозначним, зазначив, що це діяння не спричинило та не могло спричинити істотної шкоди торговому центру «Новус».

Потерпілою особою є мережа гіпермаркетів «Новус Україна», в котрій денний обіг коштів обчислюється мільйонами гривень, а природні втрати тисячами гривень.

Представник торгового центру «Новус» заявив, що матеріальної шкоди торговому центру «Новус» діями С. не завдано, та й яка шкода могла бути завдана, якщо він (С.) навіть не вийшов з приміщення, а викрадені товари були повернуті, тому С. просив скасувати вирок Тернопільського Апеляційного суду та

закрити провадження через відсутність в його діях складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України.

В ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.03.2014 р. зазначено, що С. намагався викрасти товарів на суму 193,47 грн., що є незначним перевищенням встановленого законом мінімум, зробив усі дії, які вважав за потрібні для завершення крадіжки, тобто вчинив закінчений замах на таємне викрадення чужого майна. Крім того, після затримання він жодного опору не чинив, а добровільно видав викрадений товар, не заперечуючи своєї винуватості.

Тому діяння, вчинене С., хоча і формально містить у собі ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України, однак є малозначним, оскільки внаслідок суб'єктивної спрямованості засудженого на викрадення лише зазначених у вирок товарів на суму, що незначно перевищує встановлений законом мінімум, для притягнення до кримінальної відповідальності та з урахуванням розміру потенційної шкоди не є суспільно небезпечним.

Керуючись ст. 284, 434, 436, 440 КПК України, вирок Тернопільського Апеляційного суду від 19.11.2014 р. було скасовано, а провадження у справі закрито за відсутності в діях С. складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України.

25.06.2015 р. заступник Генерального Прокурора України звернувся до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з заявою, в якій стверджував, що судом допущено неоднакове застосування ч. 2 ст. 11 КК України, яке полягає у різному застосуванні її положень щодо малозначності закінченого замаху на таємне викрадення чужого майна. Поряд з цим заявник вважав, що вартість чужого майна як предмета привласнення є критерієм розмежування кримінально караного викрадення від дрібного викрадення, а тому вартість викраденого С. майна – 193,47 грн. є підставою для притягнення його до кримінальної відповідальності і виключає малозначність у розумінні ч. 2 ст. 11 КК України. Крім того, визнання злочину малозначним не є дискреційним повноваженням суду, оскільки законодавцем кримінальна відповідальність за таємне викрадення чужого майна встановлена у сумі, що перевищує 121,80 грн.

В той же день Вищим спеціалізованим судом України було скасовано ухвалу від 19.03.2015 р. та призначено новий розгляд.

Як вбачається з наукового висновка члена Науково-консультаційної ради при ВС України д. ю. н. А. В. Савченка від 14.07.2015 р. з посиланням на інші джерела, малозначне діяння не може мати складу злочину, а склад злочину, в свою чергу, не може бути наділений ознаками малозначності. При визначенні малозначного діяння ніякого практичного значення не мають особливості суб'єкта або особи злочинця.

По-перше, злочин, який намагався вчинити С. є злочином середньої важкості, про що свідчить санкція ч.1 ст. 185 КК України.

По-друге, цей злочин посягав на суспільні відносини власності, які незалежно від сформованих історичних умов завжди охоронялися та будуть охоронятися заходами кримінально-правового примусу, оскільки потребують охорони через недоторканність усіх форм власності, чим нівелюється питання про нездатність заподіяння суспільно-небезпечним посяганням «істотної шкоди». І головне – в науковому плані поняття «склад злочину» можна віднести тільки до поняття «злочину», бо не може бути складу малозначного діяння.

На підставі вищезазначеного висновка, Вищий спеціалізований суд України постановою від 17.12.2015 р. скасував ухвалу від 19.03.2015 р. та направив справу на новий судовий розгляд.

Ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ стосовно засудженого за ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 185 КК України залишив вирок Тернопільського Апеляційного суду 19.11.2014 р. стосовно С. без змін.

Після більш, ніж півторарічного ходіння судовими інстанціями, затрати на розслідування, чималих людських та значно більших, ніж сума викраденого фінансових ресурсів за конкретною кримінальною справою, про замах на викрадення 193,47 грн. у потерпілого, в котрого денний обіг коштів обчислюється мільйонами гривень, поставлена крапка. При цьому потерпілим не заявлялось жодних претензій матеріального характеру, тобто йому не заподіяно і не могло бути заподіяно не те що істотної, жодної матеріальної шкоди.

Переміг суто формальний підхід. Хоча формальний підхід до наявності чи відсутності злочину означає відхід від принципу гуманізму й економії кримінально-правового впливу, відволікання від боротьби зі справжньою злочинністю. Це добре розуміли ще в стародавньому Римі, де діяв постулат *de minimus non curat praetor*, тобто претор (суддя) не займається дрібницями.

Схоже, що правовій системі держави Україна цей постулат є чужим. Підтвердженням цієї тези, крім вищенаведеного, є відсутність законодавчого закріплення переліку кримінальних проступків. От і займаються цілі гурти правоохоронців та суддів протягом кількох років вирішенням питання чи є малозначними факти крадіжок, які в незначній мірі перевищують три неоподаткованих мінімуми, проте існують інші критерії для визнання діяння малозначним.

Видається, що для кваліфікації діяння малозначним значно більш важливим, ніж матеріальна шкода є ступінь небезпеки діяння для потерпілого.

Якщо потерпілий добровільно, без будь-якого примусу чи іншого стороннього впливу заявляє про неістотність матеріальної шкоди, при цьому його майновий стан в багато разів перевищує матеріальну шкоду, завдану протиправним діянням, воно має визнаватися малозначним, навіть якщо сума шкоди становить три (до чотирьох) неоподаткованих мінімумів.

При цьому, суд має брати до уваги той факт, що особа мала на меті вчинити саме це, а не інше діяння, рівень його небезпеки, характеристика особи правопорушника.

Поняття малозначності є оцінним тому точних його вимірів законодавець дати не може, та вони й не потрібні, адже кожний випадок має чимало тільки йому властивих критеріїв оцінки. На практиці кваліфікація конкретних проявів малозначності має суб'єктивний і варіативний характер. За інших обставин застосування його втрачає сенс і набуває ознак мертвої субстанції.

Список використаної літератури

1. Зінченко О. І. *Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація* : моногр. / О. І. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : «Фінн», 2010. – 256 с.
2. Коржанський М. Й. *Кваліфікація злочинів* : навч. посіб. / Коржанський М. Й. – [Вид. 3-тє доповн. та переробл.]. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.
3. *Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. *Полный курс уголовного права* : в 5 т. / под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуж. деятеля науки РФ А. И. Коробеева. – СПб. : Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – (Ученики и учебные пособия). – 2008. – 674 с.
5. Козенко Т. Є. *Критерії та ознаки малозначності діяння за кримінальним законодавством України* / Т. Є. Козенко // *Києво-Могилянська Академія. Наукові записки. Спеціальний випуск*. – 2000. – Т. 18. – Ч. 1. – С. 186–189.
6. Козенко Т. Є. *До питання про поняття малозначності діяння* / Т. Є. Козенко // *матер. засідань міжнар. круглого столу, присв. пам'яті проф. К. Г. Федорова*. – Запоріжжя. – 2000. – С. 272–277.
7. Севастьянова Т. Є. *Малозначність діяння при порушенні підприємницької діяльності* / Т. Є. Севастьянова // *Підприємництво, господарство і право*. – 2001. – № 3. – С. 92–93.
8. Севастьянова Т. Є. *Кримінально-правова характеристика взаємозв'язку понять малозначності діяння та декриміналізації протиправних посягань* / Т. Є. Севастьянова // *Держава і право*. – 2001. – № 12. – С. 492–495.
9. Севастьянова Т. Є. *Малозначність діяння за кримінальним законодавством США та Франції* / Т. Є. Севастьянова // *Вісник Запорізького юридичного інституту*. – 2002. – № 2. – С. 32–38.
10. Маломуж С. І. *Малозначність діяння в кримінальному судочинстві* [Електронний ресурс] / С. І. Маломуж // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. – 2015. – С. 96–99. – (Сер. «Юриспруденція». Вип. 14(2)). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_14%282%29_29.
11. Ковальов С. І. *Малозначність діяння та матеріальна шкода в кримінальному праві України: поняття та співвідношення* [Електронний ресурс] / С. І. Ковальов // *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. – 2014. – Вип. 34. – С. 269–279. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/arpvchzi_2014_34_31.
12. *Кримінальна справа № 607/12892/14-к* // *Архів Тернопільського міськрайонного суду*.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2017.

Станіслав Зливко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри Академії державної
пенітенціарної служби України

КЕРІВНИК ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ, ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Досліджено теоретичні аспекти діяльності керівника в правоохоронних органах охарактеризовано теоретико-методологічне забезпечення адміністративної діяльності керівника в правоохоронних органах України. Розкрито зміст та поняття правоохоронної діяльності, вимоги до керівника як організатора управління.

Ключові слова: керівник, правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, правовий статус, нормативно-правове забезпечення.

Зливко С.

Руководитель правоохранительного органа: концептуальные основы, вопросы теории

Исследовано теоретические аспекты деятельности руководителя в правоохранительных органах Украины. Охарактеризовано теоретико-методологическое обеспечение административной деятельности руководителя в правоохранительных органах Украины. Раскрыто содержание и понятие правоохранительной деятельности. Проанализировано требования к руководителям как организаторам управления.

Ключевые слова: руководитель, правоохранительные органы Украины, функции, правовой статус, нормативно-правовое обеспечение.

Zlyvko S.

The authorities of law-enforcement organ: conceptual bases, theory questions

In this article theoretical aspects of the position of a in the authorities of law-enforcement organs are studied, the theoretical and methodological providing of administrative activity of a senior official in the authorities of Ukraine is characterized, the meaning and the concept of law-enforcement activity is disclosed, the requirements to the senior official as for the organizer of the administration.

Keywords: senior official, law-enforcement organs, law-enforcement activity, functions, legal status, regulatory support.

Перебудова правоохоронної системи України привела до формування нової системи заміщення керівних посад, нових стандартів управлінської діяльності, перебудови взаємовідносин між підлеглими та керівниками. У практиці функціонування правоохоронної системи відомі вдалі приклади реформ функціонування та призначення керівника, але існують і консервативні структури, де зміни, за суттю, не відбулись. Для нашого дослідження принциповим питанням є розгляд адміністративно-правових засад діяльності керівників різних правоохоронних органів зважаючи на те, що різні моделі формування та функціонування керівної ланки дозволяють виділити позитивні аспекти, а також проблеми, які мають бути враховані при побудові моделі концепції керівника в системі виконання покарань.

Природно, що правоохоронна система завжди була і продовжує залишатись в полі зору науковців. При цьому наукова привабливість цієї сфери досить легко пояснюється надшироким колом питань та проблем, які можуть стати предметом наукового осмислення. Динамічні реформи фактично усіх компонентів правоохоронної системи – правоохоронних органів та органів правопорядку привели до зміни законодавства, наслідком яких стала зміна концепції їхньої діяльності, внутрішньої організації, функцій тощо. На фоні цього необхідно відзначити, що поряд із розробкою багатьох конкретних проблем функціонування правоохоронних органів України сучасна правова наука звернула увагу і на концептуальні аспекти, якими, зокрема, є питання співвідношення категорій «правоохоронні органи» та «органи правопорядку». Зважаючи на факт, що даний підрозділ ми присвячуємо аналізу порядку призначення, а також кваліфікації керівників різних правоохоронних органів, проведемо невелике узагальнення наукових поглядів щодо сучасного розуміння правоохоронних органів та діяльності у цій сфері.

Традиційно звернення до норм Конституції України як Основного закону держави дозволяє констатувати, що така категорія як «правоохоронні органи» застосована у ч. 2 ст. 17, в якій зазначено, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові

формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [1]. Протягом уже більш, ніж двадцятип'ятирічної історії незалежної держави Україна, законодавець не зміг сформувати чітке нормативно-правове підґрунтя для функціонування правоохоронної системи. Підтвердженням цього є розгалужена система законів, які регулюють діяльність різних органів, які здійснюють правоохоронні та правозахисні функції та відсутність уніфікованого правового документу, у якому надано чітку відповідь на питання розуміння поняття, природи та системи правоохоронних органів України. Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає правоохоронні органи як органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій [2]. Інший закон «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» визначає правоохоронні органи як державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [3]. Бачимо, що усі закони, які стосуються розуміння правоохоронних органів та системи, пов'язують їх з функцією правоохорони. Слід зауважити, що трапляються випадки, коли в наукових роботах можна побачити думки про непотрібність визначення поняття правоохоронних органів та їхньої системи (наприклад, [4, с. 34–35], [5, с. 11]). Однак вважаємо, що такий підхід не може бути виправданим, адже породжує неточності для розвитку законодавства у правоохоронній сфері. Не вдаючись до глибокого аналізу визначень правоохоронних органів, можемо констатувати факт значної уваги до цієї теоретичної конструкції з боку вчених-правників. Натомість закріплення на нормативному рівні ці визначення не знайшли, як і не знайшли закріплення питання єдиного розуміння правоохоронної системи.

До ознак правоохоронних органів О. М. Музичук пропонує віднести такі:

1. Вони є державними органами, про що чітко вказано у законодавчих актах, які регламентують їх діяльність, і, як правило, органами виконавчої влади, за винятком органів прокуратури.
2. Вони спеціально створені з метою забезпечення охорони та захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави, у більшій мірі – від злочинних посягань, меншій – від інших правопорушень.
3. Виконання правоохоронних функцій є визначальним (основним) у їх діяльності, що передбачено відповідними завданнями, які вони виконують повсякденно та постійно.
4. Правоохоронні завдання, функції та повноваження такі органи виконують на професійній основі, що передбачає відповідну підготовку правоохоронців.
5. Виконання правоохоронних завдань, функцій та повноважень передбачає можливість застосування ними державного примусу.
6. Наявність у правоохоронних органів спеціальних повноважень для попередження, розкриття і розслідування злочинів, які не характерні для інших державних органів (контрольна та оперативна закупівля та постачання товарів, проведення операцій захоплення злочинців, зняття інформації з каналів зв'язку, проведення обшуку, затримання та арешт осіб, застосування спеціальних засобів активної оборони та нападу, вогнепальної зброї тощо).
7. Здійснюючи контроль за діяльністю та поведінкою фізичних та юридичних осіб, інших колективних суб'єктів правовідносин, правоохоронні органи також є об'єктом контролю зі сторони тих, кого вони контролюють, тобто має місце взаємний контроль.
8. Додатковий, порівняно з іншими працівниками, соціально-правовий захист персоналу правоохоронних органів, який зумовлений особливостями проходження ними так званої «правоохоронної служби», низкою обмежень та заборон, пов'язаних з такою службою; питання їх дисциплінарної відповідальності, як правило, регламентуються спеціальними статутами про дисципліну.
9. Як правило, для виконання покладених обов'язків правоохоронні органи наділені відповідними атрибутами, які дають підстави називати їх «силовими структурами» (спеціальні звання, спеціальний формений одяг, відповідні знаки розрізнення, право носіння та застосування вогнепальної зброї).
10. Їх правоохоронна діяльність координується Кабінетом Міністрів України або одним із них (прокуратурою – з питань протидії злочинності; митними органами – з питань протидії митним злочинам та іншим митним правопорушенням і т. д.) [6, с. 172–173].

Як зазначалось раніше, зміни, які відбулись у законодавстві, привели до появи категорії «органи правопорядку» або «органи охорони правопорядку», які, в більшій мірі визначають тільки частину правоохоронної системи. Так, на думку Н. Ярмиш, поняття «правоохоронні органи» та «органи охорони правопорядку» співвідносяться як родові та видові. Іншими словами, будь-який орган охорони правопорядку є правоохоронним органом, але не всі правоохоронні органи є органами охорони правопорядку (ними не є органи, які у своєму складі не містять озброєних підрозділів). Вживаний у Конституції України термін

«органи правопорядку» доцільно розглядати як аналог терміну «органи охорони правопорядку» та вважати, що такими є органи, які у своєму складі мають силові, озброєні підрозділи та працівники яких наділені правом застосовувати примушування, зокрема з використанням вогнепальної зброї [7].

Використання пізнавальних можливостей системного методу, філософських категорій діалектики «загальне», «особливе» та «одиничне» дозволило В. О. Боняку зробити такі висновки щодо співвідношення поняття «орган охорони правопорядку України» з іншими категоріями цього понятійного ряду:

– з погляду системного методу такі явища державно-правової дійсності, як органи охорони правопорядку України, правоохоронні органи України, державний апарат України, механізм Української держави співвідносяться в такий спосіб: 1) органи охорони правопорядку України є окремою групою (підсистемою) правоохоронних органів України; 2) органи охорони правопорядку України є структурним елементом державного апарату як системи державних органів; 3) органи охорони правопорядку України є структурним елементом механізму держави як системи державних організацій (органів, підприємств, установ);

– категорії «державний орган України», «правоохоронний орган України» та «орган охорони правопорядку України» утворюють такий понятійний ряд (від найбільшого за обсягом до найменшого): а) «державний орган України» є найбільш широким за обсягом поняттям, проте з найменшим змістом; б) «правоохоронний орган України» має дещо вужчий обсяг поняття, проте зміст його більший, у порівнянні з категорією «державний орган України»; в) «орган охорони правопорядку України» є поняттям із найменшим обсягом, однак із найбільшим у порівнянні зазначеними категоріями змістом;

– досліджувані загальнотеоретичні категорії співвідносяться в такий спосіб: «державний орган України» є загальним родовим поняттям; поняття «правоохоронний орган України» та «орган охорони правопорядку України» є особливим, а окремо взяті правоохоронні органи України та органи охорони правопорядку України – одиничним [8].

Положення чинного національного законодавства, що розкривають зміст поняття «правоохоронні органи», концептуальні підходи щодо розуміння категорій «державний орган України», «правоохоронний орган України», а також специфічні суттєві ознаки поняття «орган охорони правопорядку України», дозволяють запропонувати таку дефініцію цього поняття: орган охорони правопорядку України – це структурно відокремлена, юридично оформлена частина державного апарату (колектив державних службовців), що організована та функціонує відповідно до конституційно-правових засад, у своєму складі, як правило, має військові підрозділи, співробітники яких наділені правом застосування легального примусу (включно і вогнепальної зброї), основна та повсякденна діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення законності та правопорядку в суспільстві [9, с. 122].

Обидва із згаданих вище авторів спираються на положення, визначені Комісією Конституційної Асамблеї, яка до системи правоохоронних органів відносить:

1) органи охорони правопорядку (правоохоронна функція для них є основною, вони мають право легального застосування примусу до людей, у своєму складі мають озброєні формування);

2) контрольні органи виконавчої влади;

3) органи охорони Конституції України та державного контролю (Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата України) [10].

На наш погляд, формування нової системи правоохоронних органів шляхом їхньої градації та розширення кількості за рахунок ототожнення окремих функцій органів публічної адміністрації з правоохоронними є не зовсім виправданим. Крім того, застосування в законодавстві більш вузьких понять, таких, як органи правопорядку, також спричиняє певні неузгодженості, наслідком яких є розбалансування правих статусів окремих категорій працівників цих органів.

В. Ф. Пузирний після узагальнень різних наукових позицій щодо правоохоронних органів зміг підсумувати та вказати на специфічне призначення зазначених органів, які, на його погляд, виражаються в особливості правоохоронної діяльності. У свою чергу, остання має власні особливості, які загалом визначають її природу і специфіку функціонування її інституційного вираження – правоохоронних органів. По-перше, мабуть, головна особливість – суспільна значущість цієї діяльності, адже широкий спектр завдань забезпечує упорядкування багатьох суспільних відносин і загалом спокійне співжиття людей; по-друге, цей вид діяльності здійснюється людьми – працівниками правоохоронних органів. Така особливість насамперед свідчить про можливість суб'єктивного сприйняття різних процесів і потенційного зловживання, що передусім негативно її характеризує. Зменшення суб'єктивізму в правоохоронній діяльності є запорукою підвищення рівня законності і має досягатись через використання більшої кількості технічних пристроїв,

автоматизації окремих правоохоронних процесів і підвищення заходів контролю; по-третє, призначення цієї діяльності, яке полягає у врегулюванні відносин з метою захисту суб'єктивних прав, а також спонуканні людей до виконання їхніх обов'язків, передбачених законодавством. Тобто правоохоронна діяльність балансує на межі конфлікту суспільних інтересів (фактична можливість одних людей порушувати права інших) і не допускає виходу за межі законності, що досягається за допомогою регламентації, попередження та притягнення до відповідальності як результату порушення встановлених правил; по-четверте, певний пріоритет правоохоронних органів над іншими державними та недержавними інституціями, адже вони фактично мають відображати позицію держави у сфері забезпечення правоохорони, що є надважливою запорукою існування будь-якої держави. Крім того, наділяючи правоохоронні органи спеціальними завданнями, держава надає їм і спеціальні повноваження, які відмінні від інших і у певних випадках, під час додержання спеціальної процедури, дозволяють втручатись у приватну сферу; по-п'яте, неефективна система правоохоронних органів зумовлює появу неконтрольованих суспільних процесів, які в результаті призводять до сплеску девіантної поведінки її окремих членів, ототожнення правоохоронних органів із органами публічної влади, що, як наслідок, приводить до прагнення суспільства до зміни останньої. Таким чином, правоохоронні органи певною мірою відображають стан сприйняття суспільством державної влади. Саме через це правоохоронні органи повинні бути під постійною увагою з боку держави [11, с. 58–59].

Зважаючи на усе сказане, можемо зробити певні узагальнення, які стосуються правоохоронних органів і кризь призму їхньої природи, значення діяльності керівників цих органів.

По-перше, правоохоронна сфера потребує чіткості у розумінні системи та правового статусу інституцій, які повинні виконувати функції правоохорони, їх відмінності від інших органів, які наділені повноваженнями у сфері правозастосування та правозахисту.

По-друге, особлива природа спеціальних державних інституцій, які реалізують функції правоохорони, зумовлює посилену вимогливість та відповідальність до керівного персоналу цих органів, що зумовлює обов'язкове закріплення основних засад їхньої діяльності на законодавчому рівні.

По-третє, правовий статус керівників правоохоронних органів повинен забезпечувати їм незалежність у прийнятті рішень, які пов'язані із його професійною діяльністю з метою досягнення поставлених перед конкретним правоохоронним органом, завдань.

По-четверте, посилена відповідальність керівників як на нормативному рівні (підвищені заходи юридичної відповідальності), так і на рівні організації (усвідомлення правильності здійснення оперативного та стратегічного управління; розуміння цілей та завдань й якісний підбір засобів їхнього досягнення тощо).

По-п'яте, сучасна тенденція в роботі керівника – необхідність «дослухатись» до суспільної думки та регулярно звітування перед громадськістю з питань, які зумовлені природою функціонування конкретного правоохоронного органу.

До речі, саме останнє твердження свідчить про те, що Україна набуває рис цивілізованої, демократичної держави, у якій правоохоронна сфера існує з метою забезпечення та охорони прав, законних інтересів її громадян, а не для формування механізму їх обмеження та гарантування «невтручання» в питання публічної влади з боку суспільства.

Список використаної літератури

1. Конституція України // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV від 19 червня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – №39. – Ст. 351.
3. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України № 975-IV від 19 червня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2003. – № 46. – С. 366.
4. Будаков М. О. Проблеми визначення терміна «правоохоронні органи держави» / М. О. Будаков // *Державна безпека України*. – 2004. – № 2 (2). – С. 34–38.
5. Ковальська В. В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. В. Ковальська ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 37 с.
6. Музичук О. М. Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні: адміністративно-правові засади організації та функціонування : дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – Харківський національний ун-тет внутрішніх справ / О. М. Музичук. – Харків, 2010. – 481 с.

7. Ярмиш Н. Зміст терміну «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2016. – № 4(46). – С. 79–84.
8. Боняк В. О. Основи концепції конституційно-правових засад організації та функціонування органів охорони правопорядку України: проблемні питання. Порівняльно-аналітичне право / В. О. Боняк. – 2015. – № 1. – С. 43–47.
9. Боняк В. О. Співвідношення поняття «орган охорони правопорядку України» із суміжними категоріями // Право і суспільство / В. О. Боняк. – 2015. – № 5. – С. 117–125.
10. Тацій В. Я. Доповідь Комісії з питань правоохоронної діяльності щодо визначення поняття та системи правоохоронних органів [Електронний ресурс] / В. Я. Тацій. – Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com/2013/02/blog-post_2280.html.
11. Пузирний В. Ф. Концептуальні засади адміністративної діяльності органів та установ Державної пенітенціарної служби України: дис... на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». – Національна академія прокуратури України / В. Ф. Пузирний. – К., 2015. – 452 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2017.

Сергій Марків,

викладач кафедри кримінального права
та процесу Тернопільського національного
економічного університету

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ КІБЕРТЕРОРИЗМУ

Наголошено, що кібертероризм є похідним від більш широкого загального поняття «тероризм» і полягає у глобальній загрозі інформаційній безпеці суспільства. Зазначено, що єдиної позиції щодо визначення «кібертероризму» немає, і науковці дотепер дискутують з приводу цієї проблематики. Зазначено, що в Україні на сьогодні не розроблено нормативно-правових актів, що регулюють такий вид злочинності. Вказано, що головною зброєю у боротьбі з цією загрозою залишається законодавство, яке потребує подальшого вдосконалення. З огляду на сучасні реалії життя все більш поширеного розвитку набуває науково-технічний прогрес, поза межами якого не залишаються й комп'ютерні інновації.

Ключові слова: кібертероризм, кіберзлочин, інформаційні технології, інформаційна безпека, тероризм.

Марків С.

Историко-правовой аспект кибертерроризма

Подчеркнуто, что кибертерроризм является производным от более широкого общего понятия «терроризм» и заключается в глобальной угрозе информационной безопасности общества. Отмечено, что единой позиции по определению «кибертерроризма» нет, и ученые до сих пор спорят по поводу этой проблематике. В Украине на сегодня не разработано нормативно-правовых актов, которые регулируют такой вид преступности. Указано что главным оружием в борьбе с этой угрозой остается законодательство, которое требует дальнейшего совершенствования. Учитывая современные реалии жизни все более распространенного развития приобретает научно-технический прогресс, за пределами которого остаются и компьютерные инновации.

Ключевые слова: кибертерроризм, киберпреступность, информационные технологии, информационная безопасность, терроризм.

Markiv S.

Historical and legal aspect of cyberterrorism

Cyberterrorism is derived from the broader general concept of “terrorism” and is a global threat to information security community. Immediately it should be noted that a common position on the definition of “cyber terrorism” is not, and scientists are still debating on this issue. In Ukraine, currently not developed regulations governing this type of crime. But the main weapon in the fight against this threat is legislation needs further improvement. Given the current realities of the increasingly widespread development takes technological progress, beyond which no remains and computer innovation.

Keywords: cyberterrorism, cybercrime, information technology, information security, terrorism.

Постановка проблеми. На сьогодні все більшого значення в межах становлення міжнародно-правових відносин та формування світового суспільства набуває розвиток науково-технічного прогресу, складовим елементом якого є високі комп'ютерні технології. Поява технологічних новел у різних сферах нашого життя стає не лише запорукою високоякісної продуктивності праці та швидкої поіформованості людини, але своїм наслідком породжує появу негативного та несанкціонованого втручання у їх роботу, що призводить до кібертероризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідників кібертероризму та його історико-правових аспектів ми зустрічаємо як на сторінках вітчизняної літератури, так і у працях зарубіжних науковців. Серед вітчизняних видається важливим згадати наступних: С. О. Гнатюк, В. П. Харченко, О. Г. Корченко, Є. В. Паціра, С. В. Казмірчук, В. Л. Бурячок, М. А. Погорецький, С. В. Мельник, Д. Б. Дубов, Р. М. Кравченко, та ін. До зарубіжних вчених, які дискутують над цією темою можемо, вважати: В. А. Мазурова, Ю. В. Гаврилова, М. М. Безрукова, В. Б. Вехова, С. Гриняєва, Е. О. Роговського, Е. Конрі-Мюррея, Рональда Л-Діка та ін.

Цілями статті є аналіз основних аспектів становлення та розвитку кібертероризму, пошук шляхів боротьби із ним і методів його попередження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія сучасного кібертероризму має давню історію і сягає своїм початком у далеке минуле. Кібертероризм є похідним від більш широкого загального поняття «тероризму» і полягає у глобальній загрозі інформаційній безпеці суспільства. Відразу слід зазначити, що

єдиної позиції щодо визначення «кібертероризму» немає, науковці дотепер дискутують з приводу цієї проблематики. Єдиним є об'єкт посягання, на який відбувається в межах такого протиправного злочинного діяння, – це інформація, інформаційні технології.

Термін «кібертероризм» був запропонований у 1980-х р. старшим науковим співробітником американського Інституту безпеки і розвідки (анг. – Institute for Security and Intelligence) Баррі Колліном, який використав його в контексті тенденції до переходу тероризму від фізичного до віртуального, породжуючого перетин та злиття цих світів [1].

Кібертероризм є рідновидом тероризму, однак поряд із такими його формами, як ядерний, біологічний, хімічний, екологічний, комп'ютерний (кібернетичний), з огляду на масову інформатизацію суспільства, несе одну із найбільших і найсерйозніших загроз людству [2].

Отже, спершу розкриємо поняття «тероризм». У найбільш загальному розумінні суть тероризму полягає у використанні насильства з метою залякування. Суб'єкт терористичного насильства – окремі особи або неурядові організації. Об'єкт насильства – влада в особі окремих державних службовців або суспільство в особі окремих громадян (в тому числі іноземців або держслужбовців інших держав), а також приватне і державне майно, інфраструктури, системи життєзабезпечення. Мета насильства – домогтися бажаного для терористів розвитку подій: революції, дестабілізації суспільства, розв'язання війни з іноземною державою, здобуття незалежності, зміну правового режиму, зміну кордонів або порушення територіальної цілісності чи недоторканності державних кордонів, зменшення обсягу прав людини [3].

В історичному аспекті термін «тероризм» вперше з'явився в 1798 р., коли філософ Еммануїл Кант використовував його для опису песимістичного погляду на долю людства. У той же рік цей термін можна було знайти в додатку до великого словнику Французької академії, це було викликано ексцесами революційного терору, і тому термін не мав такого значення, яке ми сьогодні в нього вкладаємо.

Нині під цим терміном в більшості випадків розуміються дії різних рухів, які впливають на уряд держави з метою радикальної зміни його політичного і соціального управління, при цьому об'єктом впливу є не тільки держава, але й внутрішня соціальна система [4].

Використовуючи національну законодавчу базу, зауважимо, що під тероризмом розуміється суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [5].

У «Великому тлумачному словнику української мови» «тероризм» визначено як здійснювання, застосування терору; діяльність і тактика терористів [6].

Визначення ж інформаційного або кібертероризму можна знайти як в міжнародно-правових документах та проектах конвенцій, так і в дослідженнях фахівців з цієї проблематики. Однією з характерних рис визначень інформаційного тероризму є те, що в переважній більшості в них згадується тільки один аспект інформаційної безпеки, пов'язаний із засобами оброблення інформації, що звужує поняття інформаційного тероризму, тим самим обмежуючи сферу правового регулювання, що не сприяє ефективній співпраці держав у справі боротьби з інформаційним тероризмом [4].

Під кібертероризмом розуміють навмисну мотивовану атаку на інформацію, що обробляється комп'ютером, комп'ютерну систему або мережу, яка пов'язана з небезпекою для життя і здоров'я людей або настанням інших тяжких наслідків, якщо такі дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокування військового конфлікту [5].

Таким чином, можна визначити кібертероризм як похідний тероризму, об'єктом посягання якого є інформаційна безпека. Він є найбільш небезпечним, оскільки межі його визначені віртуальним середовищем, і знайти порушника дуже важко.

Розгляд «кібертероризму» в історичних рамках охоплює чималий період і пов'язаний головним чином із еволюцією комп'ютерної обчислювальної техніки.

Доцільним є посперитися на етапи становлення, виділені С. О. Гнатюком у своїй статті «Кібертероризм: історія розвитку, сучасні тенденції та контрзаходи» [2], однак, на наш погляд, можна їх систематизувати.

Перший період – 1960–1970 рр. – поява перших транзисторних обчислювальних систем, як наслідок поява дрібних кіберзлочинів.

Другий період – 1980–1990 рр. – випуск першої операційної системи, перший арешт «віртуальних злочинців», зареєстроване перше «сімейство комп'ютерних вірусів».

Третій етап – поява і активне запровадження «кібератак», втручання у роботу державних органів, в т. ч. військових, утворення хакерських груп та проведення шпійонських кібероперацій.

Отже, із еволюцією людського суспільства розросталася і система кіберзлочинності, кіберзлочинів.

Поява такого роду протиправних злочинних діянь зумовила необхідність правового врегулювання відносин, що виникають у кіберпросторі. Відразу наголосимо, що однозначного і чіткого визначення поняття «кібертероризму» у юридичних документах немає.

У Ковенції Ради Європи про кіберзлочинність від 23.11.2001 р. немає чіткої дефініції «кібертероризму», проте з її положень випливає, що кібертероризм є навмисне застосування незаконно встановленого повноваження, насильства, руйнування або проникнення в кіберсистеми, у разі якщо подібні дії можуть спричинити смерть або заподіяти шкоду особі або особам, істотної шкоди майну, цивільний безлад або значну економічну шкоду. Ця Конвенція є свого роду реакцією США на терористичні акти 11 вересня 2001 р.

У Конвенції Ради Європи згадується 4 типи комп'ютерних злочинів: незаконний доступ; незаконне перехоплення; втручання в дані; втручання в систему. Згідно з цим документом, засобами кібертероризму є: комп'ютерна система, комп'ютерні дані, послуги інформаційно-комп'ютерних технологій та дані трафіку [8].

В Україні на сьогодні не розроблені нормативно-правові акти, що регулюють такий вид злочинності. Але головною зброєю у боротьбі з цією загрозою залишається законодавство, яке потребує подальшого вдосконалення. В українському законодавстві навіть немає такого виду злочину, як кібертероризм, є тільки тероризм [9], та окремим розділом XVI Кримінального кодексу України визначено злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (ком'ютерів), систем та комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку [10]. А тому на сьогодні важливим є юридичне закріплення «кібертероризму» у вітчизняному законодавстві, створення єдиної нормативної бази, як закріплювала б механізм захисту суспільства від кіберзлочинців.

Боротьба із кібертероризмом має включати усі дієві шляхи та методи захисту і попередження вчинення таких злочинів. На наш погляд, до таких основних шляхів належать:

- належне законодавче врегулювання поняття «кіберзлочинності», «кіберзлочину», його видів, основних характеристик, відповідальності за його вчинення, порядку притягнення особи до відповідальності;
- створення відповідних державних органів, із безумовним залученням спеціалістів у сфері комп'ютерних технологій, для захисту та боротьби з кібертероризмом;
- розроблення стійкого системного захисту інформації, інформаційних технологій, захисту ЕОМ;
- належне фінансування такого роду діяльності із привенції та захисту інформаційної безпеки;
- міжнародне співробітництво як у теоретичних розробках, так і у практичній діяльності.

Висновки. З огляду на сучасні реалії життя, все більш поширенішого розвитку набуває науково-технічний прогрес, поза межами якого не залишаються й комп'ютерні інновації. Інформаційні технології потрапляють під негативну дію осіб-кіберзлочинців, які посягають на персональну інформаційну безпеку кожного особи, людства загалом. Як наслідок, з'являється таке криминогенне явище, як «кіберзлочинність», в рамках якої ми розглядаємо «кібертероризм» як найбільш небезпечну загрозу інформаційному суспільству, він не має меж, існує у віртуальному світі, не має належного правового врегулювання як у вітчизняному, так і в міжнародному законодавстві. Саме тому на сьогодні головне завданням – віднайти шляхи та методи боротьби із кібертероризмом, щоб не допустити його поширення та захоплення нашого інформаційного простору. Важливим, безумовно, є міжнародне співробітництво, адже самотужки боротися із такою глобальною проблемою – складно, та, на наш погляд, не виправдано, оскільки ми живемо у єдиній інформаційній мережі та за її безпеку повинні боротися спільно.

Список використаної літератури

1. Collin B. *The Future of Cyberterrorism* // *Crime & Justice International Journal*. – 1997. – Vol. 13. – Bun. 2.
2. Гнатюк С. О. *Кібертероризм: історія розвитку, сучасні тенденції та контрзаходи* / С. О. Гнатюк // *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2013. – Vol. 19/ – Issue-2.
3. Діордіца І.В. *Поняття та зміст кібертероризму [Електронний ресурс]* / І. В. Діордіца. – Режим доступу : <http://goal-int.org/ponyattya-ta-zmist-kiberterorizmu/>.
4. Кубишкін О. В. *Міжнародно-правові проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави [Електронний ресурс]* / О. В. Кубишкін. – Режим доступу : <http://pravolib.pp.ua/informatsionnyy-terrorizm-15103.html>.

5. *Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page2>.*
6. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. О. Єрошенко. – Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. — 864 с.*
7. *Топчій В. В. Кібертероризм в Україні: поняття та запобігання кримінально-правовими та кримінологічними засобами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo06/part_3/16.pdf.*
8. *Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575/page.*
9. *Грицак Н. І. Кібертероризм як сучасна загроза національної безпеки [Електронний ресурс] / Н. І. Грицак. – Режим доступу : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13207/1/191_Gricak_466-468_69.pdf.*
10. *Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11>.*

Стаття надійшла до редакції 18.05.2017.

Роман Олійничук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ВІДМІННОСТІ МІЖ ГРУПОВИМ ПОРУШЕННЯМ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА ЗАКЛИКАМИ ДО ВЧИНЕННЯ ДІЙ, ЩО ЗАГРОЖУЮТЬ ГРОМАДСЬКОМУ ПОРЯДКУ

Розглянуто групове порушення громадського порядку та заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку як кримінально карані діяння проти громадського порядку та моральності. Проаналізовано погляди науковців на правові категорії, які стосуються розмежування даних злочинів. Висвітлено наукові позиції щодо відмінностей між закликами до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, і груповим порушенням громадського порядку. Зроблено авторський висновок про відмінність складів досліджуваних злочинів.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, відмінності злочинів, ознаки, громадський порядок, групове порушення громадського порядку, заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку.

Олійничук Р.

Различия между групповым нарушением общественного порядка и призывами к совершению действий, угрожающих общественному порядку

Рассмотрены групповое нарушение общественного порядка и призывы к совершению действий, угрожающих общественному порядку, как уголовно наказуемые деяния против общественного порядка и нравственности. Проанализированы взгляды ученых на правовые категории, которые касаются разграничения данных преступлений. Рассмотрены научные позиции о различиях между призывами к совершению действий, угрожающих общественному порядку, и групповым нарушениям общественного порядка. Сделано авторский вывод о различии составов исследуемых преступлений.

Ключевые слова: уголовная ответственность, различия преступлений, признаки, общественный порядок, групповое нарушение общественного порядка, призывы к совершению действий, угрожающих общественному порядку.

Oliynychuk R.

Differences between group breach of public order and calls for actions which threaten public order

The group breach of public order and calls for actions which threaten public order as punishable acts against public order and morality are grounded. The researchers' views of the legal categories relating to differentiation of these crimes are analyzed. The scientific positions on the differences between calls for actions which threaten public order and group breach of public order are considered. The author's conclusion about the formulations of investigated crimes was made.

Keywords: criminal liability, differences of crimes, signs, public order, group breach of the public order, calls for actions which threaten public order.

Постановка проблеми. Протидія злочинності успішна тільки у тому випадку, коли активізується діяльність у напрямі запобігання груповим порушенням громадського порядку. Хоча цьому питанню приділено значну увагу багатьма науковцями, та все ж ряд питань залишаються дискусійними, а деякі взагалі знаходяться за межами наукових пошуків. Насамперед, це стосується розуміння його кваліфікуючих ознак, відмежування даного злочину від окремих суміжних деліктів. Водночас практика має певні проблеми, а деколи й допускає помилки при застосуванні ст. 293 Кримінального кодексу України. Покращення потребує і саме кримінальне законодавство, що регулює відповідальність за групове порушення громадського порядку. Саме це свідчить про актуальність дослідження відмежування групового порушення громадського порядку від суміжних злочинів, зокрема, закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми розмежування групового порушення громадського порядку із закликами до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, а також охорони громадського порядку від злочинних посягань розглядалися у працях українських вчених,

зокрема В. В. Кузнєцова, І. М. Копотуна, О. І. Зінченко та ін. Так, монографічна робота В. В. Кузнєцова висвітлює проблему кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності [7]. Дослідження І. М. Копотуна присвячене громадському порядку як об'єкту кримінально-правової охорони [5]. О. І. Зінченко у своїй монографії приділив увагу поняттю, видам і кваліфікації одиничних злочинів [3]. Однак, незважаючи на досить значні наукові здобутки у цьому напрямі, багато аспектів даної проблематики, зокрема чітке розмежування групового порушення громадського порядку із закликами до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, залишаються малодослідженими та спірними, особливо у їхньому практичному застосуванні під час кваліфікації злочинних діянь.

Цілями даної статті є здійснення аналізу чинного кримінального законодавства та поглядів науковців на правові категорії, які стосуються розмежування групового порушення громадського порядку із закликами до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, а також формулювання авторських висновків про відмінність даних складів злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджувані злочини законодавець розмістив у Розділі XII «Злочини проти громадського порядку та моральності» Кримінального кодексу (КК) України.

Ст. 293 КК України передбачає відповідальність за організацію групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації, а також активна участь у таких діях.

1. Об'єктом злочину є громадський порядок.

Порядок поведінки в громадських місцях груп людей передбачає наявність писаних та неписаних (моральних, звичаєвих) правил поведінки, яких слід дотримуватися при значній скупченості людей, а також результат дотримання цих правил. Вони охоплюють необхідність виконання законних вимог представників влади та адміністрації підприємств, установ, організацій, де відбуваються масові заходи, неперешкодження нормальній діяльності закладів торгівлі, культури, спорту, транспорту, державних установ, а також праці, відпочинку, пересуванню інших осіб тощо.

2. Об'єктивна сторона злочину включає в себе обов'язкові ознаки: 1) діяння, 2) наслідки, 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками.

Діяння при вчиненні злочину, передбаченого ст. 293, виконується, як правило, шляхом дії і полягає в: 1) організації групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації; 2) активній участі у них.

3. Суб'єкт злочину загальний.

4. Суб'єктивна сторона злочину характеризується умислом.

Ст. 295 КК України передбачає відповідальність за публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту.

Об'єктом даного злочину є громадський порядок. Проголошення закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, породжує обстановку тривоги і навіть паніку в населення, особливо тих його прошарків, яким загрожує заподіяння шкоди внаслідок вчинення таких дій; дезорганізує роботу органів управління, призводить до порушення нормального режиму праці, навчання, відпочинку громадян.

Об'єктивна сторона злочину включає одну обов'язкову ознаку – діяння. Воно виражається лише активною поведінкою – дією, яка може полягати в: 1) публічних закликах до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян; 2) розповсюдженні матеріалів такого змісту; 3) виготовленні таких матеріалів; 4) їх зберіганні.

Суб'єкт даного злочину – загальний.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується умисною виною, крім того, злочин у формі виготовлення чи зберігання відповідних матеріалів характеризується спеціальною метою. Їх метою є тільки подальше розповсюдження вказаних матеріалів [11].

Об'єктом зазначених злочинів є «громадський порядок», тому виникає необхідність більш детального визначення сутності даного поняття, оскільки, як слушно зауважує І. М. Копотун, це сприяє:

1) точному визначенню самого поняття, його місця та значення в державному будівництві, що допоможе розв'язати низку проблем правового регулювання суспільних відносин (зокрема при відмежуванні адміністративних правопорушень від кримінально караних);

2) вирішенню питань про ступінь суспільної небезпеки посягання на громадський порядок та їх правової кваліфікації;

3) вирішенню питань про розподіл компетенції державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері охорони громадського порядку [5, с. 18].

Термін «громадський порядок» запозичений з французького законодавства початку XIX ст., коли було проведено чітку межу між судовою (кримінальною) поліцією та поліцією адміністративною, на яку було покладено обов'язок «охороняти громадський порядок в кожній місцевості» [5, с. 26]. У російському нормативно-правовому словнику поняття «громадський порядок» вперше вживається за часів Миколи I у Статуті про попередження та припинення злочинів 1832 р. Згодом його вживають в актах, прийнятих за Олександра III: у Положенні про заходи по охороні державного порядку від 14 серпня 1881 року і в Урядовому наказі Сенату, підписаному царем 12 липня 1889 року. Наказом встановлювалась у сільській місцевості посада земського начальника, а її введення пояснювалось «відсутністю близької народіві твердої урядової влади, яка поєднувала б у собі опікунство над сільськими обивателями з турботами про завершення селянського питання та з обов'язками по охороні благочиння, громадського порядку, безпеки і прав приватних осіб у сільських місцевостях» [10, с. 26].

Звертаючись до ретроспективного аналізу даної категорії, слід зазначити, що вже в радянський період поняття громадського порядку у вітчизняній юридичній літературі розглядалося у двох значеннях, що мають широке та вузьке тлумачення.

Громадський порядок у широкому змісті містить всю систему суспільних відносин, які виникають внаслідок дотримання та реалізації соціальних норм, принципів, ідей, які діють у суспільстві в усіх сферах життя та є суспільно необхідними та найбільш важливими для даного економічного і політичного устрою, поведінки громадян, державних організацій та громадських об'єднань [1, с. 65]. У такому значенні громадський порядок є об'єктом охоронного впливу всіх соціальних інститутів держави.

В онтологічному аспекті порядок характеризується філософами як поняття категорійного типу, що співвідноситься з безладом, який є його протилежністю [12, с. 32]. Порядок у суспільстві, що є умовою його існування, у той же час є наслідком процесів, що відбуваються в ньому. Цілком справедливою є позиція В. О. Навроцького, що для точного встановлення змісту поняття «громадський порядок» слід з'ясувати значення термінів «громадський» (стосується невизначеної кількості осіб) та «порядок»:

1) стан урегульованості суспільних відносин нормами права, моралі, звичаями, правилами співжиття, нормами громадських організацій;

2) результат дотримання членами суспільства встановлених правил і норм поведінки, які його утворюють [9, с. 445].

Досить розгорнуте визначення громадського порядку запропонував й М. Й. Коржанський: «Громадський порядок... не може бути об'єктом одного злочину. Громадський порядок – це порядок, що існує у даному суспільстві, тобто вся система його визначальних суспільних відносин. Громадський порядок включає правопорядок загалом, охоплюючи і громадську безпеку, і громадський спокій, і здоров'я населення, й інтереси особи та інші суспільні блага, що охороняються кримінальним законом» [6, с. 50, 54].

У даному контексті доречним є наступний приклад із судової практики. Так, Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя виروком від 29 квітня 2014 р. у справі № 335/4375/14-к 1-кп/335/327/2014 визнав винним особу Б. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 295 КК України та призначив йому покарання у вигляді штрафу 850 гривень, оскільки встановив, що дана особа, знаходячись за місцем свого постійного проживання, діючи умисно, використовуючи власну комп'ютерну техніку з метою розповсюдження розмістив в мережі Інтернет в керованій ним групі «Народное освободительное движение Запорожье» в соціальній мережі «Вконтакте» повідомлення, яке містило фотокопію документа «План действий» з закликами до захоплення будівель або споруд, що загрожують громадському порядку. Зокрема, в пункті другому зазначеного документа містилися прямі публічні заклики до захоплення будівель Служби Безпеки України: «По областям – «отрубать» местные СБУ. Занимать здания, выключать, связь лишать дееспособности. У СБУ в Киеве должна пропасть опора на местах. СБУ – противник №1 и его нужно вырубить любым способом и засветить агентуру». Крім того, в пункті третьому зазначеного документа містилися прямі публічні заклики до захоплення будівель регіональних телестудій: «Занимать региональные телестудии и начинать свое вещание. Главное – сохранить технический выход на телесеть, а если журналисты разбегутся, можно делать что угодно – показывать ролики с ютуба, зачитывать новости. Главное – давать свою информацию» [2].

На підставі аналізу складів досліджуваних злочинів можна зробити висновок, що вони мають один і той же родовий та основний безпосередній об'єкти, а також суб'єкт злочину.

Суттєва відмінність між вказаними злочинами полягає саме в ознаках об'єктивної сторони складів злочинів. На перший погляд, ці злочини вчиняються лише дією, що їх навпаки зближує. Однак з'ясування змісту цих дій свідчить про різні форми злочинної поведінки. Так, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 295 КК України, полягає в двох формах: 1) публічні заклики до вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку; 2) розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, якщо ці дії загрожують громадському порядку або безпеці громадян. Об'єктивна сторона групового порушення громадського порядку, як вже зазначалося, полягає в таких формах: 1) організація групових дій; 2) активна участь у таких діях. Тобто, очевидно, що злочинні дії в зазначених злочинах можуть мати такі різновиди: фізичний та інформаційний. При цьому в першій формі злочину, передбаченого ст. 295 КК України, наявна така обов'язкова ознака, як публічність, яка також є характерною, як ми вже зазначали, для групового порушення громадського порядку. У другій формі вчинення злочину, передбаченого ст. 295 КК України, наявна така обов'язкова ознака об'єктивної сторони, як знаряддя вчинення злочину – матеріали із закликами до вчинення відповідних дій.

Подібні відмінності визначив й О. В. Кириченко, який проводив відмежування завідомо неправдивого повідомлення про загрозу громадській безпеці та групового порушення громадського порядку [4, с. 55]. Різниця між зазначеними злочинами, на думку вченого, полягає в тому, що завідомо неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці вчинюється інформаційним способом, а групове порушення громадського порядку – як інформаційним, так і фізичним. Інформаційні дії виражаються у закликах громадян не виконувати розпорядження органів державної влади тощо [4, с. 55].

Злочин визнається закінченим з моменту вчинення будь-якої з названих у ст. 295 КК України дій. Групове порушення громадського порядку вважається закінченим з моменту настання відповідних наслідків.

Також певне розмежування слід провести за ознаками суб'єктивної сторони. Групове порушення громадського порядку може бути вчинено як з прямим, так і непрямим умислом, а заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, – тільки характеризується прямим умислом. При цьому виготовлення чи збереження матеріалів, в яких міститься інформація про заклик до дій, передбачених ст. 295 КК, вчиняється з метою їх розповсюдження.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про відмінність складів злочинів, які передбачені ст. 293 та 295 КК України, в наступному: 1) в ознаках об'єктивної сторони (у змісті злочинних дій, у причинному зв'язку, в наслідках, знаряддях вчинення злочину); 2) у конструкції складів злочинів (за ст. 293 КК України – матеріальний, а за ст. 295 КК України – формальний); 3) в ознаках суб'єктивної сторони (ст. 293 КК України передбачає як прямий, так і непрямий умисел, а ст. 295 КК України – тільки прямий; в меті злочину).

Список використаної літератури

1. Беленький В. А. О сущности нарушений общественного порядка / В. А. Беленький // Вестник МГУ. – 1970. – № 6. – С. 64–69. – (Сер. XII. «Право»).
2. Вирок Ордонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 29 квітня 2014 року у справі № 335/4375/14-к 1-кп/335/327/2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38630768>.
3. Зінченко О. І. Одичні злочини: поняття, види, кваліфікація : моногр. / О. І. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : «Фінн», 2010. – 256 с.
4. Кириченко О. В. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії завідомо неправдивим повідомленням про загрозу громадській безпеці: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Кириченко Олег Вікторович. – Запоріжжя, 2005. – 234 с.
5. Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Копотун Ігор Миколайович. – К., 2008. – 213 с.
6. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину : моногр. / М. Й. Коржанський – Д. : Юрид.акад. МВС ; Ліра ЛТД, 2007. – 252 с.
7. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку та моральності : практ посіб. / В. В. Кузнецов ; за заг. ред. В. І. Шакуна. – К. : А. В. Паливода, 2007. – 160 с. – (Сер. «Практика та право»).

8. *Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.*
9. *Кримінальне право України. Особлива частина : підручн. / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко, М. І. Мельник [та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [вид. 3-тє, переробл. та допов.]. – К. : Юридична думка, 2009. – 744 с.*
10. *Налуцишин В. Проблеми відмежування хуліганства від суміжних злочинів / В. Налуцишин // Вісник прокуратури. – № 5 (59). – травень 2006. – С. 46–53.*
11. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/books/162/12354/28/#chapter>.*
12. *Помазков П. В. Борьба с преступлениями против общественного порядка: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Помазков Петр Васильевич. – Ростов на Дону, 2004. – 222 с.*

Стаття надійшла до редакції 18.05.2017.

Ніна Рогатинська,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВЗЯТТЯ ПІД ВАРТУ ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто важливі питання застосування запобіжного заходу взяття під варту в кримінальному провадженні. Наведено підстави застосування тримання під вартою. Особливу увагу приділено клопотанню слідчого, прокурора про застосування взяття під варту, що подається слідчому судді.

Ключові слова: запобіжний захід, тримання під вартою, підстава застосування, кримінальне провадження.

Рогатинская Н.

Некоторые особенности применения заключения под стражу в качестве меры пресечения в уголовном производстве

Рассмотрены важные вопросы применения меры пресечения заключения под стражу в уголовном производстве. Приведены основания применения содержания под стражей. Особое внимание уделено ходатайству следователя, прокурора о применении заключения под стражу, подаваемого следственному судье.

Ключевые слова: мера пресечения, содержание под стражей, основание применения, уголовное производство.

Rogatynska N.

Some peculiarities of imprisonment as a preventive measure in criminal proceedings

The article discusses important issues preventive measure of detention in criminal proceedings. An application of the grounds of detention. Particular attention is given to the petition prosecutor on the use of detention fed investigating judge.

Keywords: preventive measure detention, the base application, criminal proceedings.

Проблема порушення прав людини під час застосування запобіжних заходів в кримінальному провадженні була та залишається однією із найактуальніших в Україні. Інститут запобіжних заходів є способом забезпечення діяльності правосуддя щодо осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, а у виняткових випадках – у відношенні осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення.

Відповідно до ст. 29 Конституції України, у кожної людини є право на свободу та особисту недоторканність. Заарештовувати або тримати під вартою особу можна лише за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 год. повинен перевірити суд. Затриману особу негайно звільняють, якщо протягом 72 год. з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою [1].

Стан дослідження. Питання, що стосується застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, досліджували такі науковці, як: О. В. Авраменко, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Л. М. Лобойко, М. І. Карпенко, О. М. Коріняк, В. Т. Маляренко, Є. І. Макаренко, О. Ю. Тагаров, В. Я. Тацій, О. І. Тищенко, В. І. Фаринник та ін.

Мета статті полягає у виявленні та аналізі проблемних питань застосування взяття під варту як запобіжного заходу в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Запобіжні заходи в кримінальному процесі відіграють важливу роль, тому що завдяки цим заходам є можливість гарантувати те, що істина буде встановлена, а винна особа буде покарана. Якщо є підстави вважати, підозрюваний обвинувачений або підсудний можуть уникнути слідства та суду або будуть заважати встановленню істини щодо справи, то застосувавши запобіжні заходи, можна запобігти цьому.

З прийняттям нового КПК України запроваджується нова концепція запобіжних заходів, покликана забезпечити дотримання органами слідства прав та свобод підозрюваних та обвинувачених, також новелою є те, що прийняття рішення про обрання запобіжних заходів та продовження строку їх дії віднесено до виключної компетенції слідчого судді (під час досудового розслідування) або суду (в судовому провадженні). Це пояснюється високою цінністю прав і свобод людини, яка викликає необхідність впровадження особливої процедури, що містить гарантії, які унеможливають їх безпідставне обмеження під час здійснення кримінального провадження. Саме така процедура утворює зміст окремого судового провадження щодо забезпечення судом законності обмеження конституційних прав і свобод людини під час досудового розслідування.

Тримання під вартою є найбільш суворим запобіжним заходом, який суттєво обмежує конституційне право людини на свободу та особисту недоторканість. Будучи природним, воно має бути забезпечене підвищеним захистом у сфері кримінального судочинства, а тому й може бути обмежене лише при дотриманні загальноправових принципів, виходячи із критеріїв розумності та об'єктивності.

Відповідно до статті 183 КПК, тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу, крім випадків, передбачених частиною п'ятою статті 176 цього Кодексу.

Обрання запобіжного заходу взяття під варту включає в себе:

- внесення до суду клопотання про обрання запобіжного заходу;
- прийняття рішення про обрання запобіжного заходу та його оформлення;
- доведення рішення до відповідних осіб та складання необхідних документів;
- вжиття необхідних додаткових заходів, які впливають із суті обраного запобіжного заходу.

Клопотання слідчого, прокурора до слідчого судді про взяття під варту має бути достатньою мірою обґрунтовано, по-перше, доказами вчинення відповідною особою злочину, по-друге, доказами, що дають підстави вважати, що підозрюваний, обвинувачений, перебуваючи на волі, знищить чи підробить речі і документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування, або незаконними засобами впливатиме на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином чи вчинить новий злочин, по-третє, доказами неможливості запобігання ризикам, зазначеним у статті 177 КПК України та названим в клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів [2].

Тримання під вартою як запобіжний захід може бути застосовано не інакше, як:

1) до особи, котра підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виключно у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, зазначених у ст. 177 КПК, буде доведено, що підозрюваний, обвинувачений не виконав обов'язки, покладені на нього при застосуванні іншого, раніше обраного запобіжного заходу, або не виконав у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що це підтверджує;

2) до раніше судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років, виключно у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, вказаних у ст. 177 КПК, буде доведено, що, перебуваючи на волі, ця особа переховувалася від органу досудового розслідування чи суду, перешкоджала кримінальному провадженню, або їй повідомлено про підозру у вчиненні іншого злочину;

3) до раніше не судимої особи, котра підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років, виключно у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, зазначених у ст. 177 КПК, буде доведено, що, перебуваючи на волі, ця особа переховувалася від органу досудового розслідування чи суду, перешкоджала кримінальному провадженню, або їй повідомлено про підозру у вчиненні іншого злочину;

4) до раніше не судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років;

5) до раніше судимої особи, котра підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки;

6) до особи, яку розшукують компетентні органи іноземної держави за кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким може бути вирішене питання про видачу особи [2].

В переважній кількості випадків суди (слідчі судді) обґрунтовують застосування щодо особи тримання під вартою у такий спосіб. В мотивувальній частині ухвали вони цитують положення відповідних статей з §1 глави 18 КПК України, якими слід керуватися при обранні запобіжного заходу та посилаються на правові позиції ЄСПЛ або цитують його рішення щодо необхідних підстав для застосування цього запобіжного заходу, без прив'язки до конкретного випадку, що розглядається. Після цього суд (суддя) перераховує визначені в ст. 177 КПК України ризики (втечі, знищення доказів, рецидиву злочинів та інших), та інші обставини, які мають враховуватись при обранні запобіжного заходу.

Отже, замість наведення в ухвалі того, які саме обставини дали суду (слідчому судді) підстави дійти висновку про обрання запобіжного заходу, зокрема, взяття під варту, і якими саме доказами ці обставини підтверджені, в ухвалі зазначається, що має робити суд (слідчий суддя), для того, щоб обґрунтовано застосувати запобіжний захід.

Зазвичай суди (слідчі судді) не обґрунтовують висновок про необхідність тримання під вартою конкретними обставинами справи, в тому числі доказами на підтвердження існування певних ризиків, не оцінюють обставини, які мають враховуватись при обранні запобіжного заходу, в тому числі вагомість наявних доказів на вчинення особою кримінального правопорушення, та обставини, що характеризують особу, зокрема, стан її здоров'я. Останні обставини у багатьох випадках також перераховуються у судовому рішенні без зазначення, що конкретно було враховано судом, на зразок: «При цьому враховується тяжкість вчинених злочинів, вік підозрюваного, його стан здоров'я, сімейний та матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інше» [3].

Взяття під варту є найбільш продуктивним запобіжним заходом, а оскільки цей запобіжний захід суттєво обмежує свободу громадян, тому повинен застосовуватися лише у випадках, коли інші заходи є не ефективними. В. М. Корнуков з цього приводу слушно зазначає, що при обранні цього запобіжного заходу завжди необхідно пам'ятати, що він максимально обмежує права та свободи особи і надмірне захоплення ним виявляється, насамперед, у непотрібному, невиправданому обмеженні свободи обвинувачених (підозрюваних) осіб [4, с. 83].

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ, національні суди повинні з'ясувати, чи є тримання особи під вартою до судового розгляду справи єдиним запобіжним заходом, який забезпечив би належну процесуальну поведінку особи та виконання нею процесуальних обов'язків, а також чи є можливість обмежитися в даному випадку застосуванням менш суворого (альтернативного) запобіжного заходу.

Однак слідчі судді не завжди правильно оцінюють наявність ризиків, визначених ст. 177 КПК України, та наявність певних обставин, які необхідно враховувати в обранні запобіжного заходу, передбачених ст. 178 КПК України, що призводить до необґрунтованого застосування як більш суворого запобіжного заходу, так і навпаки, занадто якого, що не здатний забезпечити належну поведінку підозрюваного. До того трапляється, що обставини, покладені в обґрунтування, не доказами. Окрім того, за посиланнями суддів, сприяють допущенню помилок під час застосування запобіжних заходів і дії органів досудового розслідування, які не завжди обґрунтовують клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту відповідно до вимог КПК України.

Основними їх недоліками є неповні дані про підозрюваного чи обвинуваченого, відомості про судимість, про злочин/кримінальне правопорушення, часто відсутні протоколи затримання особи, дата й час затримання. Поширені випадки, коли клопотання про обрання запобіжних заходів надходять до суду безпосередньо перед закінченням установленого законом строку, що позбавляє слідчих суддів можливості ретельно вивчити матеріал, перевірити наявність підстав для обрання підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу у вигляді саме тримання під вартою. Крім того, не завжди конкретизуються підстави, за наявності яких є необхідність у продовженні строку тримання під вартою, не обґрунтовується винятковість цього запобіжного заходу. У клопотаннях про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту не зазначається початок строку тримання осіб під вартою, через що виникають певні проблеми у подальшому винесенні слідчими суддями ухвал [5, с. 10].

Висновки. При обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту нагляд прокурора не повинен допускати жодного випадку незаконного та необґрунтованого взяття під варту, оскільки це буде грубим порушенням законності, що завдає суттєвої шкоди правам, свободам та інтересам людини і громадянина. Взяття під варту виражається в тому, що він є одним із імперативних засобів, який застосовує держава в особі уповноважених органів для проведення повного та об'єктивного розслідування злочинів; запобігання спробам ухилитися від слідства та суду та недопущення вчинення нових злочинів.

Список використаної літератури

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 41.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. — [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практ. коментар / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одісей, 2013. – 1104 с.
4. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини за 2014. – С. 456. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41347776>.
5. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В. М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратов. юрид. Ин-та, 1978. – 137 с.
6. Керівники Суддів обговорили проблеми застосування КПК // Закон І бізнес – 2013. – № 35 (1125). – С. 10.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2017.

Галина Терещук

доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Тернопільського національного
економічного університету

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Проаналізовано особливості основних моделей ювенальної юстиції, які склалися у системі англосаксонських, континентальних та скандинавських країн та їх значення на сучасному етапі впровадження відновного правосуддя стосовно неповнолітніх.

Ключові слова: моделі ювенальної юстиції, відновне правосуддя, ювенальні суди, захист прав неповнолітніх, зарубіжний досвід.

Терещук Г.

Зарубежный опыт функционирования основных моделей ювенальной юстиции

Проанализировано особенности основных моделей ювенальной юстиции, которые сложились в системе англосаксонских, континентальных и скандинавских стран и их значение на современном этапе внедрения восстановительного правосудия в отношении несовершеннолетних.

Ключевые слова: модели ювенальной юстиции, восстановительное правосудие, ювенальные суды, защита прав несовершеннолетних, зарубежный опыт.

Tereshchuk G.

Foreign experience of model juvenile justice system functioning

The article analyzes the main features of the model juvenile justice system prevailing in the Anglo-Saxon, continental and Scandinavian countries and their importance at the present stage of implementation of restorative justice for juveniles.

Keywords: models of juvenile justice, restorative justice, juvenile courts, protection of minors, foreign experience.

Актуальність. Започатковані у світі загальнообов'язкові стандарти дотримання прав людини стали однією з пріоритетних задач, що вирішуються суспільством задля захисту порушених прав уразливих верств населення, у тому числі і неповнолітніх. Важливість державного та громадського захисту цих вразливих груп полягає у перспективності розвитку та побудови правової держави з демократичними цінностями.

Важливо зазначити, що подальший соціальний та економічний розвиток будь-якої держави залежить від її людського потенціалу, а тому вивчення зарубіжного досвіду впровадження ювенальної юстиції як системи захисту прав неповнолітніх є надважливим завданням будь-якої правової держави.

Аналіз останніх досліджень. Зарубіжному та вітчизняному досвіду функціонування судів у справах неповнолітніх, історичному розвитку ювенальної юстиції та її впливу на механізми правового захисту неповнолітніх приділяли увагу такі дослідники, як: О. Арутюнов, У. Білощона, М. Гернет, М. Гульгай, Т. Давидченко, М. Деева, Б. Ісмаїлов, Н. Крестовська, О. Крукевич, Н. Кузнецов, Р. Максудов, Н. Мелешко, Є. Мельнікова, І. Перетерський, О. Проць А. Рубашева, С. Сулакшин, Є. Тарасова, Є. Тарло, В. Харчук, О. Широкова-Мурараш, О. Шклярська та ін.

Метою статті є аналіз особливостей основних моделей ювенальної юстиції, які склалися у англосаксонських, континентальних та скандинавських країнах, їх спільні та відмінні риси, а також їх значення на сучасному етапі впровадження відновного правосуддя стосовно неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. У міжнародних стандартах існує положення, відповідно до якого у світі та в кожній державі зокрема необхідна окрема система судочинства стосовно дітей, тобто існування та функціонування ювенальної юстиції [1, с. 845].

Метою норм міжнародного права, які покладені в основу регулювання судочинства щодо неповнолітніх, є створення сприятливих умов для встановлення причин здійснення злочину та пошуку ефективних методів впливу з урахуванням конкретних даних про особу для досягнення соціальної реабілітації [2].

Оскільки у вітчизняному законодавстві немає аналога «чистої» ювенальної юстиції, необхідно зважати на багаторічний зарубіжний досвід діючих судів, які мають напрацювання відповідно до правових систем,

© Галина Терещук, 2017

що виникли задовго до створення ювенальної юстиції. Саме судочинство щодо неповнолітніх дає змогу правильно оцінити спільність і розбіжності в ювенальній юстиції, коли мова йде про різні її моделі [3].

Серед основних моделей зарубіжної ювенальної юстиції можна виділити: англосаксонську (напр., Австралія, США), континентальну (напр., Німеччина, Франція), скандинавську (напр., Швеція) [4].

Дійсно, найбільшого розвитку ювенальна юстиція набула в XIX–XX ст. у найрозвинутіших країнах Європи та Америки. Основною причиною стало масштабне зростання злочинності в кінці XIX ст. Саме в цей час Європа та Америка були переповнені гуртами юних правопорушників [5].

Всі зазначені моделі ювенальної юстиції діють на підставі окремих законодавчих актів про судоустрій і процедуру в органах ювенальної юстиції. Так, у США такою основою є федеральний Закон про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням неповнолітніх (1974 р.), у Великій Британії – ряд законів про дітей і молодь (впроваджуються з 1908 р.), у Канаді – Закон «Про кримінальну юстицію щодо неповнолітніх» (1 квітня 2003 р.) тощо [10, с. 147].

На думку М. М. Гультай [3], розбіжності у судових системах не стосуються основних специфічних принципів ювенальної юстиції, а пов'язані з віковою специфікою, соціальною спрямованістю, індивідуалізацією судового процесу тощо.

Для повноти дослідження, на наш погляд, необхідно провести аналіз зазначених моделей ювенальної юстиції та виокремити їх особливості і відмінності.

1. Англосаксонська модель (Великобританія, Північна Ірландія, США, Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін.).

Ця модель передбачає обмежену предметну підсудність: ювенальний суд розглядає усі види правопорушень неповнолітніх, окрім тяжких злочинів [4].

Перші суди у справах неповнолітніх було створено в Австралії у 1890 р., 1899 р. – у США. Серед науковців немає одностайної думки щодо першості створення системи судів для неповнолітніх серед названих країн, але є підстава вважати, що у США цей процес був найчіткіше організований та мав системний характер [6, с. 325].

З такою позицією погоджується В. Харчук [5], характеризуючи ювенальну юстицію США з наступних позицій:

- 1) наявність спеціалізації судочинства, яка передбачає існування відокремлених приміщень для розгляду та вирішення справ щодо неповнолітніх;
- 2) наявність спеціалізованого судді та ізоляція неповнолітніх від дорослих у місцях попереднього затримання;
- 3) наявність спрощеного судового процесу у вигляді співбесіди судді із підсудним за «закритими дверима»;
- 4) здійснення суддею керівництва установами опікунського нагляду за неповнолітніми;
- 5) широка співпраця суду із населенням судового округу, що давало можливість судам для неповнолітніх використовувати інформацію щодо умов життя дітей-правопорушників.

У США існують так звані недержавні підліткові суди, в яких дорослі або зовсім не беруть участі, або лише керують процедурою. У цих судах розглядаються справи про вперше вчинені нетяжкі злочини та проступки, якщо неповнолітній визнав свою провину. Примусові засоби, які застосовують підліткові суди (відвідання спеціальних занять для подолання наркотичної або алкогольної залежності; грошова реституція, зобов'язання взяти участь у судовому засіданні підліткового суду як присяжний тощо), мають нерепресивний характер і значний виховний потенціал [7].

Іншими словами, для ювенальної юстиції США характерно: індивідуальний підхід до дитини; спеціальна процедура судового розгляду справ про обвинувачення неповнолітніх; посилена допомога неповнолітнім; реалізація обраних заходів для неповнолітнього державним опікуном і громадськістю; обговорення з опікунами і батьками призначення виховних та лікувальних заходів тощо [5].

У Новій Зеландії у рамках ювенальної юстиції практикується співбесіда, в якій беруть участь потерпілий та його захисники (родичі) і неповнолітній правопорушник та його родина (або представники громади). Під керівництвом медіатора потерпілий розповідає про матеріальну та моральну шкоду, спричинену йому, а правопорушник та його родина шукають та пропонують засоби для компенсації шкоди. Укладений між сторонами договір подається до суду для затвердження; якщо ж примирення не досягнуто, справа неповнолітнього підлягає судовому розгляду [7].

Що стосується Великобританії, то перший суд у справах неповнолітніх у був створений у 1905 р. Позитивні результати роботи, які продемонстрував цей суд, стали поштовхом до створення загально-

державної системи судів у справах неповнолітніх. Таку систему було створено у 1909 р. шляхом прийняття Закону «Хартія для дітей». Наявність судів у справах неповнолітніх супроводжувала зародження таких правил: 1) неповнолітніх підсудних розподіляють на категорії залежно від ступеня тяжкості вчиненого ним злочину; 2) присутність батьків чи інших родичів у судовому засіданні є обов'язковою; 3) справи розглядаються окремо щодо кожного неповнолітнього підсудного, навіть якщо злочин було вчинено у співучасті; 4) при суді у справах неповнолітніх створено корпус чиновників пробації, до обов'язків яких належить вивчення особистості неповнолітнього правопорушника і влаштування дітей-правопорушників; 5) суд здійснює контроль за виконанням опікунського нагляду за дітьми-правопорушниками [5].

Для Англії і США також характерні конфесійні суспільства для допомоги вихованню дітей, які потребують підтримки [2].

2. Континентальна модель (більшість країн Європи та Латинської Америки, Японія, Франція, Бельгія, Італія, Іспанія, Нідерланди, Аргентина, Колумбія, Венесуела, ФРН, Швейцарія, Австрія, Японія, Бразилія, Перу та ін.).

В цій моделі ювенальні суди мають широку предметну підсудність – всі види правопорушень неповнолітніх розглядаються саме там і, разом з тим, суд розглядає справи дітей, які потребують допомоги з боку держави [4].

В країнах Європи суди у справах неповнолітніх почали масово виникати у 20 ст. Вони не мали конкретної загальної моделі, а існували у різних варіантах організації [6, с. 325], зокрема:

1) в Португалії було створено трибунали у справах неповнолітніх, які поєднали з опікунськими судами;

2) у Швейцарії (1911–13 рр.), Японії (1923 р.) було започатковано автономну систему ювенальних судів;

3) в Австрії, Іспанії було створено опікунські суди для неповнолітніх;

4) в Єгипті, Італії було прийнято спеціальні закони про суди у справах неповнолітніх;

5) в Нідерландах створені з 1905 р. суди характеризувалися максимально спрощеною системою відправлення правосуддя [5];

6) у таких католицьких країнах, як Іспанія, Італія, Португалія важливу роль у ювенальній юстиції відіграла церква [7];

7) використання процедури медіації у таких країнах, як Австрія, Бельгія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Франція та ін. [7].

На відміну від країн англосаксонської правової системи, суд у справах неповнолітніх Німеччини не став відокремленим і автономним, а діяв у складі суддів загального суду, де одному із суддів строком на один рік надавалися спеціальні повноваження:

1) розгляду усіх справ щодо неповнолітніх віком від 12 до 18 років, які підсудні дільничним судам, при цьому суддя мав обов'язок вести попереднє слідство;

2) здійснення опікунського провадження щодо малолітніх, функції яких брали на себе члени спілок піклування за дітьми, вони ж і надавали інформацію про умови життя неповнолітніх правопорушників, а за рішенням суду виконували обов'язок піклування за підлітками, які залишалися на волі;

3) гласного розгляду справ щодо неповнолітніх, окрім випадків закритого судового засідання, передбачених законом та ін. [5].

У Франції ювенальна юстиція з'явилася набагато пізніше, ніж в інших європейських країнах і потребувала немалих зусиль. Всі часи значне місце посідав суд присяжних, і тому тільки в цій країні з самого початку було передбачено, крім створення одноособового судді, ще й трибуналу у справах неповнолітніх, а згодом і створення суду присяжних у справах неповнолітніх [8, с. 94].

За французьким ліберальним законодавством, діти до 13 років взагалі не підсудні. Повна кримінальна відповідальність у Франції починається з вісімнадцятирічного віку. Про те, що не все так однозначно в «ювенальному королівстві», свідчить і виданий у Франції у 2000 р. звіт «Про стан справ у судах у справах неповнолітніх і в соціальних службах, про розлучення дітей з батьками», де серед недоліків системи було зазначено необмежену владу над долею дитини з боку соціальних працівників та суддів [9].

У Швейцарії ювенальна юстиція була започаткована в 2007 р. На чільне місце поставлено виховання. Найчастіше ювенальний суд обмежується попередженнями або тижнем примусових робіт. Позбавлення волі є крайнім заходом, до якого вдаються тільки в разі скоєння дуже тяжких злочинів. Але

дитина може «сісти» і в 10 років, такі випадки були. Верхня вікова межа «підліткової відповідальності» – 22 роки [9].

Отже, звертаючись до сучасного бачення підліткової злочинності та аналізу сучасного стану ювенальної системи правосуддя у країнах континентальної моделі [9], ми бачимо, що злочинність у європейських країнах молодшає. Наприклад, кожен третій підліток 14–15 років у Великобританії зізнався, що бодай раз у житті вчиняв правопорушення, а майже половина британців (49%) вважають, що діти представляють зростаючу небезпеку для дорослих і одне для одного.

3. Скандинавська модель (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Ісландія та ін.).

Ця модель, на наш погляд, недостатньо досліджена науковцями, проте на окремих прикладах можна побачити особливості функціонування ювенальної юстиції у скандинавських країнах, де поєднується судова й адміністративна ювенальна юстиція.

Так, у Швеції немає окремих ювенальних судів, але в місцевому суді працює ювенальний суддя або створюється ювенальний відділ суду для розгляду справ неповнолітніх. Провідну роль серед державних інститутів, що займаються захистом прав неповнолітніх у скандинавських країнах, відіграє соціальна служба, організована за територіальним принципом, що дозволяє ефективно, оперативно та адресно вирішувати проблеми конкретної дитини силами фахівців, які працюють на території її проживання. У Швеції ефективно функціонують недержавні інституції виконання покарань для неповнолітніх правопорушників. У межах місцевої громади виконується значна частина судових рішень у справах неповнолітніх, зокрема, громадські роботи (дрібний ремонт будівель, прибирання території тощо). Також у таких країнах, як Фінляндія, Норвегія актуальним є використання процедури медіації у системі ювенальної юстиції [7].

Висновки. Характерні особливості англосаксонської моделі ювенальної юстиції:

- 1) обмежена предметна підсудність;
- 2) наявність спеціалізованих судів, спеціальних приміщень та проведення спрощеного судового процесу;
- 3) керівництво суддею установами опікунського нагляду; обговорення з опікунами і батьками особи неповнолітнього задля індивідуального підходу до кожної судової справи, навіть якщо злочин було вчинено у співучасті;
- 4) створення в окремих країнах недержавних підліткових судів та корпусів чиновників пробації;
- 5) проведення процедури медіації;
- 6) участь церкви у вихованні дітей.

Характерні особливості континентальної моделі ювенальної юстиції:

- 1) широка предметна підсудність;
- 2) створення трибуналів у справах неповнолітніх, які поєднували з опікунськими судами та судів присяжних;
- 3) автономність системи ювенальних судів у окремих країнах;
- 4) прийняття спеціальних законів про суди у справах неповнолітніх;
- 5) спрощена система відправлення правосуддя;
- 6) наявність процедури медіації;
- 7) важлива роль церкви у ювенальній юстиції у католицьких країнах.

Характерні особливості скандинавської моделі ювенальної юстиції:

- 1) поєднання рис судової та адміністративної ювенальної юстиції;
- 2) наявність тільки ювенальних судів або ювенальних відділів суду;
- 3) провідне місце серед державних органів, які адресно вирішують проблеми дітей, має соціальна служба;
- 4) функціонування недержавних інституцій виконання покарань для неповнолітніх;
- 5) наявність процедури медіації.

Прослідковується загальна тенденція щодо важливості впровадження механізмів відновного правосуддя у всіх моделях ювенальної юстиції, зокрема, проведення процедури медіації; співпраця суду із громадськістю задля справедливого суду над неповнолітнім; участь церкви у вихованні молоді; залучення соціальних служб, органів пробації до системи комплексного вирішення проблем підліткової злочинності та захисту прав дитини.

Список використаної літератури

1. Великий юридичний словник. 3-тє вид., доопр. і перероб. / О. Я. Сухарєв. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 858 с.
2. Широкова-Мурараи О. Г. Ювенальна юстиція: історія створення та особливості функціонування у міжнародній та вітчизняній практиці / О. Г. Широкова- Мурараи, У. М. Білоцена // Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.) / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), В. О. Туляков (заст. голов ред.), Є. Л. Стрельцов (заст. голов ред.), Д. О. Балобанова ; МОН України, НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України, Одес. відділ. ГО «Всеукр. асоц. кримін. права». – Одеса : Юрид. л-ра, 2014. – С. 111–117.
3. Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції / М. М. Гультай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1>.
4. Ювенальна юстиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F.
5. Харчук В. Історичний досвід утворення та функціонування судів у справах неповнолітніх як основних органів ювенальної юстиції / В. Харчук // Юстиніан. – 2009. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=325>.
6. Крукевич О. М. Становлення та історичний розвиток кримінальної юстиції щодо неповнолітніх / О. М. Крукевич // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право», УжНУ, м. Ужгород. – 2014. – № 6. – 398 с.
7. Проць О. Є. Ювенальна юстиція: зарубіжний досвід та вітчизняні перспективи / О. Є. Проць [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-4-prava-ditini-v-galuziyakh-natsionalnogo-prava-ta-yuvenalna-yustitsiya/59-prots-o-e-yuvenalna-yustitsiya-zarubizhnij-dosvid-ta-vitchiznyani-perspektiv>.
8. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть / отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. – М. : 1991. – 288 с.
9. Шклярська О. Правосуддя для неповнолітніх: діти – зростаюча небезпека для дорослих і один для одного / О. Шклярська // <http://ua.racurs.ua/350-pravosuddya-dlya-nerovnoolitnih-dity-zrostaucha-nebezpeka-dlya-doroslyh-i-odyn-dlya-odnogo>.
10. Опацький Р. М. Зарубіжний досвід впровадження ювенальної юстиції / Р. М. Опацький // Юридична наука. – 2012. – № 2. – С. 146–152.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2017.

5. ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 341(045)

Михайло Пластун,
аспірант Міжрегіональної
академії управління персоналом

ГЛАВА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Досліджено теоретичні та практичні особливості участі глави держави у протидії корупції. Проаналізовано досвід зарубіжних країн щодо конституційно-правового та галузевого регулювання форм та методів впливу глави держави на реалізацію антикорупційної політики. На підставі проведеного аналізу систематизовано антикорупційні функції глави держави. Наголошено, що використання позитивного зарубіжного досвіду протидії корупції, за умов відповідної його адаптації до вітчизняних реалій, сприятиме зростанню ефективності боротьби з цим негативним явищем, дозволить суттєво знизити рівень корупції в державі та забезпечить Україні сталий соціально-економічний розвиток і процвітаюче майбутнє.

Ключові слова: глава держави, корупція, протидія корупції, антикорупційні стандарти, зарубіжний досвід.

Пластун Михайло

Глава государства как субъект противодействия коррупции: сравнительно-правовой анализ

Исследовано теоретические и практические особенности участия главы государства в противодействии коррупции. Проанализирован опыт зарубежных стран по конституционно-правовому и отраслевому регулированию форм и методов влияния главы государства на реализацию антикоррупционной политики. На основании проведенного анализа систематизированы антикоррупционные функции главы государства. Отмечено, что использование положительного зарубежного опыта противодействия коррупции, при соответствующей его адаптации к отечественным реалиям, будет способствовать росту эффективности борьбы с этим негативным явлением, позволит существенно снизить уровень коррупции в государстве и обеспечит Украине устойчивое социально-экономическое развитие и процветающее будущее.

Ключевые слова: глава государства, коррупция, противодействие коррупции, антикоррупционные стандарты, зарубежный опыт.

Plastun Myhailo

The head of state as a subject of counteraction to corruption: a comparative legal analysis

The article is devoted to the study of the theoretical and practical features of the participation of the head of state in counteracting corruption. The experience of foreign countries in the constitutional and legal and sectoral regulation of the forms and methods of the influence of the head of state on the implementation of anti-corruption policy is analyzed. On the basis of this analysis, the anti-corruption functions of the head of state are systematized. It is noted that the use of positive foreign experience in counteracting corruption, with its appropriate adaptation to domestic realities, will contribute to increasing the effectiveness of combating this negative phenomenon, will significantly reduce the level of corruption in the state and will provide Ukraine with sustainable socio-economic development and a prosperous future.

Keywords: head of state, corruption, anti-corruption, anti-corruption standards, foreign experience.

Актуальність дослідження. В Україні корупція набуває ознак системного явища, що пронизує усі сфери життя суспільства (політичну, економічну, соціальну та навіть побутову). Більш того, значна частина громадян держави сприймає корупцію вже як своєрідну «норму» суспільних взаємовідносин, як сукупність реальних способів вирішення наявних проблем. І незважаючи на те, що більшість політиків, посадових осіб, бізнесменів та пересічних громадян публічно засуджують прояви корупції, практика показує, що потрапляючи у ситуацію, коли вони за допомогою хабаря або інших корупційних дій можуть вирішити власні проблеми, частина з них і сама вдається до цієї протиправної діяльності, виправдовуючи зазвичай

© Михайло Пластун, 2017

свої дії посиленням на вже існуючу в державі системну корупцію, яку вони не в змозі змінити. Разом з тим, така загальносуспільна толерантність до корупції стає нездоланною перепоною для подальшого соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України, зводить нанівець усі спроби модернізувати державу. Така ситуація потребує ретельного вивчення позитивного зарубіжного досвіду протидії корупції з метою його впровадження до національної правової системи нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню зарубіжного досвіду проблем протидії корупції присвячено багато наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, загальні питання реалізації антикорупційної правової політики в країнах Західної Європи стали предметом наукових досліджень М. Керницької, С. Коткіна, Г. Кохан, Є. Немержицького, Н. Підбережник, О. Шкурпат та ін. Водночас зарубіжний досвід функціонування спеціалізованих антикорупційних органів вивчали І. Гайка, Г. Клеменчич, Р. Мельник, О. Новіков, О. Скомаров, Я. Стусек, О. Ярмиш та ін.

Разом з тим, аналіз наявної наукової літератури за вказаною тематикою переконливо свідчить про те, що питання осмислення зарубіжного досвіду місця і ролі глави держави у протидії корупції з'ясувалося дослідниками переважно побіжно, а відтак їх вивчено ще не достатньо. Таким чином, існує нагальна необхідність системного дослідження цієї наукової проблеми. Саме недостатня розв'язаність наукової проблеми місця та ролі інституту глави держави у подоланні корупції у розвинутих країнах світу зумовила необхідність вибору автором теми дослідження.

Метою статті є наукове осмислення досвіду участі інституту глави держави у протидії корупції в розвинутих країнах світу, а також з'ясування можливості використання цього досвіду в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. У всесвітньому рейтингу Corruption Perceptions Index (CPI, Індекс сприйняття корупції) за 2016 р. Україна посіла лише 131 місце зі 176 країн. Цей рейтинг, починаючи з 1995 р., щорічно укладається міжнародною антикорупційною організацією Transparency International на основі незалежних досліджень, експертних оцінок та опитувань стосовно рівня корупції в державах, які проводяться авторитетними міжнародними фінансовими та правозахисними експертами, в тому числі зі Світового банку, Freedom House, World Economic Forum, Азійського та Африканського банків розвитку тощо. У рейтингу відображено рівень сприйняття корупції у порядку спадання від 100 балів (український рівень корупції) до 0 балів (дуже високий рівень корупції). Загальний показник України у цьому рейтингу склав усього 29 балів, що є нижчим від 30-бального бар'єру, що традиційно називається «ганьбою для нації». Цю сходинку Україна розділила із такими країнами, як Казахстан, Росія, Іран та Непал [1].

Водночас серед найменш корумпованих країн світу Transparency International у 2016 р. назвала Данію, Нову Зеландію, Фінляндію, Швецію, Швейцарію, Норвегію, Сінгапур, Нідерланди, Канаду та Німеччину [1]. При чому зазначена десятка лідерів рейтингу CPI, незважаючи на незначні внутрішні перестановки, залишається майже незмінною упродовж багатьох років, що вказує на стабільність успіху цих країн у боротьбі з корупцією.

Серед вищевказаних країн із мінімальним рівнем корупції на особливий інтерес заслуговує досвід подолання корупції в Республіці Сінгапур. Ця невеличка острівна держава Південно-Східної Азії площею всього 719,2 км² та чисельністю населення понад 5,6 млн. осіб, що за браком природних ресурсів змушена була імпортувати навіть прісну воду та пісок, не кажучи вже про нафту, метали, деревину тощо, за історично короткий період зуміла увійти до кола визнаних лідерів світової економіки. Так, згідно з офіційними показниками, обсяг ВВП Сінгапуру у 2016 р. склав 410,3 млрд. дол., а середній дохід на душу населення становив 70,828 тис. дол. Варто відзначити також найпрогресивнішу у світі структуру економіки цієї держави, понад чверть національного доходу якої вироблялося у сфері високих технологій [2].

Вражаючими також є здобутки Сінгапуру у соціальній сфері. Зокрема, за рівнем безробіття працездатного населення республіка має найнижчий серед розвинутих країн 2% відсотковий показник (для порівняння: у Новій Зеландії – 5,5%, Канаді – 6,9%, Великобританії – 6,4%). Водночас високим є рівень грамотності дорослого населення країни – 97%. Крім того, 90,9% населення Сінгапуру є власниками добrotного за українськими мірками житла. Держава також створила належні умови для істотного зростання середньої тривалості життя, яка для чоловіків нині становить 80,3 років, а для жінок – 84,8 років [2]. Таким чином, Сінгапур сьогодні безперечно належить до кола найуспішніших країн світу.

Аналізуючи причини так званого «сінгапурського дива», більшість дослідників обґрунтовано наголошує на провідній ролі суб'єктивного фактора у розвитку Сінгапуру, насамперед, політичної волі найвищого керівництва країни, яке поклало в основу національної стратегії розвитку держави проблеми боротьби з корупцією.

Слід зазначити, що раніше Сінгапур був однією із занедбаних колоній Британської імперії, яка лише у 1959 р. стала самоврядною територією, а у 1965 р. отримала повну незалежність. На зорі становлення цієї держави в ній панувало типове для більшості азіатських країн толерантне ставлення до хабарництва, а корупція

вважалася «нормою» та охоплювала усі верстви населення. Так, аналізуючи колоніальний спадок держави, перший прем'єр міністр Сінгапуру Лі Куан Ю зазначав: «Митники отримували хабарі за «прискорення» перевірки транспортних засобів, що перевозили контрабанду та заборонені товари. Персонал Центральної служби забезпечення, яка займалася заготівлею та постачанням, за певну мзду надавав зацікавленим особам інформацію про заявки, що надходили на тендер. Чиновники Імпортно-експертного міністерства отримували хабарі за прискорення видачі дозволів. Підрядники давали хабарі клеркам, щоб ті закривали очі на певні порушення. Власники магазинів та жителі будинків платили робітникам Міністерства охорони здоров'я за прибирання сміття. Директора шкіл та учителі деяких китайських шкіл отримували комісійні від постачальників канцелярських товарів. Людська винахідливість практично нескінченна, коли справа стосується конвертації влади у власну вигоду» [3, с. 156].

Обравши курс на забезпечення прискореного розвитку невеликої, бідної та економічно відсталогої на той момент країни, Лі Куан Ю та його найближчі соратники усвідомлювали, що досягнення поставленої ними амбітної мети є неможливим без створення сприятливого клімату для ведення бізнесу і залучення іноземних інвестицій, а, отже, і без викорінення корупції як найбільшої перепони на цьому шляху. В одній із своїх промов у парламенті Лі Куан Ю наголосив: «Жорстка позиція Сінгапуру у боротьбі з корупцією – питання насамперед необхідності, чим просто підтримки національної гідності. Причина у тому, що Сінгапур бажає отримати вигоду від залучення іноземних інвестицій, а для цього необхідно виключити можливість використання інвестиційних коштів неналежним чином» [4, с. 12–130].

Варто зазначити, що боротьбу із засиллям корупції в Сінгапурі намагалася розпочати ще британська колоніальна адміністрація. Так, у 1937 р. було прийнято Закон «Про запобігання корупції», що був розроблений на основі правової системи метрополії та, відповідно, був занадто відірваний від місцевих реалій. Зокрема, у цьому нормативно-правовому акті багато видів традиційних для азійських країн корупційних злочинів опинилися поза сферою його дії, а працівники правоохоронних органів не наділялися достатніми повноваженнями для ефективної боротьби із цим явищем. Слід зважати й те, що значна частина правоохоронців і сама була залучена до корупційної практики.

Намагаючись приборкати корупційне свавілля в колоніальному Сінгапурі, англійці у 1952 р. створили спеціальний антикорупційний орган зі широкими повноваженнями – Бюро розслідування корупційної діяльності, який на початковому етапі свого існування так і не продемонстрував помітних успіхів [5, с. 41].

Ситуація змінилася лише із перемогою на виборах молодогої команди амбітних політиків, що поставили собі за мету викорінення в країні корупції та перетворення Сінгапуру на економічно процвітаючу державу. Лідер цієї команди Лі Куан Ю розказував: «Наша боротьба за чистий, некорумпований уряд мала глибокий сенс. Приймаючи присягу в будівлі муніципалітету у червні 1959 р., ми всі одягнули білі сорочки і брюки, що повинно було символізувати чесність і чистоту нашої поведінки в особистому та суспільному житті. Люди очікували цього від нас, і ми хотіли виправдати їх сподівання» [3, с. 154].

«З першого дня нашого перебування у владі в червні 1959 р., – згадував згодом Лі Куан Ю, – ми досягли того, щоб кожен долар, що надходив до бюджету, був належним чином облікованим і доходив до своїх отримувачів до єдиного центу, не прилипаючи на шляху до яких-небудь рук. Від початку ми приділяли спеціальну увагу тим видам діяльності, де владні повноваження могли бути використані для отримання особистої вигоди, і посилили контроль за тим, щоб цього не відбувалося» [3, с. 155].

Загалом реалізація передбачених антикорупційним законодавством заходів з протидії корупції опирається в Сінгапурі на ефективний механізм правозастосування, насамперед, завдяки оновленому та реформованому Бюро розслідування корупційної діяльності. Цей правоохоронний орган завдяки новому Закону «Про запобігання корупції» набув широких повноважень. Так, співробітники Бюро отримали право навіть без санкції суду затримувати та проводити обшуки стосовно осіб, що підозрюються в корупційних діяннях, якщо на це є підстави; проводити розслідування у відношенні не тільки підозрюваного, але і його родичів, перевіряти їх банківські рахунки; викликати на допити свідків, а також розслідувати будь-які інші правопорушення, що виявляються під час розслідування.

Водночас у світі існують багато інших країн, що істотно мінімізували рівень корупції шляхом використання більш м'яких, насамперед, попереджувальних засобів боротьби. Одним із прикладів такого подолання корупції є Фінляндія, що належить до кола найменш корумпованих країн світу. У 2016 р. Індекс сприйняття корупції (СРІ) в цій країні склав 89 балів (зі 100 можливих). В цьому рейтингу Фінляндія поступилася місцем лише Данії та Новій Зеландії, що отримали по 90 балів, згідно з висновком міжнародної антикорупційної організації Transparency International [1]. Слід відзначити, що Фінляндія займає найвищі позиції цього рейтингу упродовж всього періоду його укладання, а тому досвід цієї держави у подоланні корупції стане у нагоді для багатьох країн, які мають на меті викорінення цього вкрай негативного явища.

Характерно, що на відміну від Сінгапуру, у Фінляндії ніколи не розроблялося загальнонаціональної стратегії боротьби з корупцією, не приймалося жодного спеціального антикорупційного закону та не створювалося будь-яких спеціалізованих правоохоронних органів, покликаних протидіяти цьому ганебному явищу. Про необхідність проведення антикорупційної роботи в державі певною мірою йшлося лише в загальних програмах діяльності урядів Фінляндії, зокрема, в урядовій програмі на 2011–2015 рр., згідно з якою серед важливих завдань діяльності уряду вказувалося на доцільність збільшення повноважень правоохоронних органів у сфері запобігання корупційним злочинам, а також наголошувалося на потребі посилення аналітичної роботи із визначення уразливих для корупції секторів економіки та ситуацій. Водночас, враховуючи те, що корупційні правопорушення належать у тому числі й до сфери економічних злочинів, то прийнята фінським урядом на початку 1996 р. загальнонаціональна програма боротьби з економічною злочинністю та сірою економікою також може розглядатися як програма, що охоплює проблеми боротьби з корупцією.

Разом з тим, визначені та закріплені на конституційному рівні основні засади функціонування Фінляндської Республіки також сприяють подоланню корупційних явищ в державі, зокрема, гарантія прозорості процесу реалізації влади, забезпечення законності у сфері державного управління, відповідальність і добропорядність державних посадових осіб і службовців тощо.

Крім того, Фінляндія як член Європейського Союзу є учасником усіх основних нормативних документів Євросоюзу з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Зокрема, Фінляндія ратифікувала низку міжнародно-правових актів щодо протидії корупції, зокрема, Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції, Конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією, Кримінальну конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією, Конвенцію Ради Європи про кримінально-правову відповідальність за корупцію, Цивільну конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією, Конвенцію Ради Європи про цивільно-правову відповідальність, Рамкове рішення Ради ЄС про боротьбу з корупцією у приватному секторі, Конвенцію Ради Економічного Співробітництва та Розвитку про боротьбу з підкупом іноземних державних посадових осіб в міжнародних ділових операціях та ін.

Разом з тим, імплементація європейських антикорупційних норм у національну правову систему здійснюється цією країною досить виважено. В основі цього процесу є принцип органічного поєднання національного законодавства Фінляндії із загальноєвропейським, із мінімально можливими змінами першого, адже фінський законодавець у кожному нормативно-правовому акті закладає принципи попередження та запобігання вчинення злочинів, а не суворого покарання за їх вчинення.

Висновки. Отже, зарубіжний досвід показує, що глава держави, як гарант конституції, повинен здійснювати постійний моніторинг ефективності антикорупційної боротьби та за необхідності ініціювати процес притягнення до політичної або кримінальної відповідальності певних груп та осіб, що порушують антикорупційне законодавство або неефективно виконують покладені на них функції антикорупційної боротьби.

Крім того, як вбачається, глава держави та його найближче оточення на власному прикладі повинні продемонструвати взірць нетерпимості до корупційних проявів. Главі держави необхідно забезпечити максимальну відкритість своїх власних статків, джерел їх походження, а також витрат. Водночас при появі будь-якої компрометуючої інформації, що кидає тінь корупційності на його особу чи оточення (зокрема, в ЗМІ або виступах політиків та громадських діячів), необхідно забезпечувати ретельну перевірку вказаних фактів.

Список використаної літератури

1. *Corruption Perceptions Index 2016 / Transparency International [Electronic resource]. – Access mode : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016.*
2. *Singapore in Figures 2017 / Department of Statistics Singapore [Electronic resource]. – Access mode : https://www.singstat.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/publications/publications_and_papers/reference/sif2017.pdf*
3. *Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира – в первый / Ю Ли Куан – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 684 с.*
4. *Гладченко Л. В. Об опыте Сингапура по противодействию коррупции / Л. В. Гладченко // Проблемы национальной стратегии. – № 3(24). – 2014. – С. 126–138.*
5. *Клеменчич Г. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей / Горан Клеменчич, Янек Стусек, Інесса Гайка; Організація економічного співробітництва і розвитку Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії. – ОЕСР, 2007. – 132 с.*

Стаття надійшла до редакції 16.06.2017.

6. ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ДЛЯ ЮРИСТА

УДК 159.9

Марія Бригадир,

кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільського національного
економічного університету

ШИЗОФРЕНІЯ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Здійснено теоретичний аналіз проблем діагностики, перебігу, прояву та лікування шизофренічних проявів. Піднято проблематику, описану з позицій психіатрії, психології, юриспруденції. Визначено та вказано шляхи подолання та попередження масових психічних відхилень у суспільстві.

Ключові слова: безумство, шизофренія, маячні розлади, осудність.

Бригадир М.

Шизофренія: миф или реальность

Осуществлен теоретический анализ проблем диагностики, течения, проявления и лечения шизофренических проявлений. Поднята проблематика, описана с позиций психиатрии, психологии, юриспруденции. Определены и указаны пути преодоления и предупреждения массовых психических отклонений в обществе.

Ключевые слова: безумие, шизофрения, бредовые расстройства, вменяемость.

Brygadyr M.

Shizofrenia: mythorreality

The article was the theoretical analysis of the problems of diagnosis, course, manifestation of and treatment of schizophrenic symptoms. Raised described problems from the standpoint of psychiatry, psychology and law. Defined and specified ways to overcome and prevent many mental disorders in the community.

Keywords: madness, schizophrenia, delusions disorders, sanity.

Постановка проблеми. В різні історичні часи людство по-різному ставилося до проблеми безумства. В давнину по відношенню до осіб, які страждали на психічні розлади шизофренічного типу, виявляли пошану, вважалося, що їхній стан є божественним натхненням, яке допомагає їм творити та пророчити. До 19 ст. митці та дослідники часто пов'язують безумство із геніальністю. На їх переконання, лише люди, які знаходяться за межами буденного світорозуміння та сприймання, можуть творити. Проте змістове розуміння сутності психічних відхилень різко змінюється на початку 20 ст., завдяки дослідженням швейцарського професора Ейгена Блейлера, він у 1911 р. вводить нове поняття у психіатрію «шизофренія». Цей термін охоплює велику кількість психічних розладів, які характеризуються дезорганізованим маячним мисленням, спотвореними сприйманням, неадекватними емоціями та вчинками. Дослідження питання психічного здоров'я зосередилось виключно у психіатричній галузі. Лікарі стали «тюремщиками» у білих халатах, у волі яких визначення та постановка діагнозу про адекватність особи. Остаточна ствердна форма діагнозу недуги залежить від бачення ситуації психіатром, від його досвіду, внутрішнього переконання, настрою, оскільки не існує чітко виділених симптомів шизофренії. Особливої актуальності зазначена проблема набуває у юридичному контексті. Відповідальність та дієздатність суб'єкта юридичних відносин визначають за показниками його психічного здоров'я. На сьогодні ніхто не знає причин появи шизофренії, як її лікувати, а кількість фахівців, які нею займаються, – дуже мала. Лікування цілої групи проявів та психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби створені психіатрами допомагають лише 60% пацієнтів. Ця проблематика потребує більш широкого та міждисциплінарного розв'язання.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблемами діагностики, опису та лікування шизофренічних проявів в межах психіатричної практики займалися: німецький психіатр Е. Крепелін (ввів прокласифікував психічні відхилення та створив концепції маніакально-депресивного психозу та параної, які за змістом

© Марія Бригадир, 2017

близькі до раннього слабоумства (шизофренії)); швейцарський психіатр О. Блейлер (вів поняття «шизофренія», значно розширив симптоматику захворювання). Лікар-психотерапевт та духовний педагог О. Омкар трактує шизофренічні прояви як індикатори глибокої духовної кризи, яку успішно може подолати кожна людина самотужки, або з допомогою, завдяки власному духовному розвитку та самовдосконаленню. Неоціненний досвід у дослідженні вказаної проблематики описаний у праці Б. О'Брайн, яка пережила та самотужки пододала складне психічне захворювання.

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз літературних джерел з приводу проблематики діагностики, перебігу, прояву та лікування шизофренічних розладів.

Виклад основного матеріалу. Шалений темп науково-технічного прогресу, поява віртуального світу, який все частіше замінює людям реальне буття, призвів до появи глобальної духовної кризи. Втратилась цінність та сутність індивідуального, групового та колективного. Співжиття учасників суспільства набуло аморфної форми, в якій втрачається справжнє, гуманне, людське. Пріоритету набувають хибні символи та умовності, які проповідують існування на межі. Часто люди залишаються на самоті в густонаселеному соціальному просторі, переживають духовну злиденність, як наслідок зростає кількість асоціальних проявів (алкоголізм, наркоманія, суїцид, вбивства, насилля тощо).

За вияв антисоціальної поведінки законодавством передбачена відповідальність, яка залежить від міри проступку. Якщо ж доведено психічне захворювання людини, яка вчинила злочин, то в такому випадку настає пом'якшення. В юридичному контексті панує два протилежно значимих терміни: «психічно здоровий», «психічно хворий (божевільний)». Якщо у підозрюваного виявлено психічне захворювання, при винесенні обвинувачувального вироку, настає пом'якшення. У 1843 р. у Великобританії Даніель М'Натен помилково вбив секретаря прем'єр-міністра, замість того, щоб відправити його до тюрми, його спрямували до психіатричної клініки, визнавши злочинця неосудним (психічно хворим) [5, с. 818]. Саме цей випадок поклав у юридичній практиці початок використання безумства як обставини, яка дає змогу уникнути кримінальної відповідальності.

У ХХ ст. особливого поширення набула хвороба Блейлера, або шизофренія. Її вважають «королевою психіатрії» через загадковість появи, невизначеність у діагностиці, непередбачуваність у розвитку. В клінічній практиці – все, що не має пояснення та обґрунтування вважається проявом шизофренії, що у підсумку дає можливість для маніпуляції у всіх соціальних сферах.

Е. Крепелін у своїй праці «Введення в психіатричну клініку» описує шизофренію як передчасне слабоумство, якому притаманні розлади почуттів, волі, руйнування психіки особистості, із збереженням розуміння реальності, ясності у свідомості та орієнтації. Клінічна картина супроводжується появою галюцинацій (спочатку слухових, пізніше дотикових), які в подальшому розвивають маячні уявлення. Як зазначає науковець, такою недугою хворіють люди після 20 років. У них поступово послаблюється емоційний тонус, починає панувати повний хаос в роздумах, з'являється апатія, можлива безпідставна поява агресії, приступи радості [3, с. 311]. В поведінці переважає негативізм, заперечення, прагнення до самотності, стереотипність дій.

Хворі на шизофренію можуть вчиняти небезпечні, злочинні дії, причиною цього є маячні уявлення, які спонукають до безмістовних, імпульсивних дій [3, с. 314], а індивідуальні уявлення, марення та галюцинації, можуть спонукати хворих до суїциду. При анатомічному дослідженні стає можлива констатація відхилень у функціонуванні клітин головного мозку. На переконання Е. Крепеліна, лише за наявності вказаних ознак можливо поставити діагноз шизофренія.

Дослідження Е. Крепеліна фінансувались із Фонду Рокфелера (науковець отримав понад 250 000 доларів), єдиною умовою отримання грошової винагороди було чітке дотримання наукового пошуку в межах вивчення ідеї створення нової хвороби – шизофренії [12, с. 768]. Зацікавлення мільярдера у таких дослідженнях можливо пояснити з двох причин: отримання зручного механізму усунення людей на шляху формування та примноження свого капіталу; створення фармакологічної галузі, яка буде випускати медичні препарати, без яких пацієнти не можуть почуватись нормально.

У 1911 р. О. Блейлер опублікував працю «Раннє слабоумство, або група шизофреній», в якій активно розвиває ідею Е. Крепеліна та вказує, що у пацієнта не обов'язково діагностувати вищезазначені симптоми і навіть легкі прояви відхилень у функціонуванні психіки, амбівалентність, аутизм, абулія, аномальну ефективність, він зарахував до шизофренії. Психіатр зауважив, що перебіг захворювання може відбуватись у м'якій формі і мати позитивні наслідки [9, с. 408]. О. Блейлер випадково об'єднав в одну групу всі психічні захворювання, які за класифікацією Е. Крепеліна не входили до недуги та назвав їх шизофренією. Натомість термін закріпився і вживається сьогодні, не дивлячись на те, що психіатри різних країн світу

визначають свою сукупність симптомів, на основі яких ставлять діагноз – шизофренія. Така розрізненість змістового наповнення індикаторів-характеристик хвороби робить ще більшу плутанину.

О. Блейлер розширив винахід Е. Крепеліна та визначив дві групи психічних захворювань: хвороби, які мають чітку етіологію, клініку та прогноз; хвороби незрозумілого походження з невизначеною діагностикою, перебігом та прогнозом. Ті особи, які страждають хворобами другої групи, не можуть бути названі слабоумними, а поява симптоматики не завжди проявляється після 20 років [11, с. 7].

О. Блейлер намагався встановити зв'язок між симптомами психічних недуг, анатомічними порушеннями та вибудувати прогноз розгортання хвороби. Проте результати його пошуку були невтішними, зокрема він зазначає, що «неможливо описати всі можливі шляхи протікання шизофренії» [11, с. 328]. Це вказує на те, що спектр різноманітних психічних порушень та відхилень став настільки широким, що описати та стандартизувати їх неможливо. Будь-який симптом, який не підлягає під чітко визначену хворобу, зараховували до шизофренії. Слід зауважити, що випадки одужання одразу переглядалися психіатром і за відношенням до пацієнта визнавалась помилка у встановленні діагнозу [11, с. 261].

Товариство психіатрів схопило назву недуги і тепер, послуговуючись терміном, лікують «невідомо що». В результаті цього в психіатричній практиці визначають 30 видів шизофренічних розладів.

В сучасній психіатрії термін шизофренія охоплює два різнопланові психічні стани: один пов'язаний зі складною симптоматикою, який супроводжується органічними змінами, незворотними процесами розщеплення свідомості; другий, який об'єднує тимчасові легкі форми психічних розладів, причиною яких є духовна криза особистості, переоцінка нею власного буття, себе, оточення.

Деякий інший підхід до розуміння сутності шизофренії пропонує О. Омкар. Його концепція ґрунтується на тому, що особистість в своєму духовно-соціальному розвитку проходить декілька циклів, кожен з яких складається з етапів, які мають двосторонній напрям (позитивний чи негативний). Перебування особистості в нормі є хитким і нестабільним, будучи суб'єктом, вона постійно знаходиться у пошуку та русі. Якщо описати ідеальний позитивний напрям, то він проходить такі етапи: норма, талант, успіх, геніальність, в окремих випадках – святість [8]. Такий розвиток можливий за умов стабільного, розвиваючого соціуму, який максимально сприяє особистості, її індивідуальним проявам. Древньогрецькі філософи Аристотель, Платон, Демокрит вважали, що божевілля – це вище натхнення; маячня – зовсім не хвороба, а, навпаки, – найбільше з благ, яке дароване нам богами; під впливом марення дельфійські і додонські віщунки надавали тисячі послуг громадянам Греції, тоді як в звичайному стані вони приносили мало користі або ж зовсім виявлялися марними. Багато разів траплялося, що коли боги посиляли народам епідемії, то хтось із смертних впадав в священне марення і під його впливом пророкував, вказував на ліки проти цих хвороб. Особливий вид марення, спричинений музами, викликає в простій і незайманій душі людини здатність висловлювати в прекрасній поетичній формі подвиги героїв, що сприяє освіті майбутніх поколінь. Про позитивні моменти шизофренічних проявів у своїй праці «Геніальність і божевілля» описує Ч. Ломброзо [4].

Проте в силу соціальних змін, вікових особливостей, успіхів чи невдач у соціальному бутті особистість переживає і моменти негативного розвитку, у О. Омкара, це переживання таких етапів: норма, патологія, пошук себе, в окремих випадках – розпад особистості (безумство) [8].

Пошук себе – це особливий стан, коли особистість знаходиться у невизначеності, переоцінює цінності, переосмислює свій життєвий шлях. На думку О. Омкара вихід з такої ситуації має декілька варіантів: знаходження себе, цілком повне впорядкування власного внутрішнього світу з поверненням до норми; суїцид як крайнє негативний результат пошукових старань, це дещо схоже із аномічним самогубством Е. Дюркгейма, коли особистість втрачає всі ціннісні орієнтири та не знайшовши вирішення ситуації, вирішує зупинити власне буття; настання безумства, повного руйнування особистості (за Е. Крепеліном – раннє слабоумство (шизофренія)). Якщо звернутись до класифікації О. Блейлера, то шизофренія охоплює всі вищевказані варіанти результату пошуку себе і сам процес «пошуку себе». Тут слід зауважити, що людина майже завжди перебуває у стані пошуку себе, то відповідно до існуючих нині критеріїв визначення психічних недуг, вона перебуває у шизофренічному стані. А відтак хворобливий стан, відповідно до методів математичної статистики та закону нормального розподілу, стає нормою, а не патологією.

Шизофренія (у адекватному трактуванні, а не спекулятивному) – це психічний стан людини, який характеризується цілковитою дезорганізацією в функціонуванні психічного (безладом, хаосом), триває біля 40 днів, з часом погіршується та поглиблюється, спричинюючи поступову деградацію та цілковите руйнування особистості людини.

Шизофренія поєднує групу психічних розладів, які характеризуються дезорганізованим маячним мисленням, спотвореними сприйманнями, неадекватними емоціями та вчинками [5, с. 645]. Окрім маячні, присутні різні манії: переслідування, величі.

Попри численні дослідження науковців, шизофренія залишається на сьогодні до кінця не вивченою, тому питання постановки діагнозу часто визначається суб'єктивною площиною. Це дає змогу спекуляцій, все залежить від переконань медика щодо симптомів та проявів недуги. Одинакові симптоми одні психіатри діагностують як шизофренію, інші – як маніакально-депресивні розлади [8]. Постає запитання: чи шизофренія є захворюванням? Чи це характерологічне відхилення, яке має тимчасові прояви і не відноситься до групи психічних захворювань? Відповідь на це питання докорінно змінить весь світоустрій. На сьогодні визнання норми і патології у психіатричній та психологічній практиці знаходиться виключно в межах математичної статистики. Нормальним визнається те, чого багато, це суто статистичне поняття. Відповідно, норма не є абсолютною, вона мінлива, чутлива до змін довкілля, тому потребує постійної корекції.

Норма є критерієм психічного здоров'я, вона – якісний параметр долі кожної людини та показник адекватного ставлення до неї. Якщо результати обстежень знаходяться в межах норми, мають невеликі відхилення, то проблеми може вирішити психолог, якщо наявний відхід від пограничних значень, то тут необхідне звернення до психіатра-клініциста.

Опора на закон нормального розподілу чітко вказує, що визнається нормою, а що патологією. Якщо визнати масову присутність шизофренічних проявів, то їх слід віднести до норми та не розглядати як обставину, яка пом'якшує відповідальність за дії особи. Якщо продовжувати визнавати шизофренію як вияв патології, то з такої точки зору, спонукається безвідповідальність за вчинення злочину.

В будь-якому випадку, порушується ще одна актуальна проблема психічного здоров'я нації. За даними Всесвітньої організації здоров'я, загальний рівень розповсюдженості психічних захворювань в окремих регіонах становить 200 випадків на кожних 1000 осіб. Шизофренія зустрічається в середньому у 0,5–1% людей [7]. Визнання вказаної проблеми спричинить акумулювання зусиль в напрямку покращення психічного здоров'я.

Шизофренія – це захворювання, яке створили самі люди, воно в природі не існує. Назва патології походить із грецької мови, при перекладі означає «розщеплення» психіки. На переконання О. Омкара, шизофренія – штучно створене захворювання, яке породило бездуховне людство, обравши технократичний розвиток суспільства [8]. Якщо брати до уваги сучасні норми визначення наявності шизофренії, то для багатьох людей такий діагноз звучить як вирок. Назвавши численні відхилення (від випадкових до системних) одним терміном, багато людей отримують клеймо, якого не можуть позбавитись до кінця свого життя. Також слід зауважити, що медикаментозне лікування шизофренії (явної чи вдової) має незворотні наслідки. Раз отримавши такий діагноз, людина на все життя з ним залишається і навіть будучи здоровою, через вплив фармакологічних препаратів починає набувати психічних відхилень.

Лікування цілої групи проявів та психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби створені психіатрами допомагають лише 60% пацієнтів [8]. Ця проблематика потребує більш широкого та міждисциплінарного розв'язання.

Природно постає питання: що є причиною появи шизофренії? На сьогодні пояснення виникнення недуги шукають в межах медицини та психології. На відміну від інших психічних захворювань, шизофренія характеризується різноманітністю емоційних відхилень, вона з однаковою частотою зустрічається серед збуджених та врівноважених людей, інтровертів та екстравертів, мужчин та жінок, людей різного соціального статусу. Дехто із науковців вважає, що захворювання має органічне походження, викликається надходженням у кров ядовитих речовин, які починає продукувати сам організм. Зокрема цю ідею розвивав К. Юнг, на його переконання порушення у функціонуванні наднирників, що призводить до порушення функції гормональної системи.

Для розуміння причин появи патологічних психічних станів, нами особистість розглядається у триєдності: тіла, розуму, душі. Особливістю сучасності є те, що прерогативою визнається розум, його розвивають, навчають, тренують всі соціальні інституції. Він є показником прийнятності в соціумі, причиною цього слугувало зародження епохи індустріалізму, яка вимагала інтелектуалів для максимального розвитку науки та техніки. Душа і тіло ігноруються і часто трактуються як особистісні структури, які не потребують уваги та визнаються як незалежні одиниці, або загалом нехтуються. Натомість функціонування особистості можливе лише у цілісності та триєдності, тому проблеми чи негаразди в одній частині спричинюють патології в інших. Окремо не можна лікувати тіло, душу чи розум, вони мають братись до уваги у єдності.

Як зазначає Б. О'Брайен, шизофренія загрожує тим, у кого не вистачає мужності прийняти себе таким, яким ти є, відповідно таку особу не приймає суспільство, тому її особистість починає роздвоюватись, для того щоб прийняти та підлаштуватись під оточення [7].

Соціум у відношенні до людей діє агресивно, використовуючи силу дії стереотипів та механізми конформної поведінки, формує у свідомості кожного світогляд, прийнятний саме для більшості, при цьому руйнуються особисті персональні цінності. Така ситуація у підсумку призводить до появи глибокої духовної кризи, причиною якої є тотальне неспівпадіння переконань в аксіологічній площині.

Людям безперервно нав'язуються соціумом обмеження через встановлені норми поведінки та стандарти мислення. Такий механізм управління є надзвичайно ефективним, коли люди орієнтуються на потреби низьких рівнів і не відчують необхідності в моральному і духовному самовдосконаленні. Задіяння духовного потенціалу, вивільнення внутрішньої свободи кожного не потребуватиме насилля з боку суспільства, проте вимагатиме від нього високих демократичних стандартів функціонування. Уільям Шутц, аналізуючи техніки розвитку людського потенціалу, визначив ряд принципів, на яких вони ґрунтуються і дотримання яких робить можливим розквіт внутрішнього потенціалу кожного індивіда.

Один із головних принципів на який опирається науковець – правда. Він її описує різноаспектно та багатогранно. Вважає правду основою духовного начала людини. У. Шутц зазначає, що правда насправді зробить вас вільними, а чесність – це найкраща політика [10, с. 35]. На правді ґрунтується сумління, а саме воно виконує функцію межі розподілу правильного і ні доброго, ні злого тощо.

Правда передбачає чесність, передусім, людини перед самою собою. Навчитись говорити правду самому собі і бути чесним перед собою – це перший крок до розвитку власного потенціалу та психічного здоров'я.

Висновки. Нормальне функціонування особистості можливе за умов її фізіологічного, психічного, соціального благополуччя. Тому питання здоров'я не обмежується лише вивченням в межах медицини, а все частіше аналізується системно із соціально-психологічних позицій.

В людині поєднується водночас матеріальне і духовне. Перше є фізіологічною основою, яка функціонує за визначною вказаною програмою, має свою схему розвитку, розквіту і старіння. Друге – репрезентоване цілою низкою соціально-культурного та внутрішньо-особистісного. Зовнішнє довкілля безпосередньо впливає на живий організм, насильно нав'язуючи зразки та форми мислення, поведінки. Суб'єктне, власне, неповторне формується при взаємодії та прийнятті культурного, спочатку незвичного, а потім привласненого і неподільного. Так з'являються системи норм, еталонів і цінностей, які визначають раціональність у сприйманні та оцінці явищ. Результатом цього є наявність певного уявлення про здоров'я, стан власного організму, формування потреби збереження його нормального функціонування, методи відновлення здоров'я.

Психічний світ особистості – це динамічна реальність, яка управляє людською органікою (на хімічному, молекулярному рівнях), маючи таким чином матеріальне відображення [1]. Енергія як духовне явище твориться та генерується зусиллями людини, трансформується у матеріальні реакції тіла. Вони можуть бути як позитивними, так і негативними. В першому випадку у соціуму стан організму констатують терміном здоров'я, в іншому – хвороба. Численні дослідження науковців довели, що багато захворювань мають психічне походження, докори сумління, страх перед ними спричинюють душевні захворювання, які в подальшому проявляються у соматичі [2; 6].

Велику групу невивчених, загадкових психічних захворювань та розладів позначають одним терміном «шизофренія». Лікування цілої групи проявів та психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби створені психіатрами є недовірними. Це проблематика потребує більш широкого та міждисциплінарного розв'язання.

Неоднозначність у трактуванні симптоматики шизофренії робить людей, які мають духовні проблеми, заручниками лікарів. Особливої актуальності зазначена проблема займає у юридичному контексті. Відповідальність та дієздатність суб'єкта юридичних відносин визначають за показниками його психічного здоров'я. Тому особливої актуальності набуває питання шизофренічних проявів, чи вони власне є такими, чи це маніпуляції медичного персоналу. Також слід зауважити, що медикаментозне лікування шизофренії (явної чи вдової) має незворотні наслідки. Раз отримавши такий діагноз, людина на все життя з ним залишається і навіть будучи здоровою, через вплив фармакологічних препаратів починає набувати психічних відхилень.

Попередження та подолання шизофренії – це не сфера психіатрії. Проблема комплексна та вимагає розв'язання з позицій психологічних та соціологічних наук. Зміна сприйняття особистості, визнання її індивідуальності оточенням, подолання багатьох соціальних стереотипів звільнить людину від насилля та подарує їй свободу, в якій може відбутись її повноцінний розвиток без обмежень.

Список використаної літератури

1. Бригадир М. Розуміння сутності здоров'я в онтопсихології // зб. наук. праць «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» за матер. XII Міжнар. наук.-практ. конф. 30–31 травня 2016 р. – Ч. 2. – С. 9–11.
2. Бурбо Л. Слушай свое тело – твоего лучшего друга на Земле! / Л. Бурбо. – М. : София, 2007. – 208 с.
3. Крепелин Э. Введение в психиатрическую клинику / Э. Крепелин ; Послесл. С. А. Овсянников. – М. : БИ-НОМ, Лаборатория знаний, 2004. — 493 с.
4. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство [Електронний ресурс] / Ch. Lombroso. *Genio e follia* (1864). СПб., 1892 – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/lombr01/index.htm>.
5. Майерс Д. Психология. / Д. Майерс – Минск : Попурри, 2006. – 848 с.
6. Менегетти А. Психосоматика / Антонио Менегетти ; пер. с итальянского. – М. : ННБФ «Онтопсихология», 2004. – 360 с.
7. О'Брайен Б. Необыкновенное путешествие в безумие и обратно; пер. Т. К. Кругловой. – М. : Независимая фирма «Класс», 1996. – 144 с.
8. Омкар О. Трактат о шизофрении и целостности. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.shizofreniya.org.ua/fly/russian/content_fly.php.
9. Руководство по психиатрии : в 2 т. Т. 1 / А. С. Тиганов, А. В. Снежневский, Д. Д. Орловская и др. ; под ред. А. С. Тиганова. – М. : Медицина, 1999. – 712 с.
10. Шутц У. Совершенная ясность. Основы жизненной философии / У. Шутц ; пер. с англ. – Х. : «Гуманитарный Центр», 2012. – 252 с.
11. Bleuler E. *Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias* (1911) (translated by J.Zinkin). – New York : International Universities Press., 1950.
12. Jelliffe E. Emil Kraepelin. *Archives of Neurology and Psychiatry*. 27. – 1932. – С. 759–772.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2017.

Тетяна Надвинична,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільського національного
економічного університету

ПІДГОТОВКА ЕФЕКТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА СЬОГОДНІ: ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ

Розглянуто проблему визначення провідних професійних якостей фахівця соціальної сфери, важливості та складності його професійної діяльності. Зазначено основні аспекти, які слід враховувати при підготовці соціальних працівників під час навчання у ВНЗ.

Ключові слова: соціальна робота, ефективний соціальний працівник, психологічна готовність, професійний портрет, професійна спрямованість, професійна діяльність, професійні якості.

Надвинична Т.

Подготовка эффективного социального работника сегодня: вызовы и реалии

Рассмотрено проблему определения ведущих профессиональных качеств специалиста социальной сферы, важности и сложности его профессиональной деятельности. Указаны основные аспекты, которые следуют учитывать при подготовке социальных работников во время обучения в вузе.

Ключевые слова: социальная работа, эффективный социальный работник, психологическая готовность, профессиональный портрет, профессиональная направленность, профессиональная деятельность, профессиональные качества.

Nadyuchna T.

Preparing of efficient social employee today: challenges and realities

The article deals with the problem of defining professional skills leading professional social sphere, the importance and complexity of his profession. Outlines the aspects to be considered in the preparation of social workers while studying at university.

Keywords: social work, effective social worker, psychological readiness, professional portrait, professional orientation, professional activities, professional quality.

Постановка суспільної проблеми. Оскільки історія становлення соціальної роботи в Україні загалом веде свій початок із середини минулого століття, то і цікавість науковців до питання створення стандартів та моделей ефективного соціального працівника, аналізу структури його діяльності та проблем фахової підготовки виникла достатньо нещодавно. Військові події, які відбуваються на території нашої країни в останні два роки, і ціла лавина соціально-психологічних проблем, які виникли як її наслідок (переселенці, біженці, збільшення соціально незахищених верст населення, допомога постраждалим внаслідок ведення бойових дій та самим воїнам АТО тощо), змусили суспільство і дослідників по-новому подивитися на ці питання і проаналізувати та переглянути більшість існуючих вимог та стандартів щодо особистості соціального працівника.

Незважаючи на значимість та результативність здійснених наукових пошукувань, ціла низка проблем особистісного розвитку і професійного становлення студентів, особливо тих, котрі здобувають фах із соціальної роботи, залишається доволі значимою. Так, багато запитань виникає при прискіпливому дослідженні питань, що стосуються дослідження процесу формування адекватного образу майбутньої професії і уявлень про цілі, задачі й труднощі майбутньої професійної діяльності, а відтак і набору тих індивідуально-психологічних характеристик, якими має володіти ефективний соціальний працівник.

Виклад основного матеріалу досліджень. Розпочнемо з того, що особистість є об'єктом вивчення різноманітних наук – філософії, психології, соціології, етики, біології, педагогіки тощо. Особистість відіграє провідну роль у суспільному розвитку загалом та у вирішенні соціально-політичних, економічних, культурних, наукових, технічних та інших проблем людського буття зокрема.

Детальний аналіз цілої низки наукових джерел свідчить про те, що категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості одне з центральних місць, а її детальне вивчення та обґрунтування уможлиблює розвиток цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психологічних функцій, процесів, станів, властивостей людини.

Як зазначає у своїх роботах А. А. Фурман, особистість як психосоціальний феномен – це продукт історичного розвитку суспільства і носій соціальних властивостей та одночасно й наслідок генетичного програмування й інтегратор природних людських спроможностей. Вона здебільшого сприймається як конкретний суб'єкт, який досяг певного рівня психокультурного розвитку, або розуміється як наукова абстракція (теоретичний конструкт), що уможлиблює розуміння та інтерпретацію соціальних властивостей особи. В останньому випадку особистість – структурно-функціональна модель, яка спрямовує ідеальні уявлення про соціальне життя та внутрішній світ Я людини, а також так чи інакше пояснює і прогнозує її поведінку, діяльність, вчинки» [10, с. 44].

Відтак, основними функціями особистості є виокремлення себе з оточення, активація внутрішньої і зовнішньої активностей, самореалізація, саморозвиток, самовдосконалення та самовираження себе у повсякденній життєдіяльності. Для позначення процесу становлення та розвитку особистості як індивідуальності, науковець застосовує термін «індивідуація» та зазначає, що у професійному самовияві остання «... постає як квінтесенція особистісних характеристик і рис, котрі забезпечують повномірне функціонування компетентного фахівця як суб'єкта ділових стосунків та індивідуальності психодуховного творення себе і довкілля, тобто як професіонала своєї справи» [10, с. 43].

Якщо звернутися до історії, то слід зазначити, що у психології досі немає загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного наукового вивчення проблеми особистості можна умовно розділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені головні напрями психологічних досліджень зазначеної проблематики. Другий етап розпочався у другій половині XX ст. і саме тоді стартували дослідження, спрямовані на типологізацію особистості соціального працівника.

Традиційно типологія особистості соціального працівника заснована на виділенні основних консультативно-терапевтичних парадигм, у котрих він задіяний та від яких залежить його рівень професійної компетентності. Таке бачення проблематики є характерним як для нашої країни, так і для зарубіжних науковців, хоча у поглядах тих чи інших є деякі відмінності. Так, наприклад, відомий британський психолог Р. Нельсон-Джоунс вказує на існування щонайменше п'яти психологічних парадигм: гуманістичної, екзистенційної, психоаналітичної, бігевіоральної та когнітивної. М. А. Гуліна схильна до більш узагальненого погляду на зазначену проблематику і виділяє психоаналітичну, когнітивно-поведінкову, гуманістичну та еклектичну модель психологічної практики. Її погляди підтримує й низка вітчизняних науковців: (О. Ф. Бондаренко, Д. О. Леонт'єв, О. Г. Асмолов, Ф. Ю. Василюк та ін.), які лише пропонують замість еклектичної виокремлювати трансперсональну модель. Незважаючи на беззаперечність здобутків зазначених наукових пошукувань, означені типологічні парадигми мають і певні недоліки, зокрема, першочергово вони спрямовані на результуючий аспект діяльності соціального працівника, тобто повною мірою не враховують його особистісний потенціал, який є показником становлення саме ефективного спеціаліста у загальному контексті. Підсумовуючи усе вищезазначене, насамперед, звернемося до з'ясування основних моментів цієї суперечності.

Так, саме поняття «ефективний спеціаліст» бере свій початок із праць науковців так званої «західної доктрини», які використовували його для найбільш значущих властивостей і рис фахівця певного професійного амплуа, які системно поєднуються у його суб'єктивній картині світу як в особистості задля оптимальної (акмеологічної чи екзистенційної) соціальної або ділової самореалізації [10, с. 45]. Відтак, у структурній організації діяльності соціального працівника здебільшого виокремлюють мотиваційну, когнітивну, операційну, комунікативну та рефлексивну складові [11] та виділяють два напрямки професіогенезу особистості: формування внутрішніх засобів професійної діяльності; привласнення зовнішніх засобів профдіяльності. Перший ґрунтується на спеціальних знаннях, нормах, уміннях, навичках, специфічних рисах характеру, включає мотивацію та вольові якості, здібності до рефлексії та продуктивного спілкування, що загалом відображається на індивідуальному стилі фахового самоствердження. Другий передбачає процес накопичення певних нормативних регуляторів у даному фаховому співтоваристві, освоєння методів, форм та інструментів тієї чи іншої психологічної практики. Прогнозований результат професіогенезу досягнутий особистістю, спрограмований рівень професіоналізму, компетентності, зрілості.

Всю складність та поліаспектність зазначеної проблематики достатньо легко побачити, звернувши увагу на перелік вмінь, навичок, функціональних обов'язків та компетенцій, які висуваються до соціального працівника і становлять основу його професіограми. У довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників, що надають соціальні послуги (затвердженому Наказом Міністерства праці та соціальної

політики України № 324, від 14.10.2005), наводиться опис посадових обов'язків та кваліфікаційних вимог до керівників (директорів центрів соціального обслуговування, соціальної реабілітації інвалідів, центру підвищення кваліфікації працівників, інтернатів та ін.); професіоналів – «фахівця із соціальної роботи»; фахівців – «соціального працівника»; робітників – «соціального робітника».

Так, серед основних вимог найбільш часто зустрічаються наступні: наявність професійного такту, відкритість, емпатійність, дотримання професійної таємниці, делікатності в усіх питаннях, що зачіпають інтимні сторони життя людини, вміння викликати симпатії і довіру в оточуючих; емоційна стійкість, готовність до психічних перевантажень, різнобічність в оцінці проблеми, відсутність невротичних відхилень у власних оцінках та вчинках, незважаючи на можливі невдачі (недовіру, образу, відмови тощо), сумлінність у виконанні своїх професійних обов'язків; збереження витримки, доброзичливості та чуйності до клієнта; вміння приймати рішення в несподіваних, екстремальних ситуаціях, чітко та зрозуміло формулювати свої думки, грамотно і доступно їх викладати, критично оцінювати свою діяльність, уникати зверхності, зарозумілості; готовність ділитися своїми знаннями, досвідом з колегами, молодими фахівцями, популяризувати свою професію, підтримувати високі стандарти своєї поведінки тощо.

Відповідно до вимог, у професіограмі чітко зазначені індивідуально-психологічні риси, якими має володіти соціальний працівник. Традиційно вони поділяються на три основні групи:

1) психологічні характеристики, що є складовою частиною придатності до соціальної роботи: сприймання, пам'ять, увага, мислення, втомлюваність, апатія, стреси, тривожність, схильність до депресії, стриманість, індиферентність, наполегливість, послідовність, імпульсивність тощо;

2) психолого-педагогічні якості, орієнтовані на вдосконалення соціального працівника як особистості: самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх вчинків, самонавіюваність, вміння керувати своїми емоціями;

3) методичні навички і зусилля, спрямовані на створення особистого іміджу (привабливості): комунікативність, емпатійність, візуальність, красномовність та ін. [4, с. 74].

Окрім того, вказуючи на особливості роботи соціального працівника, зауважимо, що він взаємодіє з великою кількістю джерел інформації, що містить юридичну, економічну, медичну, соціальну, педагогічну, політичну інформацію, а відтак спеціаліст зазначеної сфери діяльності має володіти фаховими знаннями з психології, соціології, психіатрії, знати законодавство, правові аспекти соціального захисту, теорії та методи соціальної роботи, наявні ресурси та методи їх використання; уміти спілкуватися та надавати інформацію, оцінювати потреби та представляти інтереси людини, підвищувати її можливості та сприяти розвитку, створювати «мережу допомоги» та керувати процесом допомоги.

Зрозуміло, що всі вищеперераховані професійні вимоги та обов'язки впливають з основних функцій соціального працівника і діагностичної, прогностичної, правозахисної, організаційної, профілактичної, соціально-медичної, соціально-педагогічної, технологічної, соціально-побутової і комунікативної.

Підсумовуючи усе вищезазначене та критично проаналізувавши цілу низку різноаспектних вимог до соціального працівника як суб'єкта, особистості та індивідуальності, погодимось із Ж. П. Вірною та згрупуємо їх у три основних блоки: 1) *позиційні*, що пов'язані із його місцем і роллю у загальній функціональній структурі соціально-виробничих процесів і регламентують основні напрямки та цілі повсякденної діяльності; 2) *діяльнісні*, що зорієнтовані на виконання основного завдання його практичної роботи – надання психологічної допомоги клієнту; 3) *особистісні*, що спричинені особливим змістом і характером суб'єкт-суб'єктної та міжособистісної взаємодії психолога з клієнтом [2]. До цього додамо ще й *рефлексивні*, що вимагають постійного самозвітування про ефективність своїх дій, роботи, вчинків.

Досліджуючи проблематику, що спрямована на виявлення особистісних рис та якостей ефективного соціального працівника, неможливо, на наш погляд, оминати питання *психологічної готовності*. Щонайперше зауважимо, що науковців даний напрямок досліджень цікавить вже досить давно і у літературних джерелах навіть можна відстежити три основних етапи, за якими вони розвивались [11]:

– перший (середина XIX – початок XX ст.) – готовність вивчають у зв'язку з проникненням у природу психічних процесів людини та трактують, насамперед, як настанови;

– другий (від початку до середини XX ст.) – готовність визначають як певний феномен стійкості людини до зовнішніх та внутрішніх впливів. Це було зумовлено інтенсивним дослідженням нейрофізіологічних механізмів, регуляції і саморегуляції поведінки людини;

– третій (від середини XX ст. до цього часу) – пов'язаний з дослідженнями в галузі теорії діяльності.

Нині проблему готовності досліджують у зв'язку з емоційно-вольовим й інтелектуальним потенціалом особистості стосовно конкретного виду діяльності і характеризують як якісний показник саморе-

гуляції фахівця на різних рівнях перебігу процесів – фізіологічному, психологічному, соціальному, якими визначається його поведінка [8].

Відтак, можна констатувати, що у психології розглядають два основних підходи до розуміння феномену готовності – *функціональний* (М. Б. Левітов, Л. С. Нерсисян, О. О. Конопкін, Б. А. Смірнов та ін.) та *особистісний* (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, А. Ц. Пуні, М. І. Дьяченко, Л. О. Кандибович, В. О. Моляко). Представники першого визначають психологічну готовність як певний стан психічних функцій, який забезпечує високий рівень досягнень при виконанні того чи іншого виду діяльності; науковці ж, які працюють у межах другого, розглядають останню, насамперед, як результат підготовки до визначеного виду діяльності.

Окрім цього, більшість дослідників хоча і погоджуються з існуванням двох основних *форм готовності*: короткочасної (актуалізація, пристосування всіх сил, створення психологічних можливостей для успішних дій у даний момент) та довготривалої (набуті установки, знання, вміння, навички, досвід, якості і мотиви діяльності), все ж трактують її по-різному. Так, М. І. Дьяченко та Л. О. Кандибович визначають короткочасну готовність до того, чи іншого виду діяльності як цілеспрямований прояв особистості; Л. П. Буєва, А. О. Деркач, І. С. Кон, В. А. Крутецький вказують на те, що довготривала готовність детермінує типові форми поведінки за рахунок психічних утворень особистісного рівня.

Більшість науковців стверджують, що у процесі трудової діяльності проявляються як стійкі особистісні особливості людини (переконавання, погляди, риси характеру тощо), так і ситуативні психічні стани, пов'язані з трудовим процесом (спостережливість, зібраність, задоволення та ін.).

Існування такої доволі великої кількості підходів щодо аналізу психологічної готовності проковує появу й такого ж різноманіття визначень даного поняття. Найпоширенішим є трактування психологічної готовності в контексті соціального переходу індивіда або групи людей з одного соціального стану в інший. Такий підхід, насамперед, свідчить про те, що поняття психологічної готовності використовують фахівці багатьох сфер життєдіяльності, а його складність та багатоаспектність функціонування як психологічного феномена проявляється в найбільш важливі моменти життя особистості [8].

Щодо більш вузькоспрямованих поглядів на визначену проблематику, то тут зустрічаються такі трактування готовності: – як сукупності здібностей, що включають певні якості та властивості особистості;

– як певний особистісний стан;

– як стійкої властивості особистості [12];

– як внутрішньоособистісне утворення із складною структурою, яка охоплює: риси та якості характеру, особливості розвитку професійно важливих пізнавальних процесів (уваги, сприймання, мислення, пам'яті тощо) і як психічний стан особистості (позитивне ставлення до професії, мотиваційна налаштованість тощо); прояви темпераменту; спрямованість когнітивної складової до певної сфери діяльності та ін. [13];

– як цілеспрямований прояв особистості, який включає погляди, переконавання, знання, звички, вміння, ставлення, мотиви, вольові та інтелектуальні якості, почуття, установки. При цьому її становлення відбувається в ході моральної, психологічної, професійної та фізичної підготовки і є результатом всебічного особистісного розвитку особистості з урахуванням вимог, зумовлених особливостями професії [6];

– як важлива умова цілеспрямованої ефективної діяльності, її стійкості та регуляції, що уможливує вдале виконання професійних обов'язків, правильно застосовуючи попередній досвід, знання, особистісні якості та адаптуючись до виконання певних дій при виникненні непередбачуваних перешкод [5].

Відомий вітчизняний науковець В. О. Моляко виділяє три блоки психологічної готовності: 1) сенсорна організація індивіда (показники, що відповідають фізіологічним характеристиками суб'єкта діяльності); 2) показники, що відповідають умовам виконання діяльності; 3) набір психологічних властивостей, станів та процесів особистості (психологічний рівень) [7].

Щодо структури психологічної готовності, то тут також спостерігається дека розбіжність у поглядах дослідників. Зокрема, у науковій літературі зустрічаються три-, чотири-, п'яти- та шестикомпонентні моделі. Так, трикомпонентної моделі дотримуються В. Шалаєв, який виокремлює інформаційний, операційний та мотиваційний компоненти, М. Логачов, котрий пропонує розглядати психічний, технічний та фізичний компоненти), М. І. Томчук розглядає мотиваційний, загальнопрофесійний та емоційно-вольовий компоненти [8].

Усе вищезазначене дає можливість стверджувати, що готовність соціального працівника до професійної діяльності – це завжди цілісне психосоціальне утворення, що інтеріоризоване у його свідомість самим формо-змістовим перебігом процесу фахового становлення [11, с. 46]. Це дає підстави характеризувати останню як: категорію теорії діяльності, що вказує на його цільові, змістові, функціональні та суто особистісні характеристики, важливі для успішного її виконання; концепт професіогенезу, що вказує

на досягнення ним певного рівня професіоналізації та компетентності на відповідному рівні володіння майстерністю практикування; теоретичну модель професійної освіти, що відображає мету, форми, засоби і сукупний результат початкових етапів професійного становлення психолога і визначає якість навчання певного освітньо-кваліфікаційного рівня (бакалавр, спеціаліст, магістр, кандидат і доктор наук).

В контексті цього науковці пропонують узагальнену модель особистості соціального працівника, що включає: позитивну мотивацію до майбутньої професії та професійне цілепокладання; розвинену особистісну рефлексію; сформовані творчі вміння фахівця, що дають йому змогу успішно розв'язувати нестандартні психологічні проблеми; когнітивну компетентність і наявність знань про себе та інших; розвинений практичний інтелект, соціально-когнітивні й комунікативні вміння; толерантність до фрустрації та високу працездатність; спроможність до професійної самореабілітації та саморегуляції [12].

Звичайно, перераховані складові достатньо вдало характеризують особистість майбутнього соціального працівника, але, на наш погляд, до цього переліку логічно було б додати ще принаймні декілька позицій, а саме: емпатію, емоційну стійкість, самоактуалізацію, професійну майстерність, сумлінне ставлення до справи, відповідальність, чесність, порядність, принциповість, цілеспрямованість, які, у свою чергу, були відібрані за чітко визначеними принципами та критеріями, також цілком логічно структурними одиницями особистості, котрі дають змогу простежувати й проаналізувати всі види життєреалізування, прийняти зміну її внутрішніх психологічних спонукань і, щонайперше, цінностей, домагань, установок, диспозицій, ціннісних орієнтацій, стереотипів, смислових полів тощо.

На думку деяких науковців [10], їх розвиток відбувається протягом всієї професійної підготовки та зазвичай має нерівномірний характер, оскільки окремі його сегменти здатні виконувати компенсаторну функцію, визначаючи тип та рівні вказаної готовності до уможливлення ефективного професійного повсякдення.

Принциповим, на наш погляд, є ще й так зване професійне самовизначення. У працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (зокрема теорії Т. Парсонса, Д. Сьюпера та ін.) зустрічається доволі багато «конструкцій», спрямованих на допомогу у вдалому обранні професії.

Як уже було зазначено, процес професійного самовизначення має нерівномірний, індивідуально своєрідний і неповторний характер, тривалий у часі та відбувається під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Не останню роль у цьому процесі відіграють інтереси і зусилля особи. Останній проходить декілька етапів: пошук, зростання, зміцнення, стабілізація, спад та має якісні характеристики: зміст, широта, глибина, усталеність.

Також наголосимо на тому, що успішність реалізації професійних планів не в останню чергу залежить від здібностей, які мають індивідуальну міру вияву: успішність, якісна своєрідність виконання діяльності, ступінь реалізації наміченого тощо. Відтак при самовизначенні особи до вибору професії одне з головних завдань – правильна та всестороння оцінка загальних здібностей і прогнозування їх розвитку, визначення сформованості інтересу, бажання і готовності реалізувати життєві плани.

На функціональну цілісність та стабільність особистісної структури кожної людини впливає ціла низка чинників: спосіб життя, звички, сукупність соціальних ситуацій тощо. Відтак важливим аспектом дослідження процесу становлення та розвитку особистості є неодмінне вивчення і так званого соціокультурного потенціалу, який включає міру розвитку духовних сил і здібностей, рівень актуалізації та самореалізації тощо [10].

У цьому контексті важливим також видається питання вивчення спрямованості особистості, яке у психології розглядається як утворення, що визначає основний напрям її життєактивності, реальну поведінку в конкретних ситуаціях повсякдення [11]; свідомий акт вияву й утвердження власної позиції у різноманітних обставинах складної соціальної взаємодії; інтегральне психодуховне явище, котре характеризує персонологічну готовність наступника до вибору ним майбутньої професії та до занурення у сферу діяльності, що найповніше відповідає його особистісним рисам.

Професійна спрямованість фахівця-соціального працівника – складноорганізоване психологічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання, норми, уміння, навички, цінності) та особистісний (найважливіші риси-якості) аспекти та забезпечує успішність його професійної діяльності. Щодо основних складових професійної спрямованості фахівця соціогуманітарної сфери, зауважимо, що вони майже повністю співпадають із аналогічними компонентами психологічної та професійної готовності до здійснення даної професії.

Однією з особливостей професійної діяльності соціального працівника є те, що умови її здійснення закономірно стимулюють та сприяють розвитку його як особистості, а відтак і збагачують ціннісну сис-

тему. При цьому співпадіння цінностей фахового спрямування із загальножиттєвими приводить до їх гармонізації та професійного самоствердження [10]. Однак, якщо основні життєві цінності його перебувають поза професією, то остання є лише засобом реалізації цих вартостей, уформальнюється й знецінюється. У будь-якому разі аксіопсихологічні орієнтири особистості виявляються, закріплюються й коригуються на шляху до професійної майстерності, котра, зі свого боку, відгранює світоглядні і суто ціннісно-сміслові орієнтири.

Висновки. Звичайно, соціальний працівник має володіти цілою системою теоретичних знань, засвоїти низку зовнішніх вимог, оволодіти спеціальними вміннями та техніками тощо. Однак специфіка професії, її спрямованість на надання психологічної допомоги іншим передбачають те, що основним інструментом його роботи, окрім вищезазначеного, має стати його власна особистість; самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього тощо. Вміння вибрати адекватну форму прояву своїх емоцій, здатність володіти собою, керувати власними емоційними станами – показник розвиненої емоційної культури практичного психолога. Все це сприяє повноцінному спілкуванню, дає змогу знайти вихід із складних конфліктних ситуацій.

Відтак, соціальному працівнику, який прагне досягти високої професійної культури, необхідні постійний самоаналіз, усвідомлення власних дій та вчинків, самоспостереження, здатність вести безперервний внутрішній діалог, що є основою професійного самовдосконалення, оскільки дає можливість коригувати власні недоліки, розвивати необхідні для професії здібності та якості.

На наш погляд, багатосторонність і емоційна насиченість фахової діяльності змушує соціального працівника детально вивчати себе як професіонала, не тільки усвідомлюючи наявність чи відсутність тих чи інших професійно-значущих якостей особливостей, але й формувати певне самоставлення, відчувати почуття задоволення чи незадоволення своєю працею, глибоко емоційно переживати відповідність власного образу Я – ідеальному образу себе як фахівця. У результаті цих процесів здійснюється саморегулююча функція професійної самосвідомості психолога, зріла самосвідомість, від якої людина не вільна, навіть тоді, коли вона глибоко занурюється в дослідження реального об'єкта. Але людина може не мати навичок у використанні потенційних резервів самосвідомості, тобто цілком свідомо ставитись до фактів зовнішнього світу, без самосвідомості, без аналізу про це ставлення. Таке відволікання, особливо в процесі освоєння неоднозначних професійних алгоритмів, веде, щонайменше, до продовження процесу навчання, звички не тільки вчитися, але й працювати «методом проб і помилок», особливо не задумуючись над вдосконаленням себе як суб'єкта діяльності. Тому проблема «включення» самосвідомості особистості у професійне навчання там, де в цьому існує необхідність, складає серйозне і важливе завдання дослідницької роботи.

Список використаної літератури

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды / изд. 3-е; под редакцией Д. И. Фельдштейна : Москва-Воронеж. – 2001. – 342 с.
2. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смілова регуляція у професіоналізації психолога: дис... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Ж. П. Вірна // Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 414 с.
3. Добрянський О. А. Сутність та структура психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах [Електронний ресурс] / О. А. Добрянський. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2012. – Вип. 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2012_1_28.
4. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників / М-во праці та соц. політики України. – Краматорськ : Центр продуктивності, 2005. – Вип. 80. – 74 с. – (Сер. «Соціальні послуги»).
5. Леонтьев Д. А. Тест смысловжизненных ориентации (СЖО). 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
6. Максименко С. Д. Фахівця потрібно моделювати. Наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності / С. Д. Максименко, О. М. Пелех // Рідна школа. – 1994. – № 3 – 4. – С. 68 – 72.
7. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості / Валентин Олексійович Моляко // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Актуальні проблеми сучасної української психології. – К., 2002. – Вип. 22. – С. 221–229.
8. Томчук М. І. Психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності: моногр. / М. І. Томчук. – Хмельницький : НВП «Еврика», 2003. – 197 с.
9. Фурман А. Психологічна служба університету: від моделі до технології / А. Фурман, Т. Надвичина // Психологія і суспільство. – 2013. – №2. – С. 80 – 104.

10. Фурман А. А. *Методологічна схема емпіричного вивчення системи цінностей особистості* / А. А. Фурман // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 5. – С. 43–51.
11. Фурман А. В. *Ідея професійного методологування: моногр.* – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 205 с.
12. Хоменко-Семенова Л. О. *Професійний портрет соціального працівника сучасного типу* / Л. О. Хоменко-Семенова // Вісник національного авіаційного університету: зб. наук. пр. Педагогіка. Психологія. / Нац. авіац. ун-т ; голов. ред. Е. В. Лузік; редкол. Барановська Лілія Володимирівна [та ін.]. – К. : НАУ, 2013. – Вип. 1(4) – С. 125 – 128.
13. Чепелева Н. В. *Проблеми личностной подготовки психологов-практиков в условиях вуза* / Н. В. Чепелева, Л. И. Уманец // Сборник материалов международной конференции «Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика». – Том 2. – Одеса. – 1992. – С. 111–112.
14. Шевченко Н. Ф. *Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: моногр.* – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2017.

7. ГІСТЬ НОМЕРА

УДК 342.722

Ірина Хондогій,

директор Регіонального центру
з надання безоплатної вторинної правової
допомоги у Тернопільській області,
магістр державної служби

СИСТЕМА БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

Проаналізовано окремі аспекти системи безоплатної правової допомоги в контексті реалізації конституційного права громадян України на професійну правничу допомогу. Досліджено досвід держав-членів Ради Європи та ЄС, а також практику ЄСПЛ.

Ключові слова: система, конституційне право, судочинство, право, адвокат.

Хондогій І.

Системы бесплатной правовой помощи как реализация конституционного права граждан Украины на профессиональную правовую помощь

Проанализированы отдельные аспекты системы бесплатной правовой помощи в контексте реализации конституционного права граждан Украины на профессиональную юридическую помощь. Исследован опыт государств-членов Совета Европы и ЕС, а также практику ЕСПЧ.

Ключевые слова: система, конституционное право, судопроизводство, право, адвокат.

Hondogyi I.

System of free legal aid as a realization of the constitutional right of Ukrainian citizens for professional human right assistant

The some aspects of the system of free legal aid in the context of realization of the constitutional right of Ukrainian citizens to professional legal assistance is analyzed. The experience of the member states of the Council of Europe and the EU, and the practice of the ECHR has been researched.

Keywords: system, constitutional law, court proceedings, law, lawyer.

Актуальність статті та постановка наукової проблеми. Безоплатна правова допомога є невід'ємною частиною будь-якої системи правосуддя зі своїми міжнародними та національними особливостями [1]. Чинні в Україні засади надання правової допомоги у кримінальних провадженнях включають низку міжнародних правових актів та норми українського законодавства.

Ці засади охоплюють відповідальність уряду, фінансові гарантії, організаційну структуру, масштаби, впровадження та юридичну відповідальність щодо надання правової допомоги. Вони мають відповідати рівню економічного, правового й соціального розвитку і постійно забезпечувати верховенство права. Нормативно-правові акти про правову допомогу мають задовольняти практичні потреби у поточних реформах і розвитку.

Мега статті. У статті автор спробував дослідити систему безоплатної правової допомоги в контексті реалізації конституційного права громадян України на професійну правничу допомогу, враховуючи досвід держав-членів Ради Європи та ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання надання безоплатної правової допомоги в Україні досліджують здебільшого в контексті надання адвокатських послуг, серед них такі науковці, як: І. О. Головацький, В. І. Головань, А. І. Єфремов, М. В. Лотоцький, В. О. Попелюшко, О. В. Синеокий, Б. А. Филимонов, О. Г. Яновська та ін.

© Ірина Хондогій, 2017

Виклад основного матеріалу дослідження. В усіх державах-членах Ради Європи для забезпечення ефективного доступу до правосуддя існує принаймні один спосіб, за допомогою якого громадяни можуть отримувати правову допомогу в кримінальних провадженнях. Системи різняться між країнами і єдиної моделі не існує. Важливими питаннями надання правової допомоги є фінансова та юридична оцінка. Ця оцінка може включати фінансові ресурси, тип проваджень, у яких може надаватися правова допомога, та умови, що стосуються суті спору.

Між державами-членами Ради Європи існують принципові відмінності у парадигмі, організації та управлінні систем з надання правової допомоги. Щодо парадигми систем, то загальною метою у деяких державах, очевидно, є забезпечення повселюдного доступу до юридичних послуг і правосуддя, тоді як в інших державах правову допомогу можуть отримувати тільки вкрай нужденні особи.

Більшість програм допомоги доступні громадянам відповідної країни, громадянам Європейського Союзу, а також іноземним громадянам, які постійно законно чи незаконно проживають у цій країні.

У кримінальних провадженнях будь-хто, у кого бракує коштів для оплати правової допомоги, має право одержувати таку допомогу безоплатно, коли це необхідно в інтересах правосуддя. Допомога адвоката може полягати в досудовому консультуванні та, в разі необхідності, представництві в суді, – безкоштовно чи за помірну винагороду.

Фінансова оцінка в основному пов'язана з рівнем доходу, незалежно від його джерел, та наявністю майна. У кримінальних провадженнях, якщо підозрюваного затримано, фінансовий критерій здебільшого не застосовують.

Безоплатна правова допомога надає багато переваг системі кримінального правосуддя загалом [2]. Належно функціонуюча система безоплатної правової допомоги як складова частина належно функціонуючої системи кримінального правосуддя може зменшити тривалість тримання підозрюваних у поліцейських дільницях і слідчих ізоляторах, а також скоротити кількість осіб, які відбувають покарання з позбавленням волі, зменшити число несправедливих обвинувальних вироків, запобігти переповненню в'язниць і дещо розвантажити суди [3].

Нещодавно Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла перший у світі міжнародний правовий інструмент, який безпосередньо стосується надання безоплатної правової допомоги. *Принципи та керівні настанови щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального судочинства* (далі – Принципи та керівні настанови ООН) були ухвалені 20 грудня 2012 р. В них закладені світові стандарти щодо безоплатної правової допомоги. Принципи ООН пропонують державам здійснити та посилити заходи щодо забезпечення ефективної правової допомоги в усьому світі.

Визнаючи, що юридична допомога є найважливішим складником функціонування системи кримінального правосуддя, що спирається на верховенство права, основою для здійснення інших прав, включаючи право на справедливий судовий розгляд, а також важливою гарантією забезпечення основоположної справедливості процесу відправлення кримінального правосуддя і довіри суспільства до нього, держави мають гарантувати право на безоплатну правову допомогу в своїх внутрішніх правових системах на якомогавищому рівні, в тому числі, коли це необхідно в Конституції.

Право на безоплатну допомогу захисника чітко встановлюється в ст. 6 (3) (с) *Європейської Конвенції про захист прав людини* (ЄКПЛ) і в ст. 14 (3) (d) *Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права* (МППП). Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розробив докладні правила про те, як має надаватися безоплатна правова допомога, багато з яких були підтвержені Комітетом ООН з прав людини при застосуванні МППП.

Інші європейські та міжнародні органи також встановили правила стосовно безоплатної юридичної (правової) допомоги. Європейський Комітет із запобігання катування (КЗК) і Підкомітет ООН із запобігання катування неодноразово наголошували на важливості безоплатної правової допомоги (БПД) як основної гарантії проти залякування, жорстокого поводження або катувань. Обидва ці органи визначили, що у проміжок часу безпосередньо після моменту позбавлення людини її свободи ризик залякування та фізичного жорстокого поводження є найбільшим. Для того, щоб захистити людей, які опинилися в уразливому становищі під вартою поліції, кожна держава має розробити належну систему БПД для тих, хто сам не може оплатити послуги адвоката [4].

Людина має право на безоплатну правову допомогу за двох умов: по-перше, у такої особи немає достатніх коштів для оплати послуг захисника (що встановлюється так званим «тестом на нужденність»); по-друге – надання БПД вимагається інтересами правосуддя (що встановлюється так званим «тестом по суті»). Ці дві умови викладені як у ст. 6 (3) (с) ЄКПЛ, так і в ст. 14 (3) (d) МППП.

Якщо людина не має достатніх коштів для того, щоб оплатити послуги власного адвоката, вона відповідає першій вимозі, встановленій у ст. 6 (3) ЄКПЛ. ЄСПЛ не дав визначення «достатніх коштів», а, натомість, при встановленні того, чи фінансове становище переслідуваної в кримінально-правовому порядку особи вимагало надання їй БПД, бере до уваги всі конкретні обставини кожної справи.

ЄСПЛ визнав: як правило, пороговий фінансовий показник нужденності визначається національними органами. Хоча ЄСПЛ залишив державам певні межі розсуду відносно того, як визначати такий показник, завжди мають існувати достатні гарантії від вибіркового (свавільного) визначення того, чи має особа право на БПД. У справі *Сантамбоджіо проти Італії* ЄСПЛ не побачив порушення вимоги ст. 6 (1) щодо права на доступ до суду, коли заявникові було відмовлено у безоплатній правовій допомозі на тій підставі, що його статки перевищували встановлену законом межу. ЄСПЛ зазначив, що відмова в наданні БПД засновувалася на законі, а італійська правова система забезпечувала достатні гарантії від вибіркової при визначенні права на отримання безоплатної допомоги захисника [5].

На підозрюваній особі лежить тягар доведення того, що вона не має достатніх коштів для оплати юридичної допомоги, але вона не повинна це доводити «поза всіх сумнівів». У справі *Пакеллі проти Німеччини* ЄСПЛ поклав в основу свого рішення «деякі ознаки» того, що заявник не мав змоги оплатити послуги адвоката, включаючи його посилення на податкову звітність, а також той факт, що заявник був протягом двох попередніх років позбавлений волі та чекав перегляду своєї справи в апеляційному порядку у питанні права. За відсутності ознак протилежного ЄСПЛ задовольнився тим, що заявник займався підприємницькою діяльністю в невеликих масштабах і що його фінансове становище було скромним, та визнав, що у нього не було достатніх коштів для оплати допомоги адвоката [6].

Друга умова, встановлена в ст. 6 (3) ЄКПЛ та ст. 14 (3) (d) МПГПП, стосується надання правової допомоги безоплатно, коли цього «вимагають інтереси правосуддя». Це означає, що незможним не гарантується БПД у кожній справі. Держава має певну гнучкість при вирішенні того, коли публічний інтерес належного відправлення правосуддя вимагає надання обвинуваченому безоплатної допомоги адвоката. ЄСПЛ виділив три фактори, які мають братися до уваги при визначенні того, чи «інтереси правосуддя» вимагають БПД: тяжкість злочину і суворість потенційного покарання; складність справи, а також соціальне та особисте становище обвинуваченого. Всі ці фактори мають розглядатися разом, але будь-який з них може сам собою викликати необхідність надання безоплатної правової допомоги.

Право на БПД неодмінно виникає тоді, коли існує загроза ухвалення вироку про позбавлення волі. Навіть можливість короткого терміну ув'язнення особи є достатньою умовою для забезпечення їй безоплатної правової допомоги. У справі *Бенгем проти Сполученого Королівства* заявника обвинуватили в несплаті боргу, за що він міг бути покараний, як максимум, трьома місяцями в'язниці. ЄСПЛ постановив, що такий можливий вирок був достатньо суворим для того, щоби в інтересах правосуддя заявник міг скористатися безоплатною правовою допомогою [7].

У ситуаціях, коли позбавлення волі бути не може, ЄСПЛ досліджує конкретні обставини справи та негативні наслідки обвинувального вироку. Різниця між випадками, коли БПД потрібна через суворість можливого покарання і коли вона не потрібна, може бути дуже тонкою. У справі *Барсом і Варлі проти Швеції* заявники скаржилися, що їм було відмовлено в БПД у провадженні, яке могло закінчитися стягненням податкової недоїмки в сумі до 15 тисяч євро. ЄСПЛ постановив, що відмова у правовій допомозі була прийнятною відносно тому, що фінансовий стан заявників дозволяв їм сплатити такі суми податковому органу без значних труднощів, а також тому, що вони не наражалися на ризик позбавлення волі [8]. Натомість, у справі *Фам Хоанг проти Франції* ЄСПЛ постановив, що інтереси правосуддя вимагали надання БПД заявникові, та зазначив у мотивувальній частині рішення, зокрема, що «провадження явно могло означати певні наслідки для заявника, якого ... після подання апеляції було визнано винним у незаконному ввезенні заборонених товарів і засуджено до сплати великих сум митним органам» [9].

Безоплатна правова допомога має надаватися у справах, де постають складні питання щодо фактів або існують складнощі з питань права. У справі *Фам Хоанг проти Франції* ще одним фактором, який привів ЄСПЛ до висновку, що заявникові мала бути надана БПД, був намір заявника переконати національний суд відійти від його попередньої практики [10]. У справі *Каранта проти Швейцарії* при простоті фактів спектр потенційних покарань, які міг постановити національний суд, був вельми складним, включно з можливістю поновлення вироку з відкладенням виконання або ж постановлення нового вироку. Така складність справи вимагала надання обвинуваченому, задля захисту його інтересів, послуг призначеного на безоплатній основі захисника [11].

Водночас ЄСПЛ також були встановлені рішення, що відмова у БПД була допустимою у простих справах з огляду на факти і питання права. Наприклад, у справі *Барсом і Варлі проти Швеції* спірним питанням було те, чи заявник подав неповну або неточну податкову звітність. Оскільки при слуханні цієї справи не розглядалися складні питання права, ЄСПЛ постановив, що ненадання БПД не становило порушення ст. 6 [12].

БПД зазвичай надається представникам уразливих груп і особам, які через свої особисті обставини не в змозі захищати власні інтереси у справі. ЄСПЛ враховує освіту, соціальний стан і особу заявника та оцінює їх з огляду на складність справи. У справі *Каранта проти Швейцарії* ЄСПЛ постановив, що питання права були складними самі собою, але ще більшою мірою для заявника внаслідок його особистого становища.

БПД має також надаватись особам, які мають мовні труднощі. У справі *Біба проти Греції* ЄСПЛ установив порушення статті 6 (1) і 6 (3) (с) через те, що іммігрантові, який не мав документів і коштів на адвоката під час провадження в касаційному суді, не було призначено адвоката в рамках БПД. ЄСПЛ постановив, що для заявника було б неможливим підготувати скаргу до грецьких судів без допомоги, оскільки він був іноземцем і не говорив грецькою мовою [13].

У справі *Барсом і Варлі проти Швеції* ЄСПЛ, навпаки, зазначив, що обидва заявники проживали в Швеції протягом майже тридцяти років і були бізнесменами, які мали власний ресторан. ЄСПЛ дійшов висновку про дуже малу ймовірність того, що вони не могли представляти власні інтереси в національному суді у справі про додаткові податкові нарахування. Суд особливою мірою врахував той факт, що шведські суди були зобов'язані скеровувати заявників у ході провадження і сприяти їм в належному представленні їхньої позиції по справі [14].

Якщо у людини немає коштів на адвоката, а інтереси правосуддя вимагають його участі, безоплатна правова допомога має надаватись на всіх етапах провадження, починаючи з попереднього слідства, протягом судового розгляду і аж до постановлення остаточного рішення в будь-якому порядку оскарження. Зокрема, вкрай важливо, щоб усі обвинувачені чи підозрювані, які не можуть дозволити собі адвоката, отримували швидкий доступ до БПД на ранніх стадіях кримінального процесу [15].

Ст. 6 (3) (с) ЄКПЛ чітко встановлює, що особа, обвинувачувана у вчиненні злочину, має право «використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд». ЄСПЛ, однак, постановив, що особи, які отримують безоплатну правову допомогу, не завжди можуть обирати, адвоката, а працюють із тими, кого призначають. Право на допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, може підлягати обмеженням, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. У справі *Круасан проти Німеччини* ЄСПЛ постановив, що побажання заявника не слід ігнорувати, але вибір адвоката з урахуванням інтересів правосуддя насамкінець, належить державі [16].

У справі *Рамон Франкеса Фрейшас проти Іспанії* заявник стверджував, що його право відповідно до ст. 6 (3) (с) було порушене, бо в кримінальній справі його захищав адвокат, який спеціалізувався на трудовому праві. ЄСПЛ постановив, що скарга заявника була явно необґрунтованою, оскільки ст. 6 (3) (с) не гарантує обвинуваченому право вибирати захисника, якого йому має призначити суд, а також тому, що заявник не зміг представити будь-яких правдоподібних доказів для обґрунтування свого твердження про некомпетентність адвоката [17].

При призначенні адвоката в порядку БПД держава має урахувати особливі потреби заявника, зокрема, його мовні навички.

Для того, щоб виконати зобов'язання щодо надання ефективної правової допомоги, державі недостатньо просто призначити обвинуваченому адвоката. Якщо призначений адвокат не в змозі забезпечити ефективне представництво і це є очевидним або доводиться до відома держави, то держава зобов'язана втрутитися і виправити становище.

Цей принцип був встановлений у рішенні по справі *Камасінскі проти Австрії*, де ЄСПЛ постановив наступне:

«Держава не може нести відповідальність за кожен недолік з боку адвоката, призначеного в цілях безоплатної правової допомоги ... Незалежність правничої професії від держави означає, що здійснення захисту є прерогативою обвинуваченого і його адвоката, незалежно від того, чи адвокат був призначений в рамках безоплатної правової допомоги або його послуги оплачуються з приватних джерел. Суд згоден з Комісією, що уповноважені національні органи зобов'язані відповідно до ст. 6, § 3 (с) втручатися тільки тоді, коли нездатність призначеного адвоката забезпечити ефективне представництво є очевидною або доводиться до їхнього відома в якийсь інший спосіб» [18].

ЄСПЛ наголошував, що якби зобов'язання держави зводилися просто до призначення адвоката, це призводило би до результатів, які є необґрунтованими і несумісними як з формулюванням підпункту (с) ст. 6 (3), так і зі структурою ст. 6 загалом; в багатьох випадках безоплатна юридична допомога могла би виявитися марною [19].

У ситуаціях, коли нездатність призначеного адвоката ефективно здійснювати захист є об'єктивно очевидною, обвинувачений не мусить сам подавати відповідні скарги або привертати до цього увагу органів держави. У справі *Санніно проти Італії* національні суди призначали заявникові нових захисників на кожному слуханні, які не готувалися до участі у слуханнях та були незнайомі з його справою. ЄСПЛ постановив, що національний суд не зміг забезпечити ефективний захист, хоча заявник не скаржився на ситуацію до суду або своїм адвокатам [20]. Ці принципи були прийняті та підтверджені Комітетом ООН з прав людини при застосуванні ст. 9 і ст. 14 МПГПП [21].

Якщо адвокат діє в умовах наявності конфлікту інтересів, це, як правило, становить очевидну підставу для втручання держави.

Державам слід приділяти особливу увагу забезпеченню незалежності адвокатів, які надають БПД, від поліції та прокуратури. В Принципах і керівних настановах ООН наголошується на важливості того, щоби такі адвокати виконували свою роботу «вільно і незалежно», без втручання держави. Принципи і керівні настанови ООН рекомендують створення національного органу, який координуватиме БПД, і зазначають, що він має «бути вільним від надмірного політичного або судового втручання, бути незалежним від органів влади при прийнятті рішень і не слідувати вказівкам та не підлягати контролю чи перебувати під фінансовим тиском будь-якої особи або органу при виконанні своїх функцій, незалежно від його адміністративної структури». Зазначений документ також містить рекомендацію щодо розробки механізмів забезпечення якості, заради ефективності, прозорості та підзвітності в наданні послуг БПД.

БПД має бути доступна для осіб, обвинувачених або підозрюваних у вчиненні злочину, незалежно від природи конкретного злочину. ЄСПЛ наголосив, що правова допомога є особливо важливою для осіб, підозрюваних у тяжких злочинах, «бо саме серед найтяжчих покарань право на справедливий судовий розгляд має найбільшою мірою забезпечуватися демократичними суспільствами» [22]. Крім того, Європейський Комітет із запобігання катуванням рекомендував європейським державам скасувати системи, в яких особи, що обвинувачуються за конкретними категоріями кримінальних правопорушень (наприклад, у нетяжких злочинах), не мають права на БПД. Враховуючи автономне тлумачення терміну «кримінальне обвинувачення», згідно з ЄКПЛ [23], не можна виводити цілі категорії злочинів зі сфери застосування БПД, а кожний, кого обвинувачено у вчиненні злочину, нехай нетяжкого, має бути наділений правом на звернення про надання йому БПД та на задоволення такого звернення щодо проведення перевірок його фінансового стану та по суті справи.

Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Виконуючи свої міжнародні зобов'язання, 02 червня 2011 р. Верховною Радою України прийнято Закон «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон про БПД), ст. 1 якого визначено, що безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [24].

Відповідно до Закону про БПД, право на безоплатну правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених цим Законом. При реалізації права на безоплатну правову допомогу не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Вона включає такі види правових послуг, як: надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторин-

ної правової допомоги та медіації. Право на безоплатну первинну правову допомогу згідно з Конституцією України та цим Законом мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України. Суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є: органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи.

Безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Вона включає такі види правових послуг, як: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

Законом України № 1798 від 21 грудня 2016 р. внесено зміни до Закону про БПД, яким суттєво розширено категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу. На сьогодні до осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, належать:

1) особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

2) діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;

3) внутрішньо переміщені особи;

4) громадяни України, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб;

5) особи, до яких застосовано адміністративне затримання;

6) особи, до яких застосовано адміністративний арешт;

7) особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими;

8) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою;

9) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі;

10) особи, на яких поширюється дія Закону України Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;

11) ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань;

12) особи, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту;

13) особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

14) особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку;

15) особи, реабілітовані відповідно до законодавства України.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Відповідно до Закону про БПД, суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

З метою реалізації Закону про БПД, в 2012 р. Міністерством юстиції України було створено Координаційний центр з надання правової допомоги та 27 центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги на рівні Автономної республіки Крим, всіх областей України, міст Києва та Севастополя (Регіональні центри).

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку зі своїм найменуванням та фінансуються з Державного бюджету України, інших не заборонених законодавством джерел.

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги забезпечують надання всіх видів правових послуг, передбачених Законом про БПД. Повноваження та порядок діяльності центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги встановлюються Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що затверджується Міністерством юстиції України.

До повноважень Центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги належить:

1) прийняття рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги або про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги;

2) забезпечення складення процесуальних документів за зверненням суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу;

3) забезпечення участі захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження у випадках, коли захисник відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії;

4) забезпечення участі захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення;

5) забезпечення здійснення представництва інтересів суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу в судах, інших органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

6) укладення контрактів з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на постійній основі;

7) укладення договорів з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на тимчасовій основі (на підставі окремих договорів про надання послуг);

8) видача доручень для підтвердження повноважень захисника або повноважень адвоката для здійснення представництва інтересів особи в судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

9) прийняття рішення про заміну адвоката відповідно до вимог Закону про БПД;

10) подання клопотання до Координаційного центру з надання правової допомоги про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, у випадках, передбачених Законом про БПД;

11) прийняття рішення про припинення надання безоплатної вторинної правової допомоги;

12) подання Координаційному центру з надання правової допомоги звітів про свою діяльність;

13) виконання інших функцій, передбачені Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Висновки. За час функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги є вагомими досягнення у забезпеченні доступу до безоплатної вторинної правової допомоги; інтеграції первинної і вторинної правової допомоги на рівні територіальних громад, створенні партнерських мереж провайдерів правової допомоги; забезпеченні ефективної функціональної взаємодії усередині системи, зокрема, між місцевими та регіональними центрами з надання БВПД; розвитку інституційної спроможності центрів (включаючи комунікацію із зовнішніми зацікавленими сторонами, ЗМІ); забезпеченні якості надання безоплатної правової допомоги, зокрема, працівниками центрів, та моніторингу якості надання такої допомоги адвокатами.

Найголовнішим досягненням системи є вирішення питання доступності безоплатної правової допомоги через оперативне реагування на потреби людей – це інноваційне відкриття мережі дистанційних та мобільних консультаційних пунктів та створення бюро правової допомоги по всій території країни в 2016 р.

Важливим надбанням є розвиток комунікаційної спроможності системи безоплатної правової допомоги, створення комунікаційної мережі усередині системи та вироблення стратегічного підходу до комунікаційної роботи як усередині системи, та й у комунікації із зовнішніми партнерами.

Результатом успішної роботи системи є побудова співпраці системи із різними гравцями у системі правосуддя як на національному, так і на регіональному рівнях; створення партнерських мереж провайдерів правової допомоги.

Розвиток системи БПД включено до порядку денного ключових реформ в Україні, що відображено у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 рр., Національній стратегії у сфері прав людини, Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства та відповідних планів з їх реалізації. Крім того, українська система БПД визнана у світі як одна із найбільш прогресивних молодих систем надання безоплатної правової допомоги, а Україна – одним із лідерів в організації надання БПД. Донори вважають систему БПД одним із найуспішніших державних проєктів у сфері правосуддя і захисту прав людини, та, відповідно, підтримують її.

Одним із найбільших досягнень системи є її відкритість та прозорість, про що свідчать оприлюднені у відкритий доступ результати зовнішньої оцінки системи, внутрішніх аудитів, планів та прогресу їх реалізації тощо, відкритість системи до такої оцінки та її самостійне ініціювання.

Сьогодні реалізуються ідеї щодо подальшого розвитку системи, яка продовжує удосконалюватись, прагнучи найкраще відповідати сучасним викликам. Працівники системи та адвокати докладають значних зусиль для розвитку організації нового зразка, яка зорієнтована на потреби людей і вимоги суспільства, аби люди мали рівний доступ до правосуддя та використовували правові інструменти для вирішення своїх життєвих питань.

Створено міжрегіональні ресурсно-комунікаційні платформи (далі – МРКП) у 5-ти містах: Львові, Дніпрі, Одесі, Харкові та Києві, які мають стати основою інфраструктури системи управління правовими знаннями.

Як очікується, у відповідності до ресурсної забезпеченості цих платформ вони розпочнуть свою роботу у II-ому півріччі нинішнього року. Кожна із платформ у цих містах стане своєрідним «інформаційним хабом» для інших суміжних та ближчих областей, майданчиком для спілкування та мережування між людьми об'єднаними спільними ідеями у сфері права та правосуддя.

Основними напрямками діяльності МРКП є розвиток партнерств на мережування на міжрегіональному рівні, вивчення правових потреб громад, збір кращих практик у сфері права та правосуддя та їх поширення до різних цільових груп, вивчення потреб професійних спільнот системи БПД та зацікавлених сторін у навчанні та розвитку, проведення правопросвітницьких заходів та комунікаційних заходів для громадськості на базі платформ.

Список використаної літератури

1. *Оцінювання системи безоплатної вторинної правової допомоги в Україні у світлі стандартів та передового досвіду Ради Європи : звіт, підгот. в межах проєкту Ради Європи «Подальша підтримка реформи кримінальної юстиції в Україні», фінансов. урядом Данії, лют. – черв. 2016 р. – Ст. 17.*
2. *Право на безоплатну правову допомогу: поради для адвокатів щодо здійснення захисту гарантов. державою, розробл. Правов. Ініціативою Відкрит. Суспільства.*
3. *Принципи та керівні настанови ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального судочинства, 3 жовтня 2012 р., UN Doc. A/C.3/67/L.6, Вступ та п. 3.*
4. *12-ий звіт про діяльність Комітету за 2001 р., СРТ/Іnf (2007) 47, п. 41; Звіт про візит до Вірменії з 2 по 12 квітня 2006 р., СРТ/Іnf (2007) 47, п. 23; Звіт про візит до Вірменії з 15 по 17 березня 2008 р., СРТ/Іnf (2010) 7, п. 24; Звіт про візит до Австрії з 14 по 23 квітня 2004 р., СРТ/Іnf (2005) 13, п. 26; Звіт про візит до Болгарії з 10 по 21 вересня 2006 р., СРТ/Іnf (2008) 11, п. 27; Звіт про візит до Угорщини від 30 березня по 8 квітня 2005 р., СРТ/Іnf (2006) 20, п. 23; Звіт про візит до Польщі з 4 по 15 жовтня 2004 р., СРТ/Іnf (2006) 11, п. 21; Звіт про візит до Польщі з 26 листопада по 8 грудня 2009 р., СРТ/Іnf (2011) 20, п. 26.*
5. *Santambrogio v Italy, рішення ЄСПЛ від 21 вересня 2004 р., п. 55.*
6. *Pakelli v Germany, рішення ЄСПЛ від 25 квітня 1983 р., п. 34; Twalib v Greece, рішення ЄСПЛ від 9 червня 1998 р.*
7. *Benham v United Kingdom, рішення ЄСПЛ від 10 червня 1996 р., nn. 59 і 64.*
8. *Barsom and Varli v Sweden, рішення ЄСПЛ від 4 січня 2008 р.*
9. *Pham Hoang v France, рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1992 р., п. 40.*
10. *Pham Hoang v France, рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1992 р., п. 40.*
11. *Quaranta v Switzerland, рішення ЄСПЛ від 24 травня 1991 р., п. 34.*
12. *Barsom and Varli v Sweden, рішення ЄСПЛ від 4 січня 2008 р.*
13. *Biba v Greece, рішення ЄСПЛ від 26 вересня 2000 р., п. 29.*
14. *Barsom and Varli v Sweden, рішення ЄСПЛ від 4 січня 2008 р.*

15. *Право на ранній доступ до юридичної допомоги: порадник Правової ініціативи Інституту відкритого суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.opensocietyfoundations.org/briefing-papers/legal-tools-early-access-justice-europe>.*
16. *Croissant v Germany*, рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1992 р., п. 29; *Lagerblom v Sweden*, рішення ЄСПЛ від 14 січня 2003 р., п. 55, згідно з яким Стаття 6(3)(с) не підлягає тлумаченню як така, що гарантує право на заміну призначеного державою адвоката.
17. *Ramon Franquesa Freixas v Spain*, рішення ЄСПЛ від 21 листопада 2000 р.
18. *Kamasinski v Austria*, рішення ЄСПЛ від 19 грудня 1989 р., пп. 65.; *Artico v Italy*, рішення ЄСПЛ від 13 травня 1980 р., п. 36; *Sannino v Italy*, рішення ЄСПЛ від 27 квітня 2006 р., п. 49; *Czekalla v Portugal*, рішення ЄСПЛ від 10 жовтня 2002 р., п. 60; *Daud v Portugal*, рішення ЄСПЛ від 21 квітня 1984 р., п. 38.
19. *Artico v Italy*, ECtHR, рішення ЄСПЛ від 13 травня 1980 р., п. 33.
20. *Sannino v Italy*, рішення ЄСПЛ від 27 квітня 2006 р., п. 51.
21. *Aleksandr Butovenko v Ukraine*, UNHRC, рішення від 19 липня 2001 р., U.N. Doc. CCPR/C/102/D/1412/2005 (2011), п. 4.14.
22. *Salduz v Turkey*, рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 листопада 2008 р., п. 54.
23. *Engel and Others v the Netherlands*, рішення ЄСПЛ від 8 червня 1976 р., пп. 82, 83; *Ezeh and Connors v the United Kingdom*, рішення ЄСПЛ від 9 жовтня 2003 р., п. 82, *Deweere v Belgium*, рішення ЄСПЛ від 27 лютого 1980 р., пп. 42 і 46, *Eckle v Germany*, рішення ЄСПЛ від 15 липня 1982 р., п. 73; *Цзтърк v. Germany*, рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1984 р., пп. 46-53.
24. *Формування системи безоплатної правової допомоги в Україні : Вісник ВККА. – № 4. – вер. 2012 р.*

Стаття надійшла до редакції 15.05.2017.

**ПОРЯДОК ПУБЛІКАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ
У ФАХОВОМУ ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА»**

Шановні автори!

Редакційна колегія збірника «Актуальні проблеми правознавства» приймає до друку статті, які раніше не були опубліковані в інших виданнях та відповідають за змістом тематиці збірника «Актуальні проблеми правознавства», виконані на високому професійному рівні.

1) Приймаються роботи, **написані українською, російською або англійською мовами**, обсягом до 12 аркушів включно.

2) Рукопис статті повинен мати такі елементи:

- УДК;
- назва секції;
- прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада;
- назва статті українською мовою;
- анотація українською, російською, англійською мовою (3–5 рядків);
- ключові слова;
- основний текст статті;
- література;
- список літератури англійською мовою (references).

3) Окрім рукопису статті до редакції подається **реферат** (розширена анотація) англійською мовою (реферат має обов'язково містити: назву статті, прізвище та ініціали автора, посаду, місце роботи, короткий зміст статті. Мінімальний обсяг реферату – **200** слів).

4) Стаття має містити такі елементи:

- **постановку проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формування цілей статті (**постановка завдання**);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

5) Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін – 20 мм. Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.

Посилання на літературу здійснюється безпосередньо в тексті. У квадратних дужках зазначається порядковий номер використаного джерела, а через кому – конкретна сторінка.

Редакція залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати і відхиляти статті. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів збірника можливий лише з дозволу автора і редакції.

Адреса редакції фахового збірника наукових статей «Актуальні проблеми правознавства»:
Юридичний факультет Тернопільського національного економічного університету,
м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а.

Деталі на сайті видання: www.app.tneu.edu.ua

Наукове періодичне видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА

Науковий журнал

*Випуск 2 (10)
2017*

Літературний редактор: *Оксана Катрусяк*
Комп'ютерне макетування: *Любов Верней*
Дизайн обкладинки: *Марія Одобецька*

Підписано до друку 03. 07. 2017 р.
Формат 60x84 ¹/₈. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Ум.-друк. арк. 17,2 Обл.-вид. арк. 19,5
Замовлення № P014-02-17. Тираж 300 прим.

Адреса редакції:
46400 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
тел. (0352) 26-06-36
www.tneu.ua
www.app.tneu.edu.ua
E-mail: zbirnyktneu@ukr.net

Видавець та виготовлювач:
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Віддруковано у видавничо-поліграфічному центрі «Економічна думка THEU»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua
www.app.tneu.edu.ua